

ISSN 2078-7782

Теорія і практика

управління соціальними системами

*ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА
СОЦІОЛОГІЯ*

1'2021

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
філософія, психологія, педагогіка, соціологія
Щоквартальний науково-практичний журнал 1'2021
Видання засновано 2000 р.

Головний редактор:

Романовський О.Г., член-кор. НАПН, д-р пед. наук

Координаційна рада:

Сокол Є. І., член-кор. НАПН України, д-р техн. наук (заст.гол.ред.)

Товажнянський Л.Л., Почесний акад. НАПН України, д-р техн. наук (заст. голови)

Андрущенко В.П., акад. НАПН України, д-р філос. наук

Биков В.Ю., акад. НАПН України, д-р техн. наук

Луговий В.І., акад. НАПН України, д-р пед. наук

Масирова Р.Р., акад. МАНПО, д-р пед. наук (Казахстан)

Прокопенко І.Ф., акад. НАПН України, д-р пед. наук

Бабаєв В.М., д-р наук з держ. управління

Гардоцька Т., хабілітований д-р наук (Польща)

Іліаш Н., д-р техн. наук, (Румунія)

Коваленко О.Е., д-р пед. наук

Копитов Р.А., д-р інж. наук (Латвія)

Левовицький Т., д-р пед. наук (Польща)

Олав Аарна, д-р екон. наук (Естонія)

Сєппо Холтга, д-р наук (Фінляндія)

Держзвидання

Свідцтво: **КВ №5212**
від 18.06.2001 р.

Засновники видання:

Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”,
Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди,
Українська інженерно-педагогічна академія

Видається за рішеннями

Вчених рад, протоколи:

НТУ “ХПІ” № 2 від 26.02.2021;
ХНПУ ім.Г.С.Сковороди № 2 від 22.02.2021;
УІПА № 8 від 10.03.2021

З М І С Т

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**

- Олійник Т. О.* Особливості використання ресурсів культурної спадщини у підготовці сучасного фахівця **3**
- Kostyrya I. V., Filipenko L. V.* Education of spiritual moral values of orientations of students of higher educational technical establishments... **16**
- Грень Л. М., Панфілов Ю. І., Єрьоменко Т. П.* Технологія формування професійної компетентності педагогічних робітників в умовах підвищення кваліфікації..... **31**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ
СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ**

- Stepanov O. V., Venger A. S.* Psychophysiological component of road safety **44**
- Богдан Ж. Б., Підбуцька Н. В., Середа Н. В., Солодовник Т. О.* Психолого-педагогічні аспекти діагностики та шляхів формування відповідальності особистості майбутніх фахівців..... **33**
- Хавіна І. В., Чебакова Ю. Г.* Методика дослідження формування емоційної готовності до успішної навчальної діяльності у студентів першого курсу в закладах вищої освіти..... **72**

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА
РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ**

- Романовський О. Г., Пономарьов О. С., Гура Т. В.* Оперативність прийняття управлінських рішень в системі лідерських якостей лідера **86**
- Черкашин А. І.* Стресостійкість та копінг-стратегії студентів під час освітнього процесу у закладах вищої освіти..... **98**

**ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ В
ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**

- Bashkir O. I., Zolotukhina S. T.* ICT means in the formation of students' cognitive interests in mastering foreign lexical comhetence **108**
- Hrybiuk O. O.* Mathematical foundations of computer science: features of teaching a course on the use of computer mathematics gran..... **118**

Редакційна колегія:

Мороз В.М., д-р наук з держ. управління (*відповідальний секретар, заст.. гол. ред. з держ. упр.*)

Поясок Т.Б., д-р пед. наук
Підбуцька Н.В., заст. гол. ред. з псих. н., д-р псих. наук
Резван О.О., д-р пед. наук
Штефан Л.А. д-р пед. наук
Семенова А.В. д-р пед. наук
Беспарточна О.І., канд. пед. наук

Іонова О.М., д-р пед. наук
Співак Л.М., д-р псих. н.
Бех І.Д., академік НАПН України, д-р психол. наук
Большакова А.М., д-р психол. наук

Гордієнко-Митрофанова І.В., д-р психол. наук
Ігнатюк О.А., д-р пед. наук

Квасник О.В., канд. пед. наук
Кузнєцов М.А., д-р психол. наук

Золотухіна С.Т. д-р пед. наук
Лозовой В.О., д-р філос. наук
Ничкало Н.Г., академік НАПН України, д-р пед. наук
Пономарьов О.С., канд. техн. наук

Рибалка В.В., д-р психол. наук

Сисоєва С.О., акад. НАПН України, д-р пед. наук
Тараросв Я.В., д-р філос. наук

Труш О.О., канд. наук з держ. упр.

Кармінська-Бєлоброва М.В., канд. наук з держ. упр.

Телефон: (057) 70-04-025,
 телефакс (057) 70-76-371.
 E-mail:
 romanovskiy_a_khpi@ukr.net

C O N T E N T S**ORGANIZATIONAL PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE SPECIALISTS**

- Oliynyk T. O.* Peculiarities of using cultural heritage resources in the training of a modern specialist..... 3
- Kostyrya I. V., Filipenko L. V.*, Education of spiritual moral values of orientations of students of higher educational technical establishments..... 16
- Gren L. M., Panfilov Yu. I., Eremenko T.P.* Technology of formation of professional competence of pedagogical workers in the conditions of advanced training..... 31

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND ITS CONTENT

- Stepanov O. V., Venger A. S.* Psychophysiological component of road safety 44
- Bogdan Zh. B., Pidbutska N. V., Sereda N. V., Solodovnyk T. O.* Psychological and pedagogical aspects of diagnostics and ways of formation of responsibility of the personality of future experts..... 53
- Khavina I. V., Chebakova Yu. G.* Methods of research of formation of emotional readiness for successful educational activity at first-year students in higher education institutions..... 72

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF RESEARCH OF LEADERSHIP PHENOMENA, GOVERNANCE AND DEVELOPMENT OF SOCIAL OBJECT

- Romanovsky O. G., Ponomarev O. S., Gura T. V.* Efficiency management decisions in the system leadership qualities of a leader..... 86
- Cherkashin A. I.* Stress resistance and coping strategies of students under time of the educational process in the institution of higher education..... 98

INFORMATION TECHNOLOGIES AND TRAINING TOOLS IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PROFESSIONALS

- Bashkir O. I., Zolotukhina S. T.* ICT means in the formation of students' cognitive interests in mastering foreign lexical competence..... 108
- Hrybiuk O. O.* Mathematical foundations of computer science: features of teaching a course on the use of computer mathematics gran..... 118

Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ «ХПІ», 2021. – № 1. – 108 с.

Науково-практичному журналу „Теорія і практика управління соціальними системами” було присвоєно категорію Б наказом МОН України №886 від 02.07.2020 за спеціальностями 053 Психологія, 011 Освітні, педагогічні науки.

У квітні 2013 р. часопис „Теорія і практика управління соціальними системами” включено до довідника періодичних видань бази даних “Ulrich’s Periodicals Directory” (New Jersey, USA), а у квітні 2015 р. - до наукометричної бази даних РІНЦ (ліцензійна угода №259-04/2015 від 23.04.2015 р.), входить до бази Publons is a part of Web of Science Group

Журнал „Теорія і практика управління соціальними системами” затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 як наукове фахове видання України з педагогічних наук.

Журнал „Теорія і практика управління соціальними системами” було включено до «ICI Journals Master List» (Copernicus index) з індексом 79.65

© Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”, 2021

© Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2021

© Українська інженерно-педагогічна академія, 2021

Тетяна Олійник

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформаційних технологій,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. Сковороди; Харків, Україна
E- mail: tatyana.oleinik@hnpu.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Анотація: у статті досліджено проблемні питання більш широкого розуміння інклюзивної освіти, зокрема соціального виміру, що акцентують на відкритості та доступності освіти для всіх як основи вирішення суспільних викликів. Розглянуто особливості запровадження ресурсів цифрової культурної спадщини Europeana у навчальний процес, виховний потенціал якої у формуванні цифрової компетентності освітян обумовлює пошук інноваційних підходів та ресурсів. Пропонується впровадження курсів для студентів першого року навчання щодо особливостей застосування засобів цифрової підготовки, що підвищує рівень формування їхнього критичного мислення та креативності в умовах відкритої освіти.

Ключові слова: відкрита освіта, культурної спадщини Europeana, персональне навчальне середовище, креативне перетворення і критичне осмислення, засоби цифрової підготовки, формальна та неформальна освіта, студенти.

Tatyana Oleinik

PhD of pedagogical sciences, associate professor of the department of information technologies, H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University;
Kharkiv, Ukraine
E- mail: tatyana.oleinik@hnpu.edu.ua

PECULIARITIES OF USAGE OF CULTURAL HERITAGE RESOURCES IN THE TRAINING OF A MODERN SPECIALIST

Abstract: the article examines the problematic issues of a broader understanding of inclusive education, in particular, the social dimension, emphasizing the openness and accessibility of education for all as a basis for addressing societal challenges. The peculiarities of the implementation of Europeana digital cultural heritage resources into the educational process are considered, the educational potential of which in the formation of digital competence of educators determines the search for innovative approaches and resources. It is proposed to introduce courses for first-year students on the peculiarities of the use of digital, which increases the level of the formation of their critical thinking and creativity in the open education circumstance.

Key words: open education, Europeana cultural heritage, personal learning environment, creative transformation and critical thinking, means of digital study, formal and informal education, students.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСУРСОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Аннотация: в статье исследовано проблемные вопросы более широкого понимания инклюзивного образования, в том числе социального измерения, акцент на открытости и доступности образования для всех как основы решения общественных вызовов. Рассмотрены особенности внедрения ресурсов цифровой культурного наследия Еуропеана в учебный процесс, воспитательный потенциал которой в формировании цифровой компетентности педагогов обуславливает поиск инновационных подходов и ресурсов. Пропонується впровадження курсів для студентів першого року навчання щодо особливостей застосування засобів цифрової підготовки, що підвищує рівень формування їхнього критичного мислення та креативності в умовах відкритої освіти.

Ключевые слова: открытое образование, культурного наследия Еуропеана, персональное учебная среда, креативное преобразования и критическое осмысление, средства цифровой подготовки, формальная и неформальная образование, студенты.

Tatyana Oleinik

An extended abstract of the paper on the subject of:
“Peculiarities of usage of cultural heritage resources in
the training of a modern specialist”

Problem setting. The COVID-19 pandemic has demonstrated the importance of the relationship between universities and local communities as a factor in the sustainable development of regions, driven primarily by a new understanding of the social dimension of higher education. In particular, communities are encouraged to take an active civic position, participate in social and political debates to address societal challenges, and focus on responsible research, as a key factor in building trust in universities and consolidating their role in society.

Recent research and publications analysis. In Ukraine, the implementation of projects on open access to science and education, the creation of an open educational and scientific environment of higher education, researched by scientists of the Institute of information technology and teaching means, in particular, V. Bykov, S. Vernigora, A. Hurzhiy, L. Novokhatko, O. Spirin, M. Shishkina, S. Lytvynova. The

problems of growth and the impact of the open movement, focusing on higher education, analyzed G. Conole, M. Brown, P. Henderikx, D. Jansen, G. Ubachs, L. Konings identified the features of new models of teaching policy and practice, in particular qualitative models of open education were analyzed by M. Brown, E. Ossiannilsson, A. Camilleri, K. Williams. Accelerating the integration of digital technologies in education draws attention to the digital transformation of the cultural heritage sector F. Truyen, the peculiarities of open educational practice to V. Kukhareno, as well as the spread of access open educational resources D. Wiley.

Paper objective. The article is dedicated to the peculiarities of the introduction of open educational resources of digital cultural heritage in the training of professionals in the field of education, able to use digital tools to consciously increase their own level of professional and personal development.

Paper main body. Today, the creative transformation and critical understanding of the experience and challenges of digital innovation for education and sustainable development society is a leading direction in the formation of professional competencies for effective interaction in the digital environment. Open education uses the open content of mass online courses and educational resources, in particular, OpenGLAM. This is due to the purposeful search for effective solutions for the preservation, use and development of cultural heritage both in education and in society as a whole.

The digital tools of Europeana and Historiana provide not only tools for digitization, distribution and visualization, but also “participation platforms” that allow communities to interact with content, including commenting, selecting, and curating. Trends in the comprehensive integration of culture and open resources into education has become the leading task of the module “Digital educational tools”, which actualizes the creation of an inclusive and fair climate and at the same time reflects the formation of an active subjective position in three key areas: information, the ability to work with other people, as well as the ability to work with society and in society.

Thus, further modernization of the module, which is included in the course of pedagogy, was carried out in accordance with modern standards, taking into account the principles of humanistic pedagogy and critical pedagogy. Today, critical digital pedagogy is an approach that interacts with the digital landscape on which education is based, but also seeks answers to how to humanize teaching and learning.

Our course implements opportunities to attract students to a lasting interest through the processing of various data and learning techniques (mind mapping, infographics, quests, video content, educational games, e-board, AV reality),

which is combined with the means of open education. That allows implementing an adaptive approach to improving the quality of human capital throughout life, harmonization of transformation processes regarding the importance of personal abilities and positive changes during the transition in the human mind to a knowledge society.

It activates freshmen students who consciously master the means of critical thinking and reflective activities, creating communities of practice and inquiring based on the use of e-portfolio. At the same time, the portfolio contributes to the development of a conscious educational trajectory of students, the selection of means of organizing independent work and personal and professional development in general. In addition, our study portfolio focuses on the formation of a personal educational environment for the use of open educational resources and digital media (in particular, based on the SAMR model).

At the last stage of the study, considerable attention was paid to the issues of effective improvement of the primary personality qualities of the 21st century, in particular, creativity, communication and cooperation in a student-centered approach. This has led to the need to consider new roles and powers of the teacher.

Conclusions of the research. Thus, there is need to 1) attract experts to co-creation in various fields to implement policies to support open education and sustainable approach, 2) scale up the successful cooperation projects that enhance research, 3) develop tools of cultural heritage and the innovative use of its potential; 4) implement lifelong learning digital education leaders who are able to educate a growing community of decision-makers to predict the consequences of and responses to the challenges of the digital space.

Постановка проблеми в загальному вигляді і її зв'язок з найважливішими науковими або практичними завданнями. Спалах вірусу COVID-19 спричинив по всьому світу тестування якості інтеграційних процесів цифрових технологій в освіту та підготовленості академічних спільнот до дистанційного навчання. Безперечно, лідерами є виші, які послідовно підвищували якість процесів підготовки фахівців, що ґрунтувалися на впровадженні інноваційних програм із цифрової грамотності як у формальну, так і неформальну освіту. Зокрема науково-педагогічні колективи, що входять до складу провідних міжнародних організацій EDEN, EUA, ICDE, EADTU тощо продемонстрували високу активність у проведенні низки вебінарів щодо особливостей роботи університетів під час пандемії.

Водночас пандемія COVID-19 продемонструвала вагомість взаємозв'язку університетів і місцевих спільнот як фактору сталого розвитку регіонів, що обумовлено, передусім, новим розумінням соціального виміру вищої освіти. Консультативна група з питань соціального виміру вищої освіти в Європі розробила новий перспективний стратегічний документ на 2020-2030 роки "Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру Європейського простору вищої освіти", щоб забезпечити відчутний прогрес у напрямку різноманітності, справедливості та включення у вищій школі. У такий спосіб асоціація EUA разом із іншими виступили взірцями здорових демократичних громад, засвідчивши свою підтримку вихованню культури відкритості, толерантності та діалогу.

Переважає більшість організацій проводять різноманітні онлайн заходи, щоб допомогти полегшити кризову ситуацію, мобілізуючи широку спільноту через цифрові засоби, наблизити креативні практики та цифрові перетворення до широкої аудиторії. Спрямовані на сталий розвиток провідні громади проявляють

активну громадянську позицію щодо участі у соціальних та політичних дебатах для вирішення суспільних викликів, а також відповідально ставляться до наукової роботи, оскільки підтримка цілісності та етики досліджень є ключовим фактором зміцнення довіри до університетів та закріплення їх ролі в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Таке залучення забезпечує цілісну основу, завдяки якій університети можуть вирішувати широкий спектр суспільних попитів, включаючи потреби вразливих та недостатньо представлених груп, одночасно збагачуючи викладання та дослідження. Безумовно, за цим підходом відбувається залучення академічних спільнот до стрижневої місії інноваційної вищої освіти, яку реалізують й провідні вітчизняні ЗВО, про що свідчать низки проєктів Erasmus+, зокрема, що присвячено питанням лідерства у вищій освіті під керівництвом Інституту вищої освіти НАПН України. У такий спосіб закономірними є процеси відновлення системи освіти, які в усьому світі орієнтовані на першочергову підготовку людських ресурсів щодо більш потужного функціонування у відкритому середовищі.

Отже, проблема полягає у тому, що у відкритому доступі швидко зростає обсяг ресурсів цифрової культурної спадщини, що мають вагомий вплив на підготовку майбутніх фахівців різних галузей, як у процесі формування їхньої цифрової компетентності, так й в цілому – цифровому благополуччі. В Україні реалізацію відповідних проєктів присвячено впровадженню відкритого доступу до науки та освіти, створення відкритого освітньо-наукового середовища закладу вищої освіти, що досліджують вчені Інституту інформаційних технологій та засобів навчання АПНУ, зокрема В. Биков, С. Вернигора, А. Гуржій, Л. Новохатько, О. Спірін, М. Шишкіна [1]

О. Пінчук, С. Литвинова, О. Буров [16] тощо. Проблеми зростання та впливу відкритого руху, зосереджуючись на вищій освіті, проаналізували Г. Конол, М. Браун (G. Conole, M. Brown) [10], П. Хендерікс, Д. Янсен (P. Henderikx, D. Jansen) [12]; Г. Убахс, Л. Конінгс, М. Браун (G. Ubachs, L. Konings, M. Brown) [21] визначили особливості нових моделей політики і практики навчання, зокрема якісні моделі відкритої освіти досліджували Е. Оссіаннілссон, А. Камілері, К. Вільямс, М. Браун (E. Ossiannilsson, A. Camilleri, K. Williams, M. Brown) [18]. Прискорення інтеграції цифрових технологій в освіту привертає увагу до питань цифрової трансформації сектору культурної спадщини Ф. Труєн (F. Truyen) [20], особливостей реалізації відкритої освітньої практики В. Кухаренко [15], а також поширення доступу використання відкритих освітніх ресурсів Д. Уайлі (D. Wiley) [23].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Тим часом залишається актуальною проблема визначення ролі впровадження засобів відкритого рівного та необмеженого доступу до культурної спадщини в умовах трансформаційних перетворень освіти, що потребують її масового впровадження та використання в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців, передусім соціально-гуманітарної сфери.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Розкриття особливостей впровадження відкритих освітніх ресурсів цифрової культурної спадщини у підготовку фахівців освітньої галузі, здатних застосовувати цифрові засоби з метою свідомого підвищення власного рівня професійно-особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні креативне перетворення та критичне осмислення досвіду та викликів цифрових інновацій для освіти та суспільства

сталого розвитку – це провідний напрям підготовки фахівця до дієвої взаємодії у цифровому середовищі. Можливість залишатися на зв'язку обумовила безпрецедентну індивідуальну та колективну ініціативу щодо репродукування витворів мистецтва в своїх домівках, яка мала вирішальне значення для онлайн досліджень, творчості і шквалу повідомлень у Instagram. Відповідні цифрові платформи пробуджують інтерес до активної взаємодії і формують мережу осіб, які мають бажання або потребу навчатись. Відкрита освіта, що дає можливість навчатися дистанційно, використовує відкритий контент масових онлайн курсів та освітніх ресурсів, вільно розповсюджує підручники, навчальні відео-лекції, дані відкритих бібліотек та архівів тощо.

Нагальний інтерес до програм особистісно-професійного розвитку майбутніх фахівців обумовив розробку курсу щодо засобів цифрової підготовки студентів для успішного навчання в університеті, враховуючи аналіз необхідних цифрових навичок для роботи в 2030 році, що спирається на дослідження Британського фонду розвитку інновацій Nesta, проведене Pearson та Oxford Martin School. З огляду на важливість формування спеціальних компетенцій як основи для підвищення конкурентоздатності майбутніх фахівців у підготовці до цифрової економіки, провідна увага має бути приділена цифровій компетентності, що схарактеризовано як знання, вміння та навички в галузі інформаційних технологій та здатність їх застосування в професійній діяльності. Важливо у даному контексті звернути увагу, що ця компетентність є основою цифрового благополуччя, тому ще у 2016 році Міністерство освіти і науки України визначило її ключовою, а Європейським дослідницьким центром ЄС була оприлюднена Рамка цифрової компетентності для освітян, яка охоплює 6 галузей та 22 складових для удосконалення стратегій викладання та навчання.

З огляду на це, значну увагу в нашому дослідженні було приділено використанню цифрової культурної спадщини Europeana, що передусім спрямовано на підготовку студентів до опрацювання відкритих ресурсів відповідно до правил ліцензування Creative Commons. Водночас екосистема Europeana призначена сприяти відкритому, обізнаному та творчому суспільству у розумінні і використанні спільної культурної спадщини для освіти, досліджень, творчості та відпочинку. У такий спосіб ми переконалися, що продуктивна взаємодія сприяє розбудові дискусій щодо питань академічної доброчесності, цифрового добробуту та плідної співпраці відповідальних громадян цифрового простору.

Швидкі зміни освітнього простору, що прискорилися через пандемію COVID-19, обумовили вагоме значення досліджень із проблем цифрового простору, що спрямовані на опанування трансформаційними засобами віртуальної спільноти, готовність освітян до роботи за інноваційними трендами. Теоретичним підґрунтям для усвідомлення питань глобального освітнього середовища стали розробки масових відкритих онлайн курсів [18, 21], зокрема радикальні зміни відбулися під впливом відкритих освітніх практик [10, 15]. В нових соціокультурних реаліях цифрового світу гуманістичні ідеї педагогіки ненасилля, толерантності визначають нову систему соціально-педагогічної взаємодії, яка характеризується більш вагомими завданнями та більш широким набором компетенцій [8, 9].

Серед першочергових питань в нашому курсі були такі: цифрові знання для онлайн навчання, цифрове громадянство, відкрита освіта, відкрите ліцензування в цифровому світі, навички для опрацювання цифрової культурної спадщини та формування персонального навчального середовища на основі портфоліо. Вони забезпечуються спільними пошуковими службами Europeana, які допомагають знаходити та відображати інформацію від предметів у колекціях

музею до історично привабливих будівель та старовинних пам'яток середовища. Для дослідження доцільно включати в завдання два види вхідних даних пошуку, зокрема пошук у різноманітному тексті та пошук на карті, де насамперед визначається розділ карти для пошуку того, що зацікавило в кордонах визначеної сфери.

Опрацювання ресурсів Europeana як представника напряму сфери OpenGLAM (галереї, бібліотеки, архіви та музеї) пов'язано з цілеспрямованим пошуком ефективних рішень щодо збереження, використання та розвитку культурної спадщини як в освіті, так і в суспільстві в цілому. Розробники цієї сфери поділяють погляди на цифрову трансформацію сектору культурної спадщини, що спрямовані на пошук балансу між інноваціями, заснованими на цінностях культури співучасті, інтелектуальної гнучкості й саморозвитку. У такий спосіб вагомим значення набувають сучасні ресурси Europeana (www.europeana.eu), що є колекцією артефактів різних сфер діяльності людини, для сприяння міждисциплінарним зв'язкам. Безумовно, це допомагає студентам досліджувати світ, у якому вони живуть, та підтримує їх активну позицію до розвитку як у сфері суспільно-гуманітарних, так і природничих дисциплін.

До цифрових засобів Europeana додано Historiana, що передбачає не тільки інструменти оцифровування, розподілу та візуалізації, але й "платформи участі", які дозволяють спільнотам взаємодіяти зі змістом, зокрема коментувати, відбирати, спрямовувати [4, 20]. Студенти можуть не просто переглядати вміст ресурсів цифрової культурної спадщини та завантажувати зображення, вони мають можливість контекстуалізувати вміст на власному досвіді, допомагати опрацьовувати колекції, переклади, транскрибації тощо. Водночас, важливим є те, що студенти, співпрацюючи зі світовим культурним співтовариством, можуть пов'язувати предмети колекції зі своїм природним середовищем існування, яке

надає вагомості власним колекціям, наприклад, участь у проєкті розробки збірки матеріалів для вчителів, проведення спільного дослідження тощо.

Безперечно, наша зацікавленість цим напрямом підкріплена переконаннями, що виховний потенціал цифрової культурної спадщини Еуропеана активізує талант, мотивацію, прискорює особистісне становлення студентів як спільноти людей, яка здатна залучати провідні стратегії, що визнають суспільні цінності, зокрема соціальна рівність, захист навколишнього середовища, ринки засновані на відкритих правилах, різноманітність. Під час опрацювання підходів ми намагалися визначити передусім ті, що спрямовані на консолідацію зусиль [6, 13], пошук спільного у розрізнених сенсах, створюючи зв'язки між ізольованими речами, що дозволяє ідеям “переходити” від мистецтва до реалізації у професійній галузі. Крім того, значну увагу ми приділяємо засобам, що здатні сприяти формуванню якостей стосовно визначення закономірностей різних явищ, об'єктів, що дозволяє з'єднувати різних людей у співпраці та водночас помічати незвичне, унікальне чи несподіване, щоб сприяти зростанню інновацій та підприємництва.

Особливої уваги в умовах пандемії COVID-19 також заслуговують ресурси конференції Еуропеана 2020, що продемонструвала всебічне обговорення провідними командами розробників та дослідників різноманітних пропозицій стосовно гнучкого розв'язання проблем розвитку цифрової культурної спадщини. Закономірна зміна пріоритетів розвитку освітнього середовища в контексті зазначених трансформацій спрямована на першочергову розробку якісних навчальних матеріалів і програм цифрової підготовки, що заохочують обмін, спільне створення засобів цифрової культурної спадщини, зокрема розробки проєктів, навчальних ресурсів, блогів, MOOCs тощо.

Визнання актуальності відкритих освітніх ресурсів спільної культурної спа-

щини як одного з ключових засобів вдосконалення емоційного та психологічного добробуту дозволяє студентам краще долати проблеми повсякденного життя, усвідомлювати цінності прав людини, солідарності, свободи. У цьому контексті розповсюдження ресурсів культурної спадщини доцільно як яскрава основа для формування переконань, що вивчення минулого є важливим у розвитку світоглядної, культурно-екологічної та соціальної обізнаності. Наприклад, використання цифрових колекцій Еуропеана разом із сучасними онлайн галереями світового дизайну дозволяє робити позитивні зміни з теперішніми та майбутніми фахівцями, переосмислюючи шкідливі впливи діяльності галузидизайну стійкої моди. З огляду на те, що в світі у даний час мода – це одна з царин, що найбільше забруднює навколишнє середовище та водночас приваблює певну частину молоді (в якій працює понад 50 мільйонів людей), планується за допомогою MOOCs залучати студентів до дискусій і вивчення дослідницької та ділової практики центрів стійкої моди.

Тенденції всебічної інтеграції культури та відкритих ресурсів в освіту стало провідним завданням модулю “Засоби цифрової підготовки”, що актуалізує створення інклюзивного справедливого клімату та водночас відображає формування активної суб'єктної позиції за трьома ключовими напрямками, а саме: вміння працювати з сучасним знанням, технологією й інформацією, вміння працювати з іншими людьми, а також вміння працювати з суспільством і у суспільстві. У такий спосіб, подальша модернізація модуля, який включено до курсу педагогіки, було здійснено відповідно до сучасних стандартів із урахуванням принципів гуманістичної педагогіки [4] та критичної педагогіки [8], що потребує активних розробок освітньої спільноти.

Сьогодні критична цифрова педагогіка – це підхід до освіти, який набагато більше пов'язаний із людською взаємодією на екрані, вона спрямована не лише на вивчення технологічних особливостей

цифрового ландшафту, на який спирається освіта, але також шукає відповіді як гуманізувати викладання та навчання [19]. Занепокоєна передусім критичною свідомістю студентів, критична цифрова педагогіка заохочує цифрову грамотність, яка спонукає нашу здатність “читати світ”, що обумовлює відкриту освітню практику, дизайн справедливості, усвідомлення упереджень. Повноцінна цифрова компетентність має менше спільного із вузькоспеціалізованим спрямуванням процесу навчання, зокрема навчальними цілями заради оцінки за завдання або навичками користування інтерфейсом чи пристроєм, а складається з глибинного усвідомлення про взаємодію людського розуму та аспектів цифрових технологій, включаючи цифрову ідентичність, алгоритми, соціальні медіа.

Безумовно, суттєвих змін до навчання надали трансформації, які пов’язані з комплексом наукових розвідок щодо проблеми критичного мислення на основі мультимедійної інформації [5], що має бути враховано у засобах формування не тільки цифрової та візуальної, але й грамотності цифрової доби в цілому. З огляду на це в курсі реалізовано можливості для залучення студентів до стійкої зацікавленості через опрацювання різноманітними даними та навчальними техніками (інтелект-карти, інфографіка, мультимедіа контент, квести, навчальні ігри, едошки, AV реальність), що поєднано з засобами відкритої освіти [1]. Це дозволяє реалізувати адаптивний підхід до підвищення якості людського капіталу протягом життя, гармонізації трансформаційних процесів щодо значущості особистих якостей та позитивних зрушень у свідомості людини при переході до суспільства знань.

Вагомим імпульсом у збагаченні міждисциплінарного змісту навчального плану надав попередній досвід [3, 8] формування критичного мислення студентів, що пов’язано з низкою досліджень щодо навичок критичної грамотності, які було реалізовано в проєктах за активної підт-

римки Міжнародної Асоціації Читання в країнах Східної Європи. Зокрема, наш досвід критичної та цифрової грамотності починався з впровадження окремих засобів міркування і рефлексії до цифрових засобів математичної освіти, пізніше до цифрового простору (віртуальних музеїв, бібліотек, лабораторій, симуляцій, медіа та відео контенту спектаклів, вистав).

Водночас такий підхід активізує діяльність студентів, що свідомо опановують засоби критичного мислення і рефлексивної діяльності, що обумовило перегляд ролей, повноважень та засобів вимірювання навчальних досягнень, зокрема пріоритетів спільних підходів до побудови знань, створення спільнот практики та допитливих на основі використання е-портфоліо. Портфоліо доцільно використовувати спочатку як засіб формувального оцінювання, що призначається для вимірювання результатів навчальної діяльності через представлення низки аргументованих досягнень та рефлексивних форм самооцінювання [7, 19]. Іншими словами, портфоліо є ефективним інструментом візуалізації даних щодо рівня самоконтролю і взаємоконтролю студентів, організації колекції досягнень для презентації результатів роботи, який сприяє розбудові свідомої освітньої траєкторії студентів, добору засобів організації самостійної роботи та особистісно-професійного розвитку в цілому. Проте, в нашому дослідженні портфоліо спрямовано, передусім, на формування персонального освітнього середовища, що допомагає студентам критично розмірковувати та приймати збалансовані судження щодо використання відкритих освітніх ресурсів та цифрових засобів (зокрема, за допомогою моделі SAMR (Заміна, Накопичення, Модифікація, Перетворення), педагогічного колеса Аллана Каррінгтона [14].

На останньому етапі дослідження значна увага була приділена питанням ефективного вдосконалення першочергових якостей особистості 21 століття, зокрема критичне мислення більш глибоко було поєднано з навичками креативності,

комунікації та співпраці в умовах студентоцетрованого підходу. Впровадження інклюзивного й інноваційного підходів до навчання та викладання обумовило детальний аналіз навчальної діяльності студентів під кутом мотиваційного, особистісно-діяльнісного, рефлексивного, проектного та компетентісно-орієнтованого підходів до навчання. Це привело до висновків стосовно певних пріоритетів щодо спільних підходів у побудові знань, зокрема ефективності персональних навчальних середовищ, засобів вимірювання навчальних досягнень, взаємодії спільнот практики та допитливих в реалізації проєктів, що позначилися на вимогах до першочергових ролей та повноважень викладача.

Безперечно, різнобічна роль викладача сьогодні передбачає, починаючи від заохочення учасників до більш високої продуктивності та організації інноваційних програм щодо прийняття виважених рішень, розв'язування проблем, керування логістикою, створення синергії під час взаємодії тощо. У такий спосіб у новій українській школі розвиваються, головним чином, холістичні ціннісні моделі, що пов'язують майстерність викладача з "плеканням людини", розширенням її можливостей. Розставимо деякі важливі акценти в цьому питанні, не торкаючись найбільш відомих ролей, таких як: тренер, фасилітатор, лідер, модератор, критик, лектор, координатор, демонстратор, вихователь, теоретик, експерт з оцінювання [11, 18, 22].

Логічним продовженням ролі викладача є роль колекціонера, функції якого як і бібліотекаря, навчального дизайнера або куратора змісту пов'язана з організацією та осмисленням того, що було знайдено. Куратор змісту є не тільки доглядач і зберігач, але й творець сенсу, охоронець знань або експерт у знаннях, хто передусім цінує якість діяльності та відповідних презентацій. Також важливою є роль агітатора, яка полягає у створенні сумнівів, почуття дива, актуальності, обу-

рення, що раніше було більш характерно для вченого та журналіста, а також тієї частини громади, що є активістами, скептиками, революціонерами, руйнівними агентами. Зазначимо, що останнім часом набуває вагомості в колективній діяльності така комунікація, що передбачає відповідальне спілкування та ставлення, зокрема роль особистості у забезпеченні інформацією чи ідеєю, підтримці віри та мотивуючих дій. Реалізовувати проєкти, природно, легше, якщо існують викладачі, які висвітлюють цінності та доносять їх студентам, або вчені та експерти, що інформують підприємців та консультують політиків.

Сучасний стан речей вимагає від викладача ролі програміста та фахівця з технологічної підтримки, що може працювати з програмами та обладнанням, але його основне призначення полягає в тому, щоб зрозуміти потреби проєкту і допомогти розв'язати питання та реалізувати ідеї. Отже, роль програміста, з одного боку, передбачає роботу безпосередньо на комп'ютерах для інтерпретації сенсу засобами обчислень та алгоритмів, розробки програмного забезпечення для створення сенсу, проєктування роботи спільноти чи управління соціальними мережами, налаштування вікі-контенту. З іншого боку, значна частина завдань програміста (як і навчального дизайнера, а також аналітика процесів) – концептуальна, що стосується людей, які розробляють навчальні матеріали або створюють навчальні засоби.

Роль дизайнера завжди була притаманна викладачам, але не до такого ступеня як це вимагає цифровий простір сьогодні, коли необхідно думати про всебічно розвинутого навчального дизайнера, що відчуває потік, перспективи, світло, тон і затінення, та може поєднати засоби навчального дизайну і нової інформаційної архітектури. Водночас, цифрові технології, зокрема штучний інтелект, віртуальна та доповнена реальність, мобільні технології, SMART-

лабораторії, надають більше освітніх можливостей для соціальної адаптації молодих людей та підвищення якості викладання. Місія сучасного викладача (як навчального дизайнера) спрямована на допомогу студентам не тільки в процесі вибору засобів для персонального освітнього середовища та створення власних навчально-методичних засобів, об'єктів 3-D друку, доповненої та віртуальної реальності, але й у процесі співпраці з програмістом-дизайнером нових програмних засобів, що необхідні для навчально-виховного процесу, або з промисловим архітектором – для дизайну середовища.

Отже, в умовах цифрового простору нові ролі викладача пов'язані з підвищенням рівня цифрової грамотності студентів, що визначило особливості подальшого вдосконалення нашої робочої програми дисципліни та науково-методичних засобів [2, 9]. Водночас, виклики, що створені новими технологіями відкрили нові можливості для викладачів і студентів, що вже позначено як “нова нормальність”, зокрема це аналітика навчання та віртуальність. Зазначений підхід дозволить приділити значну увагу інноваційній перебудові курсів відповідно до блокувань карантину, зокрема врахування впровадження цифрової культурної спадщини, безперечно, сприяють поглибленню інтегрованих досліджень до підготовки освітян та фахівців креативних індустрій на основі переваг засобів мобільності та віртуальності.

Цифрові засоби розробки сталих стратегій та цифрових технологій із відкритим доступом, студентоцентровані засади, різноманітні підходи в опрацюванні цифрових ресурсів культурної спадщини дозволяють надати кращі освітні можливості для соціальної адаптації людей у цілому. Таким чином, розуміння соціального виміру інклюзивної освіти, розробка інноваційних навчальних програм на основі відкритих освітніх ресурсів та MOOCs, створення діалогу із заці-

кавленими сторонами та користувачами в суспільстві акцентує на відкритості та доступності освіти для всіх як основи програм перепідготовки та самовдосконалення для згуртування зусиль фахівців і дослідників загальноосвітніх закладів та закладів вищої освіти.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З орієнтацією на провідну мету вищої освіти у формуванні креативного фахівця-дослідника, усвідомлення ролі спільної культурної спадщини стає одним з ключових ланцюгів якісних процесів осмислення досвіду та викликів цифрових інновацій для освіти та суспільства сталого розвитку. Згідно з сучасними дослідженнями, фактично аналізу підлягає менше 1% даних важливої інформації, величезні обсяги даних не відшукуються і не аналізуються за браком відповідних фахівців. Отже, існує загроза, що ми будемо готувати фахівців здебільшого на рівні користувача, і втратимо можливості до креативності та інновацій у цифровому просторі для наступних поколінь.

У такий спосіб створюються сприятливі засади для залучення та співтворчості фахівців різних галузей у реалізації політики підтримки відкритої освіти та сталого підходу. Зокрема необхідна пильна увага масштабуванню успішних проектів співпраці, що розширюють можливості досліджень, розробки та засобів у галузі культурної спадщини та інноваційного використання її потенціалу, а також навчальних програм для підготовки лідерів цифрової освіти, які здатні до виховання спільноти відповідальних фахівців до прогнозування наслідків та випереджального реагування на виклики цифрового простору, що зростають.

Таким чином, щоб у найкоротший термін успішно реалізувати гнучкі підходи до підвищення якості людського капіталу при переході до суспільства знань, необхідно сприяти гармонізації трансформаційних процесів щодо зна-

чушності особистих якостей та позитивних зрушень у свідомості людини у найкращих традиціях, що здобуло людство. Цей ключовий напрям визначає

еволюційні підходи, що, безумовно, вплинуть на початок постковідного періоду.

Список літератури:

1. Биков В., Вернигора С., Гуржій А., Новохатько Л., Спірін О., Шишкіна М. Проектування і використання відкритого хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища закладу вищої освіти / В. Биков, С. Вернигора, А. Гужвій, Л. Новохатько, О. Спірін, М. Шишкіна // [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/01.06.2020>

2. Бойчук Ю. Д., Бородіна О. С., Микитюк О. М. Інклюзивна компетентність майбутнього вчителя основ здоров'я / Ю. Д. Бойчук, О. С. Бородіна, Микитюк О. М. // Монографія. – ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2015. – С. 140

3. Золотухіна С. Т. Використання ідей В. Сухомлинського в підготовці творчої особистості майбутнього вчителя / С. Т. Золотухіна // Наукові записки: Педагогічні науки. – 2015. – № 123(І). – С. 41–44

4. Евдокимов В. И., Олейник Т. А., Горькова С. А., Микитюк М. В. Практикум по развитию критического мышления : учеб. пособие / В. И. Евдокимов, Т. А. Олейник., С. А. Горькова, М. В. Микитюк. – Харьков: Торнадо. – 2002. – С. 134

5. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Презентація візуальної грамотності в освітньому процесі та її експлікація в культурі мислення. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн // Інформаційні технології і засоби навчання 2020. – №75(1) – С. 1–12 [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.33407/itlt.v75i1.3660>

6. Кравцов С. О. Професійні групи як соціальна система: проблеми інтеракції / С. О. Кравцов // Український соціум. – 2013. – № 1(44). – С. 141–156

7. Олейник Т. А. Личностно-профессиональное становление будущих учителей в условиях компетентностного подхода / Олейник Т. А. // Педагогічний альманах. – 2014. – Вип. 24. – С. 166–172

8. Погребенник В. Ф., Гарник І. В. Розвиток навичок критичного мислення учнів у контексті розробки стандартів освіти України / В. Ф. Погребенник, І. В. Гарник. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Юніверс. – 2001. – [електронний ресурс] – Режим доступу: www.istc.biz

9. Калашнік С., Луговий В. Розвиток системи забезпечення якості вищої освіти в Україні / С. Калашнік В. Луговий // Інформаційно-аналітичний огляд. – Київ: ДП НВЦ “Пріоритети”. – 2015. – С. 84

10. Коноле Г., Браун М. Роздуми про вплив руху відкритої освіти / Г. Коноле., М. Браун // Журнал “Навчання для розвитку”. – 2018. – [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.jl4d.org/index.php/ejl4d/article/view/314/346> [01.06.2020]

11. Даунз Сент Роль вихователя [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.downes.ca/cgi-bin/page.cgi?post=54312> [01.05.2011]

12. Henderikx, P., Jansen, D. (2018), “The Changing Pedagogical Landscape: In search of patterns in policies and practices of new modes of teaching and learning”, available at: https://tinyurl.com/CP_Lreport2018

13. Kommers Pam, Lenting BF & CG van der Veer (1998), “Distributed Collaborative Learning in a Telematic Context”, “Telematic Learning Support and its Potential for Collaborative Learning with New Paradigms and Conceptual Mapping Tools”, Educational Media International,

14. Home: In Support of Excellence
available at: <https://designingoutcomes.com/>

15. Кухаренко В., Олейник Т.
Відкрите дистанційне навчання для
вчителів [електронний ресурс]. – Режим
доступу: <http://ceur-ws.org/Vol-2393/>
[01.12.2020]

16. Пінчук, О. П., Литвинова, С. Г.,
Буров, О. Ю. Синтетичне освітнє
середовище - простір для нової освіти / О.
П. Пінчук, С. Г. Литвинова, О. Ю. Буров
// Інформаційні технології та засоби нав-
чання. – 2017. – Вип. 4. – №60. – С. 28–45.
– [електронний ресурс] – Режим дос-
тупу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1831>

17. Moppic C. M. EdCrunch 2020:
Критична цифрова педагогіка після
COVID-19. – [електронний ресурс] – Ре-
жим доступу: <https://www.slideshare.net/SeanMichaelMorris>

18. Ossiannilsson, E., Williams, K.,
Camilleri, A. F., Brown, M., “Quality mod-
els in online and open education around the
globe: state of the art and recommendations”,
available at: [http://icde.typepad.com/quality_](http://icde.typepad.com/quality_models/)
[models/](http://icde.typepad.com/quality_models/) [01.12.2020]

References:

1. Bykov, V., Vernigora, S.,
Hurzhiiy, A., Novokhatko, L., Spirin, O.,
Shishkina, M. (2019), “Design and use of
open cloud-oriented educational and scien-
tific environment of higher education
institution”, [Design and use of open cloud
educational and scientific environment of
higher education institution], available at:
[http://journal.iitta.gov.ua/in-dex.php/itlt/](http://journal.iitta.gov.ua/in-dex.php/itlt/article/view/)
[article/view/](http://journal.iitta.gov.ua/in-dex.php/itlt/article/view/)

2. Boychuk Yu. D., Borodina O. S.,
Mykytyuk O. M. (2015), “Inclusive compe-
tence of a prospective teacher of health
basics: monograph”, KhNPU, p. 140

3. Zolotukhina, S.T. (2015), “The use
of ideas of V. Sukhomlinskiy in the
preparation of the creative personality of a

19. Ní Shé, C., Farrell, O.,
Brunton, J., Costello, E., Donlon, E.,
Trevaskis, S., Eccles, S (2019), “Teaching
online is different: critical perspectives from
the literature”, Dublin: Dublin City Univer-
sity, available at: Doi:10.5281/zenodo.3479402

20. Truyen F., “Digital Transfor-
mation”, “ICT and Cultural Heritage: Let’s
Rethink Open Access”, available at:
[https://culturalstudiesleuven.net/2020/09/15/](https://culturalstudiesleuven.net/2020/09/15/digital-transformation-ict-and-cultural-heritage-lets-rethink-open)
[digital-transformation-ict-and-cultural-](https://culturalstudiesleuven.net/2020/09/15/digital-transformation-ict-and-cultural-heritage-lets-rethink-open)
[heritage-lets-rethink-open](https://culturalstudiesleuven.net/2020/09/15/digital-transformation-ict-and-cultural-heritage-lets-rethink-open)

21. Ubachs, G., Konings, L.,
Brown, M. (2020), “The envisioning report
for empowering universities”, available at:
[http://empower.eadtu.eu/images/report/](http://empower.eadtu.eu/images/report/The_Envisioning_Report_for_Empowering_Universities_1st_edition_2017.pdf)
[The_Envisioning_Report_for_Empowering_](http://empower.eadtu.eu/images/report/The_Envisioning_Report_for_Empowering_Universities_1st_edition_2017.pdf)
[Universities_1st_edition_2017.pdf](http://empower.eadtu.eu/images/report/The_Envisioning_Report_for_Empowering_Universities_1st_edition_2017.pdf)
[01.12.2020]

22. Романовський О. Г., Гура Т. В.,
Михайличенко В. Співвідношення між
самооцінкою та впевненістю у собі
студентів технічних закладів вищої освіти
та методами їх активізації / О. Г. Рома-
новський, Т. Гура, В. Михайличенко // Теорія і практика управління соціальними
системами: філософія, психологія, педа-
гогіка, соціологія. – 2020. – № 4. – С. 41–50

prospective teacher”, Scientific notes:
Pedagogical sciences, no. 123 (I), pp. 41–44

4. Evdokimov, V. I., Oleinik, T.A.,
Gorkova, S.A., Mikityuk, M.V. (2002),
“Workshop on the development of critical
thinking: textbook. Allowance”, Kharkov:
Tornado, p. 134

5. Kremen, V. H., Ilyin, V. V.
(2020), “Presentation of visual literacy in the
educational process and its explication in the
culture of thinking”, Information technolo-
gies and teaching aids, available at:
<https://doi.org/10.33407/itlt.v75i1.3660>

6. Kravtsov, S. A. (2013), “Profes-
sional group as a social system: problems of
interaction”, Ukrainian society, vol.1 (44),
pp. 141–156

7. Oleinik, T. A. (2014), “Personal
and professional development of future

teachers in terms of competence approach”, Pedagogical Almanac, vol. 24, pp. 166–172

8. Pogrebennik, V., Garnik, I. (2001), “Development of critical thinking skills of students in the context of the development of educational standards of Ukraine”, Proceedings of the International scientific-practical conference, Kyiv: Universe, p. 100, available at: www.istc.biz

9. Kalashnikova, S., Lugovoi, V., (2015), “Development of the quality assurance system of higher education in Ukraine”, Information and analytical review eds, Kyiv: SE “Priorities”, p. 84

10. Conole, G., Brown, M. (2018), “Reflecting on the Impact of the Open Education Movement”, Journal of Learning for Development, available at: <http://www.jl4d.org/index.php/ejl4d/article/view/314/346> [01.06.2020]

11. Downes, St. (2011), “The Role of the Educator”, available at: <https://www.downes.ca/cgi-bin/page.cgi?post=54312> [01.05.2011]

12. Henderikx, P., Jansen, D. (2018), “The Changing Pedagogical Landscape: In search of patterns in policies and practices of new modes of teaching and learning”, available at: <https://tinyurl.com/CPLreport2018>

13. Kommers Pam, Lenting BF & CG van der Veer (1998), “Distributed Collaborative Learning in a Telematic Context”, “Telematic Learning Support and its Potential for Collaborative Learning with New Paradigms and Conceptual Mapping Tools”, Educational Media International, vol. 35 (2), pp. 100–105, available at: Doi: 10.1080/0952398980350208

14. Home: In Support of Excellence available at: <https://designingoutcomes.com/>

15. Kukhareno, V., Oleinik, T. (2019), “Open Distance Learning For Teachers”, available at: <http://ceur-ws.org/Vol-2393/> [01.12.2020]

16. Pinchuk, O. P., Lytvynova, S. G.,

Burov, O. Yu. (2017): Synthetic educational environment – a footpace to new education. In: Information Technologies and Learning Tools, vol. 4, # 60, pp. 28-45, available at: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/it-it/article/view/1831>

17. Morris, S. M. EdCrunch 2020: Critical Digital Pedagogy after COVID-19 available at: <https://www.slideshare.net/SeanMichaelMorris>

18. Ossiannilsson, E., Williams, K., Camilleri, A. F., Brown, M. (2020), “Quality models in online and open education around the globe: state of the art and recommendations”, available at: http://icde.typepad.com/quality_models/ [01.12.2020]

19. Ní Shé, C., Farrell, O., Brunton, J., Costello, E., Donlon, E., Trevaskis, S., Eccles, S (2019), “Teaching online is different: critical perspectives from the literature”, Dublin: Dublin City University, available at: Doi: 10.5281/zenodo.3479402

20. Truyen F., “Digital Transformation”, “ICT and Cultural Heritage: Let’s Rethink Open Access”, available at: <https://culturalstudiesleuven.net/2020/09/15/digital-transformation-ict-and-cultural-heritage-lets-rethink-open>

21. Ubachs, G., Konings, L., Brown, M. (2020), “The envisioning report for empowering universities”, available at: http://empower.eadtu.eu/images/report/The_Envisioning_Report_for_Empowering_Universities_1st_edition_2017.pdf [01.12.2020]

22. Romanovskiy, O. G. (2020), “Correlation between self-assessment and self-confidence of students of technical institutions of higher education and methods of their activation” / O. G. Romanovskiy, T. V. Hura, V. Mykhailychenko // Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy, no. 4, pp. 41-50

Стаття надійшла до редколегії 01.03.21

Iryna Kostyria

PhD in pedagogical sciences, senior lecturer at pedagogy and psychology of social systems
management department of the academician I. Ziaziuna, National Technical University
“Kharkiv Politechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2967-4530
E-mail: superirina2016@ukr.net

Larysa Filipenko

PhD in historical sciences, associate professor of philosophy and pedagogy department,
Kharkiv National Automobile and Road University; Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3065-2929
E-mail: larafilepenko@gmail.com

SPIRITUAL AND MORAL VALUE ORIENTATIONS AS A GUARANTEE OF PERSONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF STUDENT YOUTH

Abstract: in the article it is studied out that the spiritual and moral value orientations education of students is becoming increasingly important. It is determined that the need to establish in education approaches that ensure a harmonious balance of moral and professional qualities of graduates of higher education institutions is emphasized in the strategic documents of education of Ukraine. The research emphasizes that the effectiveness of spiritual and moral education of future engineers is realized due to students' awareness of the essence of spiritual and moral value orientations, as well as stimulating the need for professional self-development of future professionals. The article describes the implementation of the author's special course “Spiritual and moral value orientations: ways of education” in the educational process of Kharkiv National Automobile and Road University.

Keywords: education, spiritual and moral value orientations, higher technical education institutions, future engineers, innovative forms of education, innovative methods of education.

Ірина Кости́ря

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології
управління соціальними системами ім. акад. І. Зязюна, Національний
технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна
E-mail: superirina2016@ukr.net

Лариса Філіпенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та педагогіки Харківського
національного автомобільно-дорожнього університету; Харків, Україна
E-mail: larafilepenko@gmail.com

ДУХОВНІ І МОРАЛЬНІ ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ГАРАНТІЯ ОСОБИСТІСНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація: в статті з'ясовано, що виховання духовних моральних ціннісних орієнтацій у студентів набуває актуальності. Визначено, що потреба утвердження в освіті підходів, які забезпечують гармонійний баланс моральних і професійних якостей випускників закладів вищої освіти, акцентується у стратегічних документах освіти України щодо ціннісних орієнтирів сучасної школи та національно-патріотичного виховання в закладах освіти. В дослідженні підкреслено, що ефективність виховання духовності та моральності у майбутніх інженерів відбувається за рахунок усвідомлення студентами сутності духовних моральних ціннісних орієнтацій, а також стимулювання потреби професійного саморозвитку у майбутніх фахівців. У статті описано реалізацію авторського спецкурсу “Духовні і моральні ціннісні орієнтації: шляхи виховання” в освітньому процесі Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Ключові слова: виховання, духовні і моральні ціннісні орієнтації, заклади вищої технічної освіти, майбутні інженери, інноваційні форми виховання, інноваційні методи виховання.

Ірина Костыря, Лариса Филипенко

ДУХОВНЫЕ И МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАК ГАРАНТИЯ ЛИЧНОСТНО ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: в статье установлено, что воспитание духовных и нравственных ценностных ориентаций у студентов приобретает изрядную актуальность. Определено, что потребность утверждения в образовании подходов, обеспечивающих гармоничный баланс моральных и профессиональных качеств выпускников высших учебных заведений, акцентируется в стратегических документах образования Украины. В исследовании подчеркивается, что эффективность воспитания духовности и нравственности у будущих инженеров, происходит за счет осознания студентами сущности духовных и нравственных ценностных ориентаций, а также стимулирования потребности профессионального саморазвития у будущих специалистов. В работе описана реализация авторского спецкурса “Духовные и нравственные ценностные ориентации: пути воспитания” в образовательном процессе Харьковского национального автомобильно-дорожного университета.

Ключевые слова: воспитание, духовные и моральные ценностные ориентации, высшие учебные технические заведения, будущие инженеры, инновационные формы воспитания, инновационные методы воспитания.

Ірина Кости́ря, Лариса Філі́пенко

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

**“Духовні і моральні ціннісні орієнтації як гарантія особистісно значущих
якостей студентської молоді”**

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Соціальні зміни в Україні, виклики глобалізації, орієнтація на створення спільного освітнього Європейського простору ви-

магають змін у системі вищої школи. Упродовж останніх років в Україні змінилися соціокультурні обставини, які висвітлювали багато негативних тенденцій: зростання нетерпимості й агресії у взаєминах і студентському середовищі, втрата життєвих морально-ціннісних орієнтацій у певній частині молоді тощо. Аналіз пропозицій робочих підгруп та експертного товариства дозволили визначити, що однією з вагомих складових місії Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки є розвиток духовності та моральності у здобувачів вищої освіти. На необхідність формування духовного потенціалу у здобувачів вищої освіти вказали 12% респондентів. З огляду на це заклади вищої освіти покликані стати соціальним інститутом, що виконує випереджальну роль у становленні особистості молодої людини – студента, формує його світогляд та здатність до самоактуалізації в суспільстві на основі духовних і моральних ціннісних орієнтацій.

За сучасних умов майбутні фахівці є головним суб'єктом реформування та інноваційного розвитку вищої школи і суспільства загалом, тому проблема виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у студентів набуває гострої актуальності, зокрема у закладах вищої технічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проаналізовано останні науково-педагогічні публікації щодо виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у сучасній освіті. Розглянуто загальні закономірності розвитку особистості та особистісно-орієнтований підхід у вихованні, що визначає у своїх працях відомий вітчизняний педагог І. Бех [1]. Проаналізовано психолого-педагогічні теорії стосовно особистості та її зміни в онтогенезі, що досліджувались О. Бодальовим [3] та Н. Тализіной [24]. Розглянуто засади гуманістичного вихо-

вання, що викладені у працях В. Сухомлинського [22], Л. Новикової [9], К. Роджерса [21]. Визначено провідну роль системного підходу до виховання, дослідженого науковцем М. Красовицьким [13]. З'ясовано, що проблемам становлення ціннісної сфери особистості присвячено праці закордонних науковців М. Рокича [29], В. Франкла [25]. Здебільшого науковці схиляються до не обхідності створювати певні умови під час освітнього процесу з метою виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у здобувачів освіти.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Зважаючи на проведений аналіз наукових досліджень, можна зробити висновок, що в умовах реформування вищої школи, нагальним стає звернення до питань виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій як гарантії сформованості особистісно-значущих якостей студентської молоді. Аналіз наукової літератури показав наявність суперечності підготовки майбутніх фахівців: між запитом суспільства на майбутніх інженерів із високим рівнем сформованості духовних і моральних ціннісних орієнтацій та недостатністю науково-методичного забезпечення освітнього процесу закладів вищої технічної освіти програмами з виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у майбутніх фахівців технічного профілю. Невирішеними частинами порушеної проблеми лишається виховання відповідальності, толерантності, милосердя, гідності у майбутніх інженерів під час освіти, розроблення спецкурсу для практичного впровадження у закладах вищої технічної освіти під час викладання дисциплін гуманітарного профілю.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є обґрунтування доцільності запровадження авторського спецкурсу “Духовні і моральні ціннісні орієнтації: шляхи виховання” для формування духовного потенціалу у студентів закладів вищої технічної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Одним із завдань реформування вищої технічної освіти є створення такого освітнього середовища, що забезпечує виховання особистості студента, якому притаманні духовні і моральні ціннісні орієнтації та високий рівень культурного світогляду [15]. Майбутній інженер має набутти здібностей, що дадуть йому змогу не лише стати висококваліфікованим, конкурентоспроможним фахівцем, який відповідально ставиться до виконання професійних обов'язків і спроможний самостійно ініціювати рішення, але й бути самодостатньою особистістю з почуттям толерантності, відповідальності, власної гідності, милосердя [18].

Про гостру актуальність проблеми духовних і моральних ціннісних орієнтацій у сучасній українській освіті свідчить наказ міністерства освіти та науки України про створення у 2019 році робочої групи з підготовки методичних рекомендацій щодо ціннісних орієнтирів у сучасній українській школі [19]. Це обумовлюється прагненням освітньої інтеграції в межах Європейського Союзу, забезпеченням конкурентоспроможності вчених та випускників закладів вищої технічної освіти не тільки за рахунок сформованих професійних навичок, а й розвинутих морально-ціннісними орієнтаціями.

Для виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій майбутніх інженерів у Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті було розроблено спецкурс "Духовні і моральні ціннісні орієнтації: шляхи виховання", метою якого є усвідомлення студентами сутності духовних і моральних ціннісних орієнтацій, а також стимулювання потреби професійного саморозвитку майбутніх фахівців. Спецкурс був впроваджений у 2018–2020 навчальних роках на дисциплінах вільного вибору: "Соціально – політологічні

проблеми сучасного суспільства", "Політологія" для спеціальностей 193 Геодезія та землеустрій, 192 Будівництво та цивільна інженерія, 151 Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології; 121 Інженерія програмного забезпечення; 133 Галузеве машинобудування, 152 Метрологія та інформаційно-вимірювальна техніка.

З огляду на завдання цього курсу, а саме ознайомлення студентів із сутнісними ознаками феноменів "духовність", "духовні і моральні ціннісні орієнтації" та їхніми структурними компонентами; сприяння вихованню відповідальності, толерантності, милосердя, гідності майбутніх інженерів у взаєминах із іншими людьми насамперед в професійній діяльності; опанування майбутніми фахівцями знань про духовні і моральні ціннісні орієнтації в професійній та інших сферах життя, запропоновано комплексні критерії змістовного відбору матеріалу курсу: виховна спрямованість змісту курсу; орієнтованість змісту курсу на розвиток пошукової діяльності, розвиток творчого мислення та креативності студентів; взаємозумовленість пізнавальної інформації та практичних робіт, закладених у зміст спецкурсу; логічність викладу освітнього матеріалу, послідовність та наступність; врахування потреб сучасного ринку праці під час розробки лекційних, семінарських занять та завдань на самостійне опрацювання. Визначено, що виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій як особистісно-професійної якості майбутніх інженерів полягає в оновленні змісту навчального матеріалу, запровадженні інтерактивних методів освіти, використанні нових підходів до викладання з урахуванням трьох базових ціннісних парадигм, які мають вплив на освітній процес (традиційна, модернізаційна, постсучасна) [23].

З'ясовано, що виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій відбувається через прояви педагогічної підтримки майбутніх інженерів упродовж

всього періоду освіти та на всіх етапах виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій, при цьому педагогам вищої школи необхідно демонструвати студентам приклад гідного, відповідального ставлення. Визначено, що обов'язковою умовою виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців технічного профілю повинна бути опора на позитивний соціальний досвід, який складається з уміння взаємодіяти з людьми та вести діалог з урахуванням єдності всіх аспектів духовності.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Вивчено досвід Харківського національного автомобільно-дорожнього університету щодо виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у майбутніх інженерів. З'ясовано, що вагому роль у процесі виховання духовних і моральних ціннісних орієнтацій у майбутніх фахівців технічного профілю має розроблений спецкурс "Духовні і моральні ціннісні орієнтації: шляхи виховання", оскільки він створює оптимальні умови для здобуття студентами знань про духовні і моральні

ціннісні орієнтації, накопичення досвіду виявлення відповідальності, толерантності, милосердя, гідності, самодостатності. Визначено, що змістове наповнення занять зі спецкурсу спрямовано на активне навчання майбутніх інженерів вольової саморегуляції, прийомів самовиховання, ознайомлення з техніками ефективного само програмування щодо виявлення духовних і моральних ціннісних орієнтацій у професійному та повсякденному житті і екстремальних ситуаціях. Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з поглибленим концептуальним аналізом духовних і моральних ціннісних орієнтацій особистості в сучасних умовах, виявом статевої та індивідуальних відмінностей проявів духовності, особливостей їхнього виховання у студентів іншої професійної спрямованості. Потреба такого аналізу зумовлює пошук адекватних методів діагностики цього інтегрального утворення в контексті цілісного особистісного розвитку студентів та теоретичне обґрунтування ефективних освітніх технологій з його виховання.

Problem setting. Education of spiritual and moral value orientations of student youth, development of new morals, new ethical ideas corresponding to the current state of society and the requirements to change the place of morality in society has become one of the important tasks of modern higher education in Ukraine. Many scholars in their research link spirituality and morality to human vitality, which, in turn, determines their professional values and growth. Viability of a professional is determined not only by a set of professional skills and abilities, but also primarily by spiritual and moral value orientations.

The strategic documents of the education sector of Ukraine, in particular the Law of Ukraine "On Higher Education", the Concept of Education of Children and Youth in the National Education System, the

Concept of National-Patriotic Education of Children and Youth, the Strategy of National-Patriotic Education, emphasize the need for such approaches, which provide not only for the acquisition by the future professional of a certain amount of professional knowledge, skills, abilities, but also ensuring a harmonious balance of their creative and professional qualities, education of spiritual and moral value orientations [14; 17]. A student of higher education institution must acquire the qualities that will allow them not only to become a highly qualified specialist being responsible for the performance of their duties and able to make decisions independently, but also to be a self-sufficient person with a sense of self-worth.

The education of spiritual and moral value orientations of youth in the practical

sense is reflected in the documents of the Ministry of Education and Science of Ukraine, which deal with national patriotic education. The report on the approval of research and experimental work on the topic: "Education of patriotism as a basic quality of a citizen of Ukraine" for 2015–2020 emphasizes that the research and experimental program is based on a system of values that includes educational, upbringing, training components [16]. One of the goals of this program was the formation of a high moral personality with a focus on universal values through moral, mental, aesthetic, physical and labor training, improving the innovative qualities of the individual and the development of a positive self-concept. In view of the above, we note that in the theory and practice of education in Ukraine, the problem of educating the spirituality and morality of modern youth is becoming increasingly important. This determined the topic of our research.

Recent research and publications analysis. Scientific works of modern scientists dealing with the problem of education of spiritual and moral value orientations are analyzed.

The fundamental postulate of our research became the concept of "spiritual value", which I. Bekh qualifies as highly meaningful, unconditional in the emergence of education, on the basis of which an individual form their own self-spiritual and realize it in life [1, p. 6–7]. The scientific works of A. Chkhaidze, who believes that spiritual and moral value orientations are the result of work, creative activity, are analyzed [26, p. 96]. Noteworthy is the definitive analysis of the concepts of "value", "value orientations", "needs", "education", made by A. Osipsov [10].

It was useful for our work to refer to the scientific works of V. Zenkivsky, who combined the moral, aesthetic and religious life of a person into such concept as spiritual life. He claimed that religion is a deep, inner necessary mental function that cannot be removed from the human soul [6].

The basis of our research became A.

Sychov's presentation of aspects of the problem of values in education and his definition of three basic value paradigms that have an impact on the educational process, namely: traditional, modernization, postmodern [23]. Modern foreign scholars J. Shapiro and J. Stefkovich pay attention to the real moral dilemmas that exist in education. The authors demonstrate the application of four ethical paradigms – ethics of justice, ethics of care, ethics of criticism and professional ethics [31]. Scientists G. Halsted and M. Taylor began a discussion on values in education and educational values. They distinguish six groups of values: spiritual, moral, environmental, democratic, values of art, health and healthy lifestyle [28].

We studied out that foreign scholars identify a number of methods that contribute to the education of spiritual and moral value orientations of students, namely: the method of forming consciousness (suggestion, persuasion, example) and the method of gaining social behavior experience (teaching, exercise, assignment, requirement), self-education [30]. Scientist S. Hryhoryeva emphasizes that the priority must be given to consciousness as a value category of personal education [4].

It was useful for our work that researchers O. Ponomaryov, N. Sereda, M. Chebotaryov determine the relationship between the value orientations of higher education teachers and the culture of pedagogical activity in general, in particular in the education of spiritual and moral value orientations of students [12].

In defining in the work the value orientation of "tolerance", we turned to the Declaration of Principles of Tolerance, proclaimed by UNESCO in 1995 [5], it was also useful to refer to the work of V. Pavlenko and M. Melnychuk, who in the system of value orientations give a leading place to tolerance [11, p.145]. It is noteworthy for us that scientists V. Sitarov and V. Maralov distinguish the terms "forbearance" and "tolerance" [8]. For our study, the leading definition was the one made by N. Byrko, according to which

“tolerance” – “is a moral quality of personality that characterizes a bearable attitude towards other people, regardless of their ethnic, national or cultural identity, bearable attitude to different views, habits, worldview”[2].

The definition of the role of spirituality in the formation of responsibility of students of technical universities by the scientist I. Ripko [20] deserves attention.

The results of research by these scientists are reflected in our work.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem to which this article is devoted. Given the analysis of scientific research, we can conclude that in the reform of higher education, it becomes urgent to address the issues of education of spiritual and moral values as a guarantee of the formation of personally significant qualities of student youth. Analysis of the scientific literature showed the contradiction of training future professionals: between society's demand for future engineers with a high level of spiritual and moral values and the lack of scientific and methodological support of the educational process of higher technical education programs for education of spiritual and moral values of future professionals. Unresolved parts of the problem remain the education of responsibility, tolerance, mercy, dignity of future engineers in education, the development of a special course for practical implementation in institutions of higher technical education in the teaching of humanities.

Paper objective. The purpose of the article is to offer the author's special course “Spiritual and moral value orientations: ways of education” for the formation of spiritual potential in students of higher technical education.

Paper main body. To educate the spiritual and moral value orientations of future engineers, we developed a special course “Spiritual and moral value orientations: ways of education”, which aims to make students aware of the essence of

spiritual and moral values, as well as stimulate the need for professional development of future technical professionals. The implementation of the program of education of spiritual and moral value orientations of students of agricultural institutions of higher education took place at the Kharkiv National Automobile and Road University. The special course was introduced in the 2018-2020 academic year in the disciplines of free choice: “Socio-political problems of modern society”, “Political science” for specialties: 193 Geodesy and Land Management, 192 Construction and Civil Engineering, 151 Automation and Computer-integrated Technologies; 121 Software Engineering; 133 Industrial Engineering, 152 Metrology and Information-measurment Technique.

Course objectives:

- acquaintance of students with the essential features of the phenomena “spirituality”, “spiritual and moral value orientations” and their structural components;
- promoting the education of responsibility, tolerance, mercy, dignity of future engineers in relationships with other people, especially in professional activities;
- acquisition by future specialists of knowledge about spiritual and moral value orientations in professional and other spheres of life.

The modeling of the content of the developed course on education of spiritual and moral value orientations of students is based on the urgent needs of the society and the requirements it puts before the future specialists of technical profile. The choice of materials for our special course was due to its availability on both theoretical and practical levels.

During the selection of the content of the special course, we were guided by the following complex selection criteria: educational focus of the course content; orientation of the course content on the development of searching activities, the development of creative thinking and creativity of students; interdependence of cognitive information and practical work

included in the content of the special course; logic of presentation of educational material, sequence and continuity; taking into account the needs of the modern labor market during the creation of lectures, seminars and tasks for self-study.

Thus, it should be noted that the education of spiritual and moral value orientations as a personal and professional quality of future engineers was to update the content of educational material, the introduction of interactive methods of education, the use of new approaches to teaching based on three basic value paradigms that affect the educational process (traditional, modernization, postmodern).

The structure of the process of education of spiritual and moral value orientations of students, humanistic orientation covered the consciousness of future technical professionals, their emotional and sensory sphere, skills and habits of behavior. That is why this process is subject to certain dialectical laws and includes interrelated components:

- 1) education of one's own worldview;
- 2) education of the ability to empathize;
- 3) mastering the rules and norms of spiritual and moral behavior.

In view of this, within the developed course "Spiritual and moral value orientations: ways of education" we offer the following sequence of the process of education of spiritual and moral value orientations of future engineers:

– in lectures students gain new knowledge about spiritual moral values as a social phenomenon, the genesis of the development of ideas of spiritual pedagogy, components of spiritual and moral value orientations, features of spiritual and moral value orientations and their significance in future professional activities;

– during seminars and individual work in the process of influencing consciousness and feelings, future engineers deepen the acquired knowledge on the problems of education of spiritual moral

value orientations and its pedagogical essence, work out organizational and methodological aspects of spiritual and moral interaction;

– during practical classes students improve practical skills and abilities of tolerant interaction.

The developed curriculum of the course "Spiritual and moral value orientations: ways of education" provides for the purposeful consistent formation of spiritual education, reflection and tolerant, responsible behavior of students in higher technical education institutions, as well as the selection of effective forms, methods and means of educating students of spiritual moral value orientations.

The offered course includes interdisciplinary links with all disciplines of the humanities and teaching cycle, taught to future technical specialists at the Kharkiv National Automobile and Road University. The course also contains theoretical and practical parts, presented by lectures and seminars, individual work of students. The use of interdisciplinary links in the studying process of this course, aimed at educating the spiritual and moral value orientations of students, provides the formation of knowledge, skills and abilities of future professionals, considering future professional activities of an engineer.

The working educational curriculum of the developed course is concluded according to the requirements of the credit-module system of education organization. The program determines the amount of knowledge that a student must master; algorithm for studying the educational material of the special course "Spiritual and moral value orientations: ways of education"; necessary methodological support; components and technology of assessment of educational achievements of students of technical profile.

The content of the working educational curriculum highlights the theoretical issues of lectures and seminars, tasks for self-study, recommended list of

topics for individual research tasks, a list of sources used, as well as a list of questions for credit. In general, the course “Spiritual and moral value orientations: ways of education” is designed for 72 hours, of which 16 hours - lectures, 12 hours - seminars, 4 hours - individual work, 36 hours - independent work, 4 hours - modular control. The form of final control is a pass-fail test.

Thus, the implementation of the education of spiritual and moral value orientations of future engineers, which took place in various organizational forms and using various methods, was designed to promote the education of spiritual and moral value orientations of students of higher technical education institutions.

The special course “Spiritual and moral value orientations: ways of education” anticipated the involvement of future engineers in a discussion on the issues identified in our research. Participation in such discussions gave students the opportunity to form independent judgments about the problem of spiritual and moral value orientations of the individual, to expand the worldview, taught to deeply and comprehensively analyze and evaluate situations that arise in their relationships, as well as problems, motives of their behaviour. In addition, participation in the discussion formed not only the spiritual but also the willpower of students, as future technical professionals learned to justify their position, justify their opinions, which contributed to the ability to listen to others, formed endurance, discipline, tact, responsibility, mercy, fostered tolerance personality. Among the advantages of the discussion are the following: the discussion provided an opportunity to clarify one’s position on the importance of educating spiritual and moral value orientations among students and to understand the position of others; taught to listen to the opinions of others, to interact with participants in the discussion; it was during the discussion that the future specialist had the opportunity to form a conscious judgment about the need to

educate spiritual moral values during training at the Kharkiv National Automobile and Road University and in society as a whole; gave the opportunity to see the multi-variability of the way out of certain life situations.

Among the effective methods of education of spiritual and moral value orientations of future technical specialists should be singled out the training “Education of spiritual and moral value orientations in action”, which gave a number of advantages: training helped students to understand and solve their tasks; the common goal brought future engineers closer and made them aware that the problem of educating spiritual and moral values affects everyone; the training provided an opportunity to hear the opinions of others on the problem of educating spiritual and moral values, including responsibility, tolerance, mercy, dignity and compare them with your vision of the problem; group work contributed to the self-analysis of students’ behavior in certain situations. During the training, future engineers were educated in tolerance, mercy, responsibility to representatives of other nations, cultures, religions, as well as the views and opinions of others.

Knowledge of the peculiarities of tolerance, mercy, dignity, students received during the conversation. In order for the conversation to give a positive result in the education of students’ spiritual and moral value orientations, we substantiated this problem in an accessible form for mastering the material, formulated the questions in such a way that they stimulated the conversation. We suggested the following topics for discussion: “Spirituality as an interdisciplinary phenomenon”, “Spiritual and moral value orientations as a basis for overcoming conflicts”. Students were involved in an adequate assessment of examples of positive subject-to-subject interaction. The expediency of using conversations in the process of educating spiritual and moral value orientations of future engineers is due to the fact that the

conversation activates pedagogical process, stimulates students to think, analyze, rethink, helps to structure the information already received. Conducting interviews provided an opportunity to bring important issues to the discussion, which encouraged students to talk, involved them in the assessment of events, actions, phenomena of public life and on this basis fostered in them a tolerant, responsible attitude.

The narrative was an auxiliary method of educating spiritual and moral value orientations of future technical professionals during extracurricular activities. Stories on the following topics were used: "Peculiarities of spiritual relations between the subjects of the educational environment of Kharkiv National Automobile and Road University", "Observance of student rights and freedoms in the context of spirituality". The saturation of the story with problem situations of subject-to-subject interaction, logical tasks, research work with archival materials on the problem of spirituality in society was useful in comparing facts with theory and use in practice.

Using the method of explanation, we provided students with information about spiritual and moral values and answered their questions on this issue. This method instilled in students moral norms and rules of conduct in relationships with groupmates and other people.

The special course included a "brainstorming" (for example: "Spiritual and moral value orientations are...", "What does it mean to reveal spiritual and moral value orientations?"), which consisted in organizing collective mental activity to find non-traditional ways to solve problems of spiritual and moral value orientations. Implementing this method, within the limits of the specified problem we have reached creative mastering by future engineers of a material concerning education of spiritual and moral value orientations; provided the connection of theoretical knowledge with practice; intensified educational activities of students; developed critical thinking and

flexibility of thinking; formed the ability to concentrate attention and efforts on solving the topical issue of education of spiritual and moral value orientations; created a positive educational environment.

While working with students, we used the case method "Spiritual and moral value orientations", which was based on conducting by future technical professionals analysis of the information received on problematic issues related to the education of spiritual and moral value orientations, as well as finding ways to solve them. The case method is an interactive method of teaching that allows to bring the educational process closer to the real practical activities of future engineers. It contributed to the formation of skills of rational solution of problems of education of spiritual and moral values, formed the ability to analyze and diagnose the problems of spirituality of students. The special course involved the use of the following types of cases: case-incident, case-exercise, case-situation.

The case-incident revealed a special case, it was used during the lecture to illustrate a certain idea of educating students in spiritual and moral value orientations or to raise up questions for discussion.

The case-exercise gave students the opportunity to put into practice the acquired skills of spirituality.

The case-situation required students to analyze situations of interaction based on the identification of spiritual and moral value orientations. In it, the most often asked question was "Why did the process of interaction have such development?"

The special course also involved the use of the round table method. The round table was held on "Spirituality as a component of the competence of the future engineer", "Spiritual and moral value orientations: the path to self-improvement and self-realization", "Spiritual values and student environment", which we used to discuss complex theoretical problems of spirituality and exchange international experience on this topic.

We used methods that promote the education of spiritual and moral value orientations of students, namely: the method of forming consciousness (suggestion, persuasion, example) and the method of gaining experience of social behavior (teaching, exercise, assignment, requirement), self-education. During the implementation of our course we used innovative forms of educational work, which allowed to intensify the demonstration of spiritual and moral value orientations through the interaction of future engineers, because, as noted by V. Yahodnikova, it is the innovative forms of education that allow students to understand the problem and increase its perception on an emotional level [27].

In the special course "Spiritual and moral value orientations: ways of education" the methods determined by B. Likhachov were used: the method of everyday, systematic, purposeful and free communication, business, friendly, trusting interaction (discussion, warning); method of self-knowledge, self-organization, self-analysis; method of appealing to feelings (compassion, conscience); method of appealing to will and actions (demand, suggestion, encouragement, punishment) [7].

The value of such methods in the process of educating the spiritual and moral value orientations of future engineers is primarily to help develop in them the ability to respect the views of others, better understand them, as well as to consider differences between cultures, mentalities and other peculiarities of other people.

Education of spiritual and moral value orientations took place through the manifestations of pedagogical support of students throughout the period of education and at all stages of education of spiritual and moral values. We demonstrated future engineers an example of a dignified, responsible attitude. A necessary condition for the education of spiritual and moral value orientations of future technical professionals was the reliance on positive social experience, which consisted of the ability to interact with

people and be engaged in dialogue considering the unity of all aspects of spirituality.

Conclusions of the research. It is determined that an important role in the education of spiritual and moral values of students of higher technical education is entrusted to the proposed author's special course "Spiritual and moral values: ways of education". With the help of this course, future engineers form a spiritual potential, which determines the development of such personally significant qualities as tolerance, responsibility, self-sufficiency, mercy, dignity. The course was tested at the Kharkiv National Automobile and Road University during the teaching of free choice disciplines "Socio-political problems of modern society", "Political Science" for the following specialties: 193 Geodesy and Land Management, 192 Construction and Civil Engineering, 151 Automation and computer-integrated technologies; 121 Software Engineering; 133 Industrial Engineering, 152 Metrology and Information and Measurement Technology. The content of the course is aimed at mastering by future technical specialists the techniques of self-regulation and self-education, the demonstration of spiritual and moral value orientations in professional activities and other spheres of life. The course involves independent work of students on personal development. The created pedagogical conditions of education of spiritual and moral value orientations intensified the demonstration of spiritual value orientations in students, which was facilitated by the use of innovative forms and methods of education in the institution of higher technical education. The selection of these forms and methods for the education of spiritual moral value orientations was provided considering the requirements of theoretical, practical and combined education. To achieve the effectiveness of the process of education of spiritual and moral value orientations of future engineers innovative methods were used: discussions, training "Education of spiritual and moral value orientations in

action”, conversations, narratives, explanations, “brainstorming”, case-method (case-incident, case-exercise, case-situation), round table method, method of consciousness formation, method of gaining experience of social behavior, self-education, method of daily, systematic, purposeful and free communication, business, friendly, trusting interaction, method of self-knowledge, self-organization, self-analysis; method of appealing to feelings, method of appealing to will and actions. It is established that the effectiveness of education of spiritual and moral value orientations of future engineers correlates with the

professional and personal qualities of higher education teachers.

Perspectives for further work are seen in the conceptual analysis of spiritual and moral value orientations of the individual in modern conditions, the manifestation of gender and individual differences in the demonstration of spirituality, the peculiarities of their education in students of other professional orientation. The need for such an analysis determines the search for adequate methods of diagnosis of this integrated education in the context of holistic personal development of students and the theoretical justification of effective educational technologies for the education.

Список літератури:

1. Бех І. Д. Компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2017. – Вип. 21(1). – С. 6–20

2. Бирко Н. М. Особливості формування толерантності учнів молодшого шкільного віку [електронний ресурс] / Н. М. Бирко // Науковий вісник Донбасу. 2013. – № 4. – С. 12–18. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_17 (дата звернення: 10.12.2020)

3. Бодалев А.А. Психология о личности / А. А. Бодалев. – Москва: Изд-во Моск. ун-та. – 1988. – С. 188

4. Григорьева С. Н. Проблема категории ценностей в философии, психологии, социологии и педагогике / С. Н. Григорьева // Молодой ученый. – 2016. – № 6.2 (110.2). – С. 37–41

5. Декларація принципів толерантності. – ЮНЕСКО. – Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_50_3#Text (дата звернення: 15.12.2020)

6. Зеньковский В. В. История русской философии : в 2 т. [электронный ресурс] / В. В. Зеньковский. – Москва: Берлин: Директ-Медиа. – 2017. – Том 2. –

С. 570 Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=36337> (дата обращения: 17.12.2020).

7. Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекций / Б. Т. Лихачев, под ред. В. А. Сластенина. – Москва: ВЛАДОС. – 2010. – С. 647

8. Маралов В. Г., Ситаров В. А. Характеристика позиций взаимодействия как форм выражения ценностей принуждения или ненасилия [электронный ресурс] / В. Г. Маралов, В. А. Ситаров // Знание. Понимание. Умение. – 2017. – №1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/harakteristika-pozitsiy-vzaimodeystviya-kak-form-vyrazheniya-tsennostey-prinuzhdeniya-ili-penasiliya> (дата обращения: 10.01.2021)

9. Новикова Л. И. Педагогика воспитания: избранные педагогические труды / Л. И. Селивановой, А. В. Мудрика, Е. И. Соколова. – Москва: . – 2010. – С. 335

10. Осипцов А. В. Виховання у студентів класичного університету загальнолюдських цінностей як соціально-педагогічна проблема / А. В. Осипцов // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2014. – № 2(61). – С. 130–139

11. Павленко В.М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості /

В. М. Павленко, М. М. Мельничук // Монографія. – Полтава: ФОП Мирон І.А. – 2014. – С. 244

12. Пономарьов О. С., Серета Н. В., Чеботарьов М. К. Філософія освіти: система цінностей в культурі педагогіки вищої школи: навч. – метод. посібник / О. С. Пономарьов, Н. В. Серета, М. К. Чеботарьов // Нац. техн. ун-т “Харків. політехн. ін-т”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2019. – С. 33

13. Іванюк Г. І., Красовицький М. Ю. Практична педагогіка виховання / [упоряд. Г. І. Іванюк, ред. М. Ю. Красовицький] // посіб. з теорії та методики виховання – Київ.: Івано-Франківськ: Плай. – 2000. – С. 218

14. Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII “Про вищу освіту” [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 15.12.2020).

15. Проект Стратегії розвитку вищої освіти України на 2021–2031 роки [електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf (дата звернення: 15.12.2020)

16. МОН України Наказ від 30.10.2020 / Про завершення дослідно-експериментальної роботи за темою “Виховання патріотизму як базової якості громадянина держави Україна”. – № 1344

17. МОН України Наказ, Концепція від 16.06.2015 / Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. – № 641 [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15/sp:max20#Text> (дата звернення: 15.12.2020)

18. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. / Про затвердження Національної рамки кваліфікацій України. – № 1341

[електронний ресурс] / – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%B> (дата звернення 10.11.2020)

19. Про утворення робочої групи з підготовки методичних рекомендацій щодо ціннісних орієнтирів сучасної української школи МОН України / Наказ від 18.07.2019. – № 1005 [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-utvorenniya-robochoyi-grupi-z-rozrobki-metodichnih-rekomendacij-shodo-oformlennya-ustanovchih-dokumentiv-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-osviti> (дата звернення 10.11.2020)

20. Ріпко І. В. Роль духовності при формуванні відповідальності у студентів технічних університетів / І. В. Ріпко // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2015. – № 2. – С. 87–95

21. Роджерс К. Р. Становление личности: взгляд на психотерапию / К. Р. Роджерс. – 2-е изд (эл.). – Москва: Институт общегуманитарных исследований. – 2018. – С. 241. – Режим доступа: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=571590> (дата обращения: 13.02.2021).

22. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. – К.: Видавництво “Радянська школа”. – 1966. – С. 230

23. Сычев А. А. Нравственные ценности в образовании / А. А. Сычев // Интеграция образования. – № 3 (72). – 2013. – С. 125–126

24. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология: учеб. для студ. / Н. Ф. Талызина. – 8-е изд., стер. – М.: Издательский центр “Академия”. – 2011. – С. 288

25. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – Москва: Прогресс. – 1990. – С. 368

26. Чхаїдзе А. Духовний світ особистості та духовні цінності / А. Чхаїдзе // Вісник Київського національного університету імені Тараса

Шевченка. – Психологія. – 2014. – Вип. 1. – С. 83–86

27. Ягоднікова В. В. Теорія і практика формування інноваційної спрямованості виховного процесу загальноосвітньої школи: дис. доктора пед. наук: 13.00.07 / Ягоднікова В. В. – Вінницький держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця. – 2016. – С. 525

28. Halstead, J. M., Taylor, M. J. (1996), “Values in education and education in values”, Psychology Press, p. 221, available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/E D393218.pdf> (Accessed 10 January 2021)

References:

1. Bekh, I. D. (2017), “A component model of the ascent of a growing personality to spiritual values”, *Teoretyko–metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, (21 (1)), p. 6–20

2. Byrko, N. M. (2013), “Features of formation of tolerance of pupils of primary school age”, *Naukovyi visnyk Donbasu*, (4), available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_17 (Accessed 10 December 2020).

3. Bodalev, A. A. (1988), “Psychology about personality” Moscow: izd-vo Mosk. un- ta, p. 188

4. Grigoreva, S. N. (2016), “The problem of the category of values in philosophy, psychology, sociology and pedagogy”, *Molodoy ucheniy*, (6–2), pp. 37–41

5. Declaration on the Principles of Tolerance, UNESCO, Declaration, International Document of 16.11.1995, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text (Accessed 15 December 2020)

6. Zenkovskiy, V. V. (2017), “History of Russian philosophy: in 2 volumes”, Moscow:, Berlin: Direkt–Media, vol. 2, p. 570, available at: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=36337> (Accessed 17 December 2020)

7. Lihachev, B. (2010), “Pedagogy: a course of lectures”, ed. V. A. Slavenin,

29. Rokeach, M. (2008), “Understanding human values”, New York, NY: Simon and Schuster

30. Sindhvani, A., Kumar, R. (2013), “Values in higher education: Need and importance”, *Educationia confab*, 2(2), p. 9–14

31. Shapiro, J. P., Stefkovich, J. A. (2016), “Ethical leadership and decision making in education: Applying theoretical perspectives to complex dilemmas”, New York, p. 284 available at: [http://library.smaratungga.web.id/repository/\[Joan_Poliner_Shapiro,_Jacqueline_A._Stefkovich\]_E\(BookFi.org\).pdf](http://library.smaratungga.web.id/repository/[Joan_Poliner_Shapiro,_Jacqueline_A._Stefkovich]_E(BookFi.org).pdf) (Accessed 10 January 2021)

Moscow: VLADOS, p. 647

8. Maralov, V. G., Sitarov, V. A. (2017), “Characterization of positions of interaction as forms of expression of the values of coercion or non–violence” *Knowledge, Understanding, Skills*, no. (1)

9. Novikova, L. I. (2010), “Pedagogy of Education: Selected Pedagogical Works”, pod red. H. L. Selivanovoy, A. V. Mudrika, sost. E. I. Sokolova, Moscow: p. 335

10. Osipov, A. V. (2014), “Education of students of classical university of universal values as a socio-pedagogical problem”, *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*, no. (2), pp. 130–139

11. Pavlenko, V. M., Melnychuk, M. M. (2014), “Psychology of personality tolerance: a monograph”, Poltava: FOP Myron IA, p. 244

12. Ponomarev, O. S., Sereda, N. V., Chebotarov, M. K. (2019), “Philosophy of education: the system of values in the culture of higher school pedagogy: teaching method. Manual”, Kharkiv: NTU “KhPI”, p. 33

13. Ivanyuk, G. I., Krasovitsky, M. Yu. (2000), “Practical pedagogy of education”, manual. on the theory and methods of education, Kyiv: Ivano-Frankivsk: Play, p. 218

14. About higher education, Law of Ukraine of 01.07.2014 no. 1556–VII

15. Draft Strategy for the Development of Higher Education of Ukraine for 2021–2031

16. On the completion of research and experimental work on “Education of patriotism as a basic quality of a citizen of Ukraine”, MES of Ukraine, Order of 30.10.2020 no. 1344
17. About the statement of the Concept of national-patriotic education of children and youth, “Measures concerning implementation of the Concept of national-patriotic education of children and youth and methodical recommendations concerning national-patriotic education in comprehensive schools”, MES of Ukraine, Order, Concept dated 16.06.2015, no 641
18. On approval of the National Qualifications Framework of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 23, 2011, no. 1341
19. About formation of working group on preparation of methodical recommendations concerning values of the modern Ukrainian school of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Order of 07/18/2019, no. 1005
20. Ripko, I. (2015), “The role of spirituality in the formation of responsibility in students of technical universities”, *Theory and practice of social systems management*, (2), pp. 87–95
21. Rogers, K. R. (2018), “Formation of personality: a look at psychotherapy”, 2nd ed., Moscow: Institute for General Humanities Research, p. 241, available at: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=571590> (access date: 13.02.2021)
22. Sukhomlynskyi, V. O. (1966), “Moral precepts of childhood and adolescence”, Kyiv: Vydavnytstvo “Radianska shkola”, p 230
23. Syichev, A. A. (2013), “Moral values in education”, *Integratsiya obrazovaniya*, no. 3 (72) pp. 125–126
24. Talyizina, N. F. (1999), “Pedagogicheskaya psihologiya: uchebnik”, Moscow: Akademiya, p. 288
25. Frankl, V. (1990), “A man in search of meaning: Collection” Moscow: Progress, p. 368
26. Chkhaidze, A. (2014), “The spiritual world of the individual and spiritual values”, *Bulletin of Taras Shevchenko National University*, no. (1), p. 83–86
27. Yahodnykova, V. V. (2016), “Theory and practice of formation of innovative orientation of the educational process of secondary school: dys. d-ra ped. nauk:13.00. 07”, Vinnitsa, p. 525
28. Halstead, J. M., Taylor, M. J. (1996), “Values in education and education in values”, *Psychology Press*, p. 221, available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED393218.pdf> (Accessed 10 January 2021)
29. Rokeach, M. (2008), “Understanding human values”, New York, NY: Simon and Schuster
30. Sindhwani, A., Kumar, R. (2013), “Values in higher education: Need and importance”, *Educationia confab*, 2(2), p. 9–14
31. Shapiro, J. P., & Stefkovich, J. A. (2016). *Ethical leadership and decision making in education: Applying theoretical perspectives to complex dilemmas*. New York p. 284, available at: [http://library.smartungga.web.id/repository/\[Joan_Poliner_Shapiro,_Jacqueline_A._Stefkovich\]_E\(BookFi.org\).pdf](http://library.smartungga.web.id/repository/[Joan_Poliner_Shapiro,_Jacqueline_A._Stefkovich]_E(BookFi.org).pdf) (Accessed 10 January 2021)

Стаття надійшла до редколегії 02.03.2021

Лариса Грень

професор, доктор наук з державного управління, доцент, Національний технічний
університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

ORCID: 0000-0003-4466-6018

E-mail: mega_lgren@ukr.net

Юрій Панфілов

професор, кандидат психологічних наук, доцент, Національний технічний університет
“Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

E-mail: u.i.panfilov@gmail.com

Тетяна Єрьоменко

викладач вищої категорії, Харківський радіотехнічний коледж; Харків, Україна

E-mail: eremenko_tanya@live.ru

**ТЕХНОЛОГІЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ**

Анотація: у статті розкрито суть таких понять, як “компетентність”, “професійна компетентність”, “технологія”; доведено, що удосконалення професійної компетентності педагогічних працівників під час підвищення кваліфікації відбувається за допомогою технології, складовими якої виступають лекційні, семінарські заняття, тренінги; визначено суттєві відмінності методики проведення лабораторних і практичних занять із природничих дисциплін, методики проведення гуманітарних та суспільних дисциплін у досягненні основних навчальних цілей та методики викладання юридичних дисциплін у закладах вищої освіти; розкрито важливість набутих знань із надання соціально-психологічних та корекційних послуг студентам з особливими освітніми потребами та практичного їх застосування у практиці закладів вищої освіти; доведено ефективність обраної технології для слухачів курсів підвищення кваліфікації у їх подальшій педагогічній діяльності.

Ключові слова: технологія, професійна компетентність, підвищення кваліфікації, методика, педагогічні працівники, семінар, лекція, тренінг, заклад вищої освіти.

Larissa Gren

professor, doctor in public management, Associate Professor, National Technical University
“Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: mega_lgren@ukr.net

Yurii Panfilov

professor of the department of pedagogy and psychology of social systems management,
Ph.D. in Psychology, associate professor, National technical university

“Kharkiv polytechnic institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: u.i.panfilov@gmail.com

© Лариса Грень, Юрій Панфілов, Тетяна Єрьоменко, 2021

teacher of the highest category, Kharkiv Radio Engineering College, Kharkiv, Ukraine
E-mail: eremenko_tanya@live.ru

**A TECHNOLOGY TO IMPROVE PEDAGOGIC WORKERS' PROFESSIONAL
COMPETENCY UNDER QUALIFICATION IMPROVEMENT CONDITIONS**

Abstract: the article discloses the essence of such notions as competency, professional competency, technology; it is proved that improvement of professional competency in pedagogic workers in the course of their qualification improvement occurs due to a technology, the constituents of which are lectures, seminar classes and trainings. The authors have determined considerable differences in methodologies on conducting laboratory and practical classes in nature sciences and humanities and sociology disciplines to attain the main goals of training, as well as the methodology of teaching juridical disciplines at higher education institutions. The importance of the attained knowledge in rendering socio-psychological and corrective services to students with special learning needs and its practical application in the higher education institutions' practices has been researched; also, the efficiency of the described technology for the qualification improvement courses attendees in their further pedagogic activities has been proved.

Key words: technology, professional competency, qualification improvement, methodology, education workers, seminar, lecture, training, a higher education institution.

Лариса Грень, Юрий Панфилов, Татьяна Еременко

**ТЕХНОЛОГИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ В УСЛОВИЯХ
ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ**

Аннотация: в статье раскрыта суть таких понятий, как “компетентность”, “профессиональная компетентность”, “технология”; доказано, что совершенствование профессиональной компетентности педагогических работников во время повышения квалификации происходит с помощью технологии, составляющими которой являются лекционные, семинарские занятия, тренинги; определены существенные различия методики проведения лабораторных и практических занятий по естественным дисциплинам, методики проведения гуманитарных и общественных дисциплин в достижении основных учебных целей и методики преподавания юридических дисциплин в заведениях высшего образования; раскрыта важность приобретенных знаний по предоставлению социально-психологических и коррекционных услуг студентам с особыми образовательными потребностями и практического их применения в практике высших учебных заведений; доказана эффективность выбранной технологии для слушателей курсов повышения квалификации в их дальнейшей педагогической деятельности.

Ключевые слова: технология, профессиональная компетентность, повышение квалификации, методика, педагогические работники, семинар, лекция, тренинг, заведение высшего образования.

An extended abstract of the paper on the subject of:

“A technology to improve pedagogic workers’ professional competency under qualification improvement conditions”

Problem setting. The recently introduced system of qualification improvement supposes an increase and broadening of pedagogic workers’ opportunities to improve their pedagogic skills and professional growth for life. The main kinds of qualification improvement in accordance with point 6 of “the Procedure of qualification improvement for pedagogic and science-pedagogic workers” is their study by the qualification improvement program (including participation in seminars, practicums, trainings, webinars, master-classes, etc.), as well as apprenticeship.

Recent research and publications analysis in which the solution to this problem is initiated and on which the author relies. The development of education system and managing it at the state level is closely studied by national and foreign scientists like N. Alexidau [26], P. Aliyeva [21], L. Gren [21], S. Vavrenyuk [21], S. Dombrovska [5], V. Moroz [25], S. Moroz [9], Ye. Redondo [28], I. Pandei [27], O. Postupna [12], V. Sadkovyi [16], D Fink-Haffner [26], and others.

To innovative pedagogic technologies as the bases for education development are dedicated scientific attainments of L. Lebedyk [20], O. Romanovskiy [14], V. Russol [15], T. Sorochan [18], V. Strelnikov [19, 20], V. Chaika [24], and others.

The issues of qualification improvement for pedagogic workers under postgraduate education are raised in scientific researches by A. Byk [1], O. Brykina [2], L. Lisina [8], V. Oliynyk [10], V. Semychenko [17], V. Strelnikov [19, 20], B. Tevlin [22], I. Tsymbaliuk [23], and other scientists.

Highlighting the previously unresolved parts of the general problem. Despite the research of scientists on the theoretical

issues of professional development of teachers in postgraduate education, the issues of their practical application in postgraduate education remain unresolved. Our publication is devoted to the study of this problem.

Paper objective. On the grounds of the conducted research, the authors propose a technology to improve pedagogic workers’ professional competency under conditions of qualification improvement.

Paper main body. In Ukrainian legislation, postgraduate education is defined as a specialized improvement of a person’s education and professional training by means of deepening, broadening, and renovation of his/her professional knowledge, skills, and abilities or obtaining of another speciality on the basis of the previously obtained education-and-qualification level and practical experience, which forms conditions for abilities to perform additional tasks and duties within their speciality.

“Under pedagogic technology should be understood the training, development and systematic application of the principles of the training process organization on the grounds of contemporary achievements of science and technology. A pedagogic technology acts as a pedagogic system, wherein the use of training methods improves the training process efficiency” [13]. Professional competency of a pedagogic worker is “an integrated personality characteristic that reflects a person’s readiness and ability to make business decisions in their professional activities on the grounds of knowledge, skills, experience, and an active stance in life” [4].

Professional competency improvement in pedagogic workers during their qualification improvement occurs owing to a technology, the components of which are lectures, seminar classes, and trainings. The

persons wishing to improve their qualification can select one of the offered training programs providing for a 30-hour course. These programs are designed with taking into account the needed minimum (concerning the training by the qualification improvement program, topicality, and pedagogic workers' interest). The content of the training-and-thematic plans by such topics as "Methodology of teaching the natural study sciences at a higher education institution", "Methodology of teaching the humanities and social sciences at a higher education institution", "Forming innovative education environment at higher education institutions", "Methodological foundations of teaching juridical disciplines at higher education institutions", "Psychological support for higher education applicants with special learning needs" provide an opportunity for pedagogic workers not only to share their personal experience, but also to improve their professional competency in order to incorporate the obtained knowledge into the training-and-education process.

One of the elements of each program that is worth participants' attention is the training in methodology on forming and improvement of competencies, which pedagogic workers need. The trainings in methodologies on forming and improvement of competencies needed by pedagogic workers (methodologies on communicative competency formation, on overcoming barriers in communication, the communicative skills training: neurolinguistic programming (NLP) in a teacher's work; methodologies on forming a modern teacher's image; methodologies on forming an adequate self-estimation, and others) are the finalizing stage of

each of the mentioned short-term qualification improvement program, and contain some elements of novelty, uniqueness, a possibility of frank communication, exchange of the experience obtained by the training process participants and their acquiring of new knowledge, skills, abilities, and emotional elevation owing to a possibility of having been in the role of students.

Conclusions of the research:

1) an unalienable condition of improvement of pedagogic workers' professional competency is their attending of qualification improvement courses;

2) the technology of short-term courses on qualification improvement developed by the authors presents a program, where the combination of theoretical and practical issues of each of the studied topic is completed with a training, which is an inherent element of the structure of the training-and-thematic plan of the short-term qualification improvement for pedagogic workers.

3) when improving qualification and taking part in the lectures, seminars and trainings, pedagogic workers have an opportunity not only to attain new knowledge, but also to share their own work experience with the colleagues, which facilitates their professional competency improvement and attests to the efficiency of the technology chosen by the authors.

The perspective direction in further research is the analysis of the efficiency of the technology for participants of qualification improvement courses chosen by the authors in pedagogic workers' further activities.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Законом України "Про освіту", прийнятим у вересні 2017 року Верховною Радою України, запроваджено нову систему підвищення кваліфікації, що передбачає збільшення та розширення можливостей педагогічних працівників

для вдосконалення педагогічної майстерності та професійного зростання впродовж усього життя [7]. Проведене Міністерством освіти і науки України разом із інститутами громадянського суспільства ґрунтовне дослідження щодо основних викликів, потреб і нових підходів до підвищення кваліфікації дало змогу розробити Порядок підвищення

кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників (далі Порядок), який був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 300, а 27 грудня 2019 року постановою Уряду № 1133 були внесені зміни до цього Порядку [7].

Основними видами підвищення кваліфікації, відповідно до пункту 6 Порядку, є навчання за програмою підвищення кваліфікації (у тому числі участь у семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо), стажування [7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій, яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Розвитком системи освіти та її управління на державному рівні опікуються вітчизняні та зарубіжні науковці Н. Алексідау [26], П. Алієва [21], Л. Грень [21], С. Вавренюк [21], С. Домбровська [5], В. Мороз [25], С. Мороз [9], Є. Редондо [28], І. Пандей [27], О. Поступна [12], В. Садковий [16], Д. Фінк-Хафнер [26] та інші науковці.

Інноваційним педагогічним технологіям як основам розвитку освіти присвячено наукові здобутки Л. Лебедик [20], О. Романовського [14], В. Руссол [15], Т. Сорочан [18], В. Стрельникова [19, 20], В. Чайки [24] та інших науковців.

Питання підвищення кваліфікації педагогічних працівників в умовах післядипломної освіти порушуються у наукових дослідженнях А. Бик [1], О. Брикіної [2], Л. Лісіної [8], В. Олійник [10], В. Семиченко [17], В. Стрельникова [19, 20], Б. Тевлін [22], І. Цимбалюк [23] та інших науковців.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Не зважаючи на дослідження науковців щодо розглянутих теоретичних питань підвищення кваліфікації педагогічних працівників в умовах післядипломної освіти, невирішеними залишаються питання їх практичного застосування в закладах післядипломної

освіти. Саме вивченню цієї проблеми присвячена наша публікація.

Формулювання мети статті (постановка завдання). На підставі проведеного дослідження та практичного досвіду запропонувати технологію вдосконалення професійної компетентності педагогічних працівників в умовах підвищення кваліфікації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Освіта відіграє ключову роль для реформування усіх сфер суспільного життя, і конкурентна боротьба за якість випускників закладів вищої освіти посилюється. Держава зацікавлена у фахівцях, які, отримавши вищу освіту, надалі будуть удосконалювати свої професійні знання, уміння і навички, тобто продовжувати навчання протягом життя. “Сьогодні спостерігається така тенденція, що на перший план виходить ідея безперервної освіти, яка містить у собі спрямування системи освіти на розвиток освітньої здатності особистості протягом усього її життя” [21, с. 7].

В українському законодавстві післядипломна освіта визначається як спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення й оновлення її професійних знань, умінь і навичок або отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду і створює умови для безперервності та наступності освіти, включаючи разом із перепідготовкою, спеціалізацією, стажуванням, підвищення кваліфікації, а саме, набуття особою здатностей виконувати додаткові завдання та обов'язки в межах спеціальності [7].

Необхідним для нашого дослідження є визначення поняття “педагогічна технологія”. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій трактує її як змістовну техніку реалізації навчального процесу [6]. На думку С. Гончаренка, “технологія навчання - це

у загальному розумінні системний метод створення, використання і визначення всього процесу навчання і використання знань із застосуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємовплив, що ставить своїм завданням оптимізацію освіти” [3]. Погоджуємося із науковцями І. Прокопенком та В. Євдокимовим, що “під педагогічною технологією слід розуміти навчання, розробку і системне використання принципів організації навчального процесу на підставі новітніх досягнень науки і техніки. Педагогічна технологія виступає як педагогічна система, в якій використання методів навчання підвищує ефективність навчального процесу” [13]. Ознаками педагогічної технології є: чітка, послідовна педагогічна дидактична розробка цілей навчання та виховання; структурування, впорядкування, ущільнення інформації, належної до засвоєння; комплексне застосування дидактичних, технічних і комп’ютерних засобів навчання та контролю; підсилення діагностичних функцій навчання та виховання; гарантованість високого рівня якості навчання [6].

Педагогічна технологія в умовах підвищення кваліфікації виступає як своєрідний алгоритм педагогічних дій, виконання якого сприяє формуванню професійної компетентності педагогічних працівників і виконує одне з головних завдань - удосконалення раніше набутих та набуття нових компетентностей у межах професійної діяльності або галузі знань із урахуванням вимог відповідного професійного стандарту.

Компетентність - динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особистості успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти.

Професійна компетентність педагогічного працівника - це “інтегральна

характеристика особистості, що відображає готовність і здатність людини приймати ділові рішення у професійній діяльності на основі знань, умінь, досвіду і активної життєвої позиції” [4].

Для розкриття змісту провідної ідеї дослідження будемо використовувати визначення поняття “професійної компетентності” Н. Перевознюк як “індивідуальної інтегративної характеристики фахівця, яка відображає готовність і спроможність здійснювати на належному рівні професійну діяльність, виконувати професійні обов’язки, кваліфіковано вирішувати професійні проблеми, застосовуючи увесь спектр необхідних знань, умінь і навичок, ефективно мобілізуючи власні здібності та досвід залежно від конкретної професійної ситуації” [11, с.165].

Удосконалення професійної компетентності педагогічних працівників є необхідною умовою, що викликано основними проблемами тисячоліття, а саме: постійним ускладненням змісту освіти, гарантуванням високого рівня освітніх стандартів; ускладненням проблеми спілкування; безперервним оволодінням сучасними технологіями навчання і виховання, робота в єдиному інформаційному середовищі, що передбачає уміння раціонально використовувати інформаційні технології у навчально-виховному процесі (особливо, через поширення вірусу COVID-19); новими досягненнями вітчизняного і зарубіжного досвіду; розв’язанням складних професійно-педагогічних проблем, які вимагають інтеграції знань, практичних умінь і навичок.

Метою підвищення кваліфікації педагогічних працівників є їх професійний розвиток відповідно до державної політики в галузі освіти та забезпечення якості освіти. Забезпечення якісної вищої освіти є серйозною проблемою. “Головним завданням якості вищої освіти є досягнення успішної соціалізації людини. Тим самим, сучасна освіта в нашій державі передбачає, що нове покоління буде здатне досягати

соціальної, економічної та екологічної гармонії в суспільстві, виступаючи при цьому, як охоронець та розповсюджувач загальнолюдських цінностей” [21, с. 7].

Удосконалення професійної компетентності педагогічних працівників під час підвищення кваліфікації відбувається за допомогою технології, складовими якої виступають лекційні, семінарські заняття, тренінги. Бажаючи пройти підвищення кваліфікації можуть обрати одну із запропонованих навчальних програм, розраховану на 30 годин. Такі програми складаються з урахуванням необхідного мінімуму (щодо навчання за програмою підвищення кваліфікації), актуальності, зацікавленості працівників. Одним із елементів кожної програми, що заслуговує на увагу слухачів, є тренінг із методики формування й удосконалення компетентностей, необхідних педагогічним працівникам.

Розкриємо зміст навчально-тематичних планів за окремими темами. Так, навчально-тематичний план короткострокового підвищення кваліфікації педагогічних працівників за темою “Методика викладання природничих наук у закладах вищої освіти” передбачає розгляд таких питань, як: предмет та актуальні проблеми методики викладання у ЗВО; дидактичні вимоги до формування змісту навчальних дисциплін; професійна майстерність педагога; методика підготовки та проведення лекції та практичних занять; методика розв’язання педагогічних проблемних ситуацій на практичних заняттях у вищій школі; комунікативне забезпечення навчально-виховного процесу в ЗВО; тренінг комунікативних навичок: нейролінгвістичне програмування (НЛП) в роботі викладача.

Навчально-тематичний план короткострокового підвищення кваліфікації педагогічних працівників за темою “Методика викладання гуманітарних та суспільних дисциплін у закладах вищої освіти” містить такі питання, як: предмет та актуальні проблеми методики викладання; професійна майстерність

педагога; методика підготовки та проведення лекції, практичних (семінарських) занять; методика розв’язання педагогічних проблемних ситуацій на практичних заняттях у вищій школі; створення навчальних проблемних ситуацій.

Навчально-тематичний план короткострокового підвищення кваліфікації педагогічних працівників за темою “Методичні основи викладання юридичних дисциплін у ЗВО” висвітлює такі питання, як: основи підготовки і проведення лекцій із юридичних дисциплін; методика підготовки і проведення семінарських (практичних) занять; організація самостійної роботи студентів; психологічні основи педагогічної саморегуляції; методика ефективного навчання; контроль знань студентів; професійна компетентність викладача. Зміст методики викладання юридичних дисциплін включає вивчення історії становлення методики; з’ясування значення та місця предмета в системі юридичної освіти; визначення основного змісту навчального предмета, наукове обґрунтування освітніх концепцій, навчальних програм та опанування підручника; опрацювання методів, прийомів і засобів навчання та викладання юридичних дисциплін, визначення форм організації навчання, що відповідають меті й змісту юридичної освіти; розробку та впровадження у практику методів активізації та інтенсифікації навчання, інноваційних технологій викладання юридичних дисциплін, а також визначення та обґрунтування вимог до підготовки викладачів юридичних дисциплін.

Методичні рекомендації щодо проведення практичних (семінарських) занять із юридичних дисциплін суттєво відрізняються від методичних рекомендацій стосовно викладання природничих, гуманітарних та суспільних дисциплін у закладах вищої освіти у досягненні основних навчальних цілей (дотримуванням пропорційного співвідношення навчальних дій на лекціях і семінарських заняттях; доцільного використання тих методик, які відповідають певним завдан-

ням; наближенням дії студентів до реалій життя, пов'язаним із виконанням ними майбутніх функціональних обов'язків; формуванням цілісної системи, в якій здійснюватиметься рух від індивідуальних до колективних компетенцій; використанням у навчальній діяльності документів, законодавчих норм, технологічних карт, угод, розписок, доручень та ін.) та формуванні спеціальних (предметних) умінь і навичок (умінням пояснювати значення юридичних термінів; визначати найважливіші ознаки юридичних понять; коментувати юридичні тексти; уміти застосовувати юридичні знання для аналізу конкретних життєвих ситуацій; формулювати й аргументувати свою думку в розборі ситуації; складати деякі офіційні папери (заяви, розписки, скарги, угоди); проектувати поведінку в юридично важливих ситуаціях).

Навчально-тематичний план короткострокового підвищення кваліфікації педагогічних працівників за темою "Створення інноваційного освітнього середовища ЗВО" націлений на розгляд таких питань, як:

1. Інноваційне освітнє середовище ЗВО: сутність понять "інноваційне освітнє середовище" та "інноваційний освітній простір", основні педагогічні умови його формування. Показники оцінки ефективності функціонування інноваційного середовища.

2. Формування інноваційних здібностей у педагогів закладу вищої освіти: сутність понять "педагогічні інновації", "інноваційна педагогічна діяльність викладача ЗВО", "інноваційний процес". Критерії готовності викладачів до використання інновацій.

3. Методологічні підходи до формування готовності майбутнього педагога ЗВО до інноваційної діяльності: умови формування інноваційних здібностей у педагогів закладу вищої освіти, модель педагога-предметника, схильного до інноваційної діяльності.

4. Комп'ютерна підтримка та дистанційне навчання, як сучасна форма ро-

боти педагога в умовах COVID-19.

5. Тренінг як інструмент для формування умінь і навичок та форма розширення досвіду сучасного педагога.

Представляє інтерес короткострокове підвищення кваліфікації педагогічних працівників за темою "Психологічна підтримка здобувачів освіти з особливими освітніми потребами". Питання, що розглядаються у його межах, мають важливе значення для подальшого якісного розвитку та функціонування системи освіти України, а також для набуття педагогічними працівниками знань, умінь, навичок у подальшій діяльності. На актуальності таких питань: інклюзивна освіта як одна з умов соціалізації молоді з особливими освітніми потребами; досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи; педагогічні й соціальні труднощі у навчанні в закладі вищої освіти; специфіка роботи зі студентами з особливими освітніми потребами в умовах ЗВО; психолого-педагогічний супровід студента з особливими освітніми потребами (надання соціально-психологічних та корекційних послуг студенту з особливими освітніми потребами); удосконалення інклюзивного навчального середовища у навчальних закладах України – наголошують самі слухачі під час проведення з ними лекційних, семінарських занять та тренінгів. Питання практичного розвитку інклюзії в закладах вищої освіти в Україні потребує більш глибокого вивчення, і тому короткострокове підвищення кваліфікації педагогічних працівників за визначеною темою є актуальним, і спонукає слухачів до його більш предметного подальшого вивчення та практичного застосування набутих знань у практиці ЗВО, де вони здійснюють навчально-виховну діяльність.

Тренінги з методики формування й удосконалення компетентностей, необхідних педагогічним працівникам (методики формування комунікативної компетентності (подолання бар'єрів у спілкуванні), тренінг комунікативних навичок: нейролінгвістичне програмування

(НЛП) в роботі викладача; методики формування іміджу сучасного викладача, методики формування адекватної самооцінки та ін.) є завершальними етапами кожної із перерахованих короточасних програм підвищення кваліфікації, несуть елементи новизни, неповторності, можливості відвертого спілкування, обміну набутим досвідом між учасниками навчального процесу й набуття ними нових знань, умінь, навичок та емоційного підйому від можливості побути в ролі студентів. Наприклад, проведення тренінгу з методики формування комунікативної компетентності допомагає слухачам у розв'язанні таких питань, як: поняття комунікативної компетентності, її ролі у спілкуванні, виникнення драми спілкування і шляхи її подолання; чому вміння ставити запитання називають мистецтвом, чим відрізняються відкриті, закриті і альтернативні питання; як знизити емоційну напругу свою і співрозмовника; як усунути проблемні зони і бар'єри, що перешкоджають конструктивному спілкуванню й емпатії; як зрозуміти партнера по спілкуванню і налагодити конструктивний діалог. Тренінг комунікативних навичок "Нейролінгвістичне програмування (НЛП) в роботі викладача" знайомить із суттю нейролінгвістичного програмування (НЛП), нейролінгвістичними рівнями, передумовами і загальними положеннями НЛП, умінням впроваджувати у практичну діяльність педагогічного працівника елементи НЛП з метою формування більш високого рівня його комунікативної компетентності.

Тренінг із методики формування іміджу викладача допомагає кожному учаснику скорегувати власний імідж, звернути увагу на окремі аспекти під час його формування (аудіо-візуальну культуру особистості, стиль поведінки, внутрішню філософію, систему цінностей особистості, атрибути, що підкреслюють статус і домагання особистості, психогігієнічний "Я-образ"). Також учасники тренінгу мають можливість ознайомитися із

сучасним стилем ділових людей, розробити технологію побудови успішного професійного іміджу. Тренінг з методики формування адекватної самооцінки має на меті сформувати уявлення про самооцінку; навчити працювати над формуванням адекватної самооцінки; оволодіти методами її корекції та своїх особистісних якостей; розвивати навички аналізу й самоаналізу.

Отже, в умовах підвищення кваліфікації під час участі у лекційних, семінарських заняттях, тренінгах педагогічні працівники можуть не тільки ділитися власним досвідом, а й удосконалювати свою професійну компетентність із метою упровадження отриманих знань у навчально-виховний процес.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. За результатами проведеного нами дослідження та практичного досвіду роботи з педагогічними працівниками в умовах підвищення кваліфікації можемо зробити такі висновки:

1) невід'ємною умовою підвищення професійної компетентності педагогічних працівників є проходження ними курсів підвищення кваліфікації;

2) розроблена нами технологія короткострокових курсів підвищення кваліфікації представляє програму, у якій поєднання теоретичних і практичних питань із кожної визначеної теми завершується проведенням тренінгу, що є невід'ємним елементом структури навчально-тематичного плану короткострокового підвищення кваліфікації педагогічних працівників;

3) в умовах підвищення кваліфікації під час участі у лекційних, семінарських заняттях, тренінгах педагогічні працівники мають можливість не тільки набувати нових знань, а й ділитися із колегами власним досвідом роботи, що сприяє удосконаленню їхньої професійної компетентності та свідчить про дієвість обраної нами технології.

Перспективними напрямками подальшого дослідження є аналіз ефективно-

сті обраної нами технології для слухачів курсів підвищення кваліфікації у їхній

подальшій педагогічній діяльності.

Список літератури:

1. Бик А. Модернізація післядипломної педагогічної освіти: методологічний дискурс / А. Бик // Післядипломна освіта в Україні. – 2005. – № 1. – С. 3–6
2. Брикіна О. Безперервна освіта особистості в контексті Болонського процесу / О. Брикіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. / відп. ред. Т. І. Сущенко. – К.: – Запоріжжя. – 2007. – Вип. 41. – С. 496. – С. 55–59
3. Гончаренко С. У. Гуманізація і гуманітаризація освіти / С. У. Гончаренко // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 2–6
4. Гребенюк О. С. Общие основы педагогики. – М.: Владос. – 2003. – С. 160
5. Домбровська С. М. Теоретичні аспекти формування механізмів державного управління у реформуванні вищої освіти України. – [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2010-2/doc/2/01.pdf>.
6. Наволокова Н. П. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. П. Наволокова. – Х.: Вид. група “Основа”. – 2009. – С. 176
7. Закон України “Про освіту” / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2017. – № 38–39. – Ст. 380. – [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
8. Лісіна Л. О. Технології навчання вчителів у післядипломній педагогічній освіті / Л. О. Лісіна. – Запоріжжя: Диво. – 2007. – С. 198
9. Мороз С. А., Бука И. С., Мороз В. М., Грень Л. Н. Детерминанты качества высшего образования: значимость и сила влияния (по результатам экспертного оценивания студентов Балтийской международной академии, Латвия) / С. А. Мороз, И. С. Бука, В. М. Мороз, Л. Н. Грень // ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия “Педагогические науки”. – №1 (61). – 2019. – С. 74–80
10. Олійник В. Про перспективи розвитку післядипломної педагогічної освіти в Україні / В. Олійник / Директор школи. – 2000. – № 2. – С. 2–3
11. Перевознюк Н. М. Порівняльний аналіз понять “компетентність” та “компетенція” / Н. М. Перевознюк // Наук. вісник нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України: Педагогіка. – Психологія, філософія. – 2011. – № 159. – Ч. 4. – С. 156–166
12. Поступна О. В. Механізми державного управління вищою освітою на регіональному рівні [Текст]: автореф. дис. канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / О. В. Поступна // Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х.: – 2010. – С. 20
13. Прокопенко І. Ф., Євдокимов В. І. Педагогічна технологія / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. – Х.: Основа. – 1995. – С. 105
14. Романовский А. Г. Инновационные педагогические технологии как основа развития философии образования / А. Г. Романовский // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2005. – № 1. – С. 47–55
15. Руссол В. Особистість педагога – вектор освітніх змін / В. Руссол // Післядипломна освіта в Україні. – 2003. – № 3. – С. 56–61
16. Садковий В. П. Механізми забезпечення якості неперервної освіти / В. П. Садковий // Державне управління у сфері цивільного захисту: освіта, наука, практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, 22–23 лютого 2017 р. / за заг. ред. В. П. Садкового. – Х.: Вид-во НУЦЗУ. – 2017. – С. 40–41
17. Семиченко В. А. Від базових ознак педагогічної діяльності – до бази педагогічних технологій / В. А. Семиченко // Професійна освіта: теорія і практика // Науково-методичний журнал. – 2001.

– № 1. – С. 96–108

18. Сорочан Т. М. Безперервний процес професіоналізму педагогів у системі післядипломної освіти / Т. М. Сорочан // Післядипломна освіта в Україні. – 2005. – № 1. – С. 75–80

19. Стрельников В. Ю. Модель якостей викладача як проектанта технологій освіти дорослих. Витоки педагогічної майстерності / В. Ю. Стрельников // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного ун-ту імені В. Г. Короленка. – Вип. 10. – Серія: Педагогічні науки. – Полтава: Видавництво “АСМІ”. – 2012. – С. 270–275

20. Стрельников В. Ю., Лебедик Л. В. Інноваційні технології підготовки магістрів спеціальності “Педагогіка вищої школи”. Актуальні проблеми та перспективи розвитку харчових виробництв, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу / В. Ю. Стрельников, Л. В. Лебедик // Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 20–21 листопада 2014 р.). – Полтава: ПУЕТ. – 2015. – С. 310–312

21. Грень Л. М., Вавренюк С. А., Алієва П. І. Сучасна освіта України: державно-український аспект / Л. М. Грень, С. А. Вавренюк, П. І. Алієва. // Монографія. – Харків: Видавництво Іванченка І. С. – 2021. – С. 238

22. Тевлін Б. Л. Професійна підготовка вчителів / Б. Л. Тевлін. – Х.: видавнича група “Основа”. – 2006. – С. 192

References:

1. Byk, A. (2005), “Modernization of postgraduate pedagogical education: methodological discourse”, Postgraduate education in Ukraine, № 1, pp. 3–6

2. Brikina, O. (2007), “Continuous education of personality in the context of the Bologna process”, Pedagogy and psychology of formation of creative personality: problems and searches: collection. Science. etc. resp. ed. TI Sushchenko, K. .: Zaporozhye, vip. 41, p. 496, pp. 55–59

23. Цимбалюк І. М. Освіта дорослих: невичерпані можливості / І. М. Цимбалюк // Управління освітою. – 2006. – № 15 – 16. – С. 7–9

24. Чайка В. М. Теорія та підготовка майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності / В. М. Чайка // Автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец: 13.00.004 “Теорія та методика професійної освіти”. – Тернопіль. – 2006. – С. 44

25. Moroz, S. A., Romanovskyj, O. G., Moroz, V. M., Dombrowska, S. M., Gren, L. M., Pomaza-Ponomarenko, A. L. (2020), “Distance form of obtaining of higher education: analysis of students’ opinions on quality, advantages and disadvantages”, Information Technologies and Learning Tools, no. 79 (5), pp. 276–295, available at: <https://doi.org/10.33407/itlt.v79i5.3340>

26. Alexiadou, N., Fink-Hafner, D., Lange, B., “Education Policy Convergence through the Open Method of Coordination: Theoretical Reflections and Implementation in ‘old’ and ‘new’ National Contexts”

27. Pandey, I. M., “Governance of Higher Education Institutions”, vol. 29 issue: 2, page (s): 79–84

28. Redondo, E. G. (2016), “Governance in educational institutions in Portugal”, Jan 15, pp. 17–22, available at: <https://doi.org/10.7821/naer.2016.1.156> Department of Theory and History of Education, University of Salamanca, Spain.

3. Goncharenko, S. V. (2001), “Humanization and humanitarianization of education”, The way of education, no. 2, pp. 2–6

4. Grebenyuk, O. S. (2003), “General bases of pedagogy”, M.: Vldos, p. 160

5. Dombrowska, S. M. (2010), “Theoretical aspects of formation of mechanisms of public administration in reforming of higher education of Ukraine”, available at: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2010-2/doc/2/01.pdf>.

6. Navolokova, N. P. (2009), “Encyclopedia of pedagogical technologies

and innovations”, Author-compiler H.: Type Basis group, p. 176

7. Law of Ukraine “On Education” Information of the Verkhovna Rada (VVR) (2017), no. 38–39, st. 380, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

8. Lisina, L. O. (2007), “Tehnologii navchannia vchyteliv u poslediplomnii pedagogichnii osviti”, Zaporozhye: Miracle, p. 198

9. Moroz, S. A., Buka, I. S., Moroz, V. M., Gren, L. N. (2019), “Determinants of quality of higher education: significance and force of influence (according to the results of expert evaluation of students of the Baltic International Academy, Latvia)”, VESTNIK KazNPU im. Abaya, series “Pedagogical Sciences”, no. 1 (61), pp. 74–80

10. Oliynyk, V. (2000), “On the prospects of development of postgraduate pedagogical education in Ukraine”, Director of the school, no. 2, pp. 2–3

11. Perevozniuk, N. M. (2011), “Comparative analysis of the concepts “competence” and “competence”, Nauk. Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine: pedagogy, psychology, philosophy, no. 159, ch. 4, pp. 156–166

12. Postupna, O. V. (2010), “Mechanisms of state management of higher education at the regional level”, author’s ref. dis. cand. sciences of the state, management: 25.00.02, Nat. acad. state under the President of Ukraine, Hark. region. Inst, K.; p. 20

13. Prokopenko, I. F., Evdokimov, V.I. (1995), “Pedagogical technology”, H.: Basis, p. 105

14. Romanovsky, A. G. (2005), “Innovative pedagogical technologies as the basis for the development of philosophy of education”, Theory and practice of social systems management, no. 1, pp. 47–55

15. Russol, V. (2003), “Teacher’s personality – a vector of educational changes”, Postgraduate education in Ukraine, no. 3, pp. 56–61

16. Sadkovy, V. P. (2017),

“Mechanisms for ensuring the quality of continuing education”, Public administration in the field of civil protection: education, science, practice: materials of the All-Ukrainian scientific-practical Internet conference, February 22–23, 2017, for general ed. Sadkov, V. P., H.: Published by NUTSZU, pp. 40–41

17. Semichenko, V. A. (2001), “From the basic features of pedagogical activity – to the base of pedagogical technologies”, Professional education: theory and practice, Scientific and methodical magazine, no. 1, pp. 96–108

18. Sorochan, T. M. (2005), “Continuous process of professionalism of teachers in the system of postgraduate education”, Postgraduate education in Ukraine, no. 1, no. 75–80

19. Strelnikov, V. Yu. (2012), “Model of teacher qualities as a designer of adult education technologies. Origins of pedagogical skill”, Collection of scientific works of Poltava State Pedagogical University named after Korolenko, V. G., vip. 10, Series: Pedagogical sciences, Poltava: ASMI Publishing House, pp. 270–275

20. Strelnikov, V. Yu., Lebedyk L. V. (2015), “Innovative technologies of master’s degree specialization “Higher school pedagogy”. Actual problems and prospects of food production development, hotel-restaurant and tourist business”, Abstracts add. International, scientific-practical conf. (Poltava, November 20–21, 2014), Poltava: PUET, pp. 310–312

21. Gren, L. M., Vavrenyuk, S. A., Aliyeva, P. I. (2021), “Modern education of Ukraine: state–Ukrainian aspect”, Monograph, Kharkiv: Ivanchenko Publishing House IS, p. 238

22. Tevlin, B. L. (2006), “Professional training of teachers”, H.: Osnova publishing group, p. 192

23. Tsymbalyuk, I. M. (2006), “Adult education: inexhaustible opportunities”, Management of education, no. 15 – 16, pp. 7–9

24. Chaika, V. M. (2006), “Theory and preparation of the future teacher for self-

regulation of pedagogical activity”, Author’s abstract. dis. for science. degree of doctor ped. sciences: special: 13.00.004 “Theory and methods of vocational education”, Ternopil, p. 44

25. Moroz, S. A., Romanovskyj, O. G., Moroz, V. M., Dombrowska, S. M., Gren, L. M., Pomaza-Ponomarenko, A. L. (2020), “Distance form of obtaining of higher education: analysis of students’ opinions on quality, advantages and disadvantages”, *Information Technologies and Learning Tools*, no. 79 (5), pp. 276–295, available at: <https://doi.org/10.33407/itlt.v79i5.3340>

26. Alexiadou, N., Fink-Hafner, D., Lange, B., “Education Policy Convergence through the Open Method of Coordination: Theoretical Reflections and Implementation in ‘old’ and ‘new’ National Contexts”

27. Pandey, I. M., “Governance of Higher Education Institutions”, vol. 29 issue: 2, page (s): 79–84

28. Redondo, E. G. (2016), “Governance in educational institutions in Portugal”, Jan 15, pp. 17–22, available at: <https://doi.org/10.7821/naer.2016.1.156> Department of Theory and History of Education, University of Salamanca, Spain.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.21

Oleksiy Stepanov

doctor of technical sciences, professor of the department of organization and traffic safety
Kharkiv National Automobile and Road University; Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-4954-2532
E-mail: cc_7@ukr.net

Albina Venger

postgraduate student of the department of organization and traffic safety
Kharkiv National Automobile and Road University; Kharkiv, Ukraine
E-mail: venger91@ukr.net

PSYCHOPHYSIOLOGICAL COMPONENT OF ROAD SAFETY

Abstract: the article studies the psychophysiological features of drivers and their impact on road safety. The levels of psychophysiological “danger” and psychological characteristics of drivers are studied based on the analysis of their professional activity. The individual psychological features of drivers caused by disorders of mental regulation of their behavior are determined. The authors propose to improve the system of psychological training of drivers, taking into account the factors of “dangerous driving”.

Key words: psychophysiology, driver, vehicles, traffic safety, road traffic accidents.

Олексій Степанов

доктор технічних наук, професор кафедри організації і безпеки дорожнього руху
Харківського національного автомобільно - дорожнього університету;
Харків, Україна
E-mail: cc_7@ukr.net

Альбіна Венгер

аспірант кафедри організації і безпеки дорожнього руху Харківського
національного автомобільно - дорожнього
університету; Харків, Україна
E-mail: venger91@ukr.net

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ БЕЗПЕКИ ДОРІГ

Анотація: у статті висвітлюються психофізіологічні особливості водіїв та їх вплив на безпеку дорожнього руху. Рівні психофізіологічної “небезпеки” та психологічні характеристики водіїв вивчаються на основі аналізу їх професійної діяльності. Визначені індивідуально-психологічні особливості водіїв, виразних порушень психічної регуляції свого походження. Автори пропонують удосконалити систему психологічної підготовки водіїв з навчальними факторами “небезпечного водіння”.

© Oleksiy Stepanov, Albina Venger, 2021

Ключові слова: піхофізіологія, водій, транспортні засоби, безпека руху транспорту, дорожньо - транспортні пошкодження.

Алексей Степанов, Альбина Венгер

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ДОРОЖНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация: в статье исследуются психофизиологические особенности водителей и их влияние на безопасность дорожного движения. Уровни психофизиологической “опасности” и психологические характеристики водителей изучаются на основе анализа их профессиональной деятельности. Определены индивидуально-психологические особенности водителей, вызванные нарушениями психической регуляции своего поведения. Авторы предлагают усовершенствовать систему психологической подготовки водителей с учетом факторов “опасного вождения”.

Ключевые слова: психофизиология, водитель, транспортные средства, безопасность движения, дорожно - транспортные происшествия.

Олексій Степанов, Альбіна Венгер

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:
“Психофізіологічна складова безпеки дорожнього руху”

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок важливими науковими чи практичними завданнями. Автомобілізація привела до необхідності розглядати питання безпеки дорожнього руху (БДР) як соціальну проблему в сфері суспільного життя. У той же час питання відносин учасників дорожнього руху до БДР вимагають загальної уваги, виховання, управління і особливої культури. Зокрема, необхідно розвивати новий напрямок забезпечення дорожнього руху - психологію БДР та пропаганду культури БДР. У зв'язку з цим БДР вимагає підвищеної уваги до людського фактору водія автотранспортного засобу (АТС), до його психофізіологічного стану під час дорожнього руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких перші дослідження з вивчення людського фактору (Людські фактори, Інженерна справа людини, Інженерна психологія) провели зарубіжні вчені А. Чапаніс, С. Морган, Р. Слайт, П. Фітмс, Г. Міллер, Е. Мак. Кормік (40-50pp. XX ст.). Пізніше процес сприйняття водієм безпеч-

них умов дорожнього руху, заснований на аналізі дорожньо-транспортних пригод через “небезпечне водіння”, був вивчений дослідниками (Перкінс, Дж. Гарріс, Х. Хайден, Т. Форбс) через зв'язання між поведінкою водіїв та потенційною небезпечною дорожньо-транспортної пригоди.

На сучасному етапі поняття “безпеки” розглядається, насамперед, як стан захисту від певних небезпек, зокрема і безпеки дорожнього руху. Розглядаючи питання безпеки дорожнього руху, дослідники виділяють область дорожнього руху, де людина є основним та активним учасником. Слід зазначити, що в різноманітних нормативних документах в Україні, які стосуються безпеки дорожнього руху, немає визначення поняття безпеки дорожнього руху. У зв'язку з цим вивчення можливості гарантування безпеки дорожнього руху з урахуванням фактору “людина” є важливим та актуальним.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є розробити концепцію психології безпеки

дорожнього руху та визначити індивідуально - психологічні особливості водіїв з урахуванням факторів “небезпечного водіння”, що впливають на безпеку дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відомо, що психофізіологічна “небезпека” водіїв АТС виходить із аналізу їхньої діяльності, високої емоціональної напруги, що часто є причиною транспортних конфліктів. Що реалізується через: відмову поступитися дорогою АТС; порушення правил обгону АТС; недотримання безпечної дистанції АТС; перевищення безпечної швидкості руху АТС; недотримання бокового інтервалу; різке гальмування АТС без причини; перешкоджання обгону АТС; порушення правил проїзду перехресть; порушення правил проїзду пішохідних переходів; управління АТС у нетверезому стані - як найгрубіше порушення БДР. У ряді випадків це позбавляє інших учасників дорожнього руху (УДД) можливості спрогнозувати подальшу поведінку “небезпечного” водія, що створює ймовірність ДТП.

Відзначено, поки людина не є водієм АТС у неї існують тільки потенційні можливості щодо управління АТС, які є властивостями її особистості. Як тільки вона починає керувати АТС, її потенційні можливості стають актуальними здібностями, що формуються під час навчання. Зокрема, формується “психологічна готовність” до управління АТС як “особливий психічний стан”. При цьому психічні стани є фоном, на якому відбуваються психічні процеси.

Регулювання водієм АТС своєї діяльності на основі прогнозування можливого розвитку подій є однією з основних функцій психіки. Професійна майстерність водія включає в себе вміння передбачати поведінку інших УДД, прогнозувати можливість виникнення аварійної ситуації і вживати заходів для її запобігання.

Розглядаючи взаємозв'язок психофізіологічного стану водія з БДР, відзначимо, що одним із основних джерел

інформації про дорожню (навколишню) ситуацію під час руху є його зоровий аналізатор. Погіршення обрисів веде до збільшення кількості ДТП. Незважаючи на зниження інтенсивності руху в темну пору доби, кількість ДТП збільшується. У зв'язку з цим водії повинні враховувати фізіологічні особливості “поля зору” при виборі режиму руху і в сутінках, і при штучному освітленні дороги.

Серед психологічних характеристик, безпосередньо пов'язаних з БДР, відзначено ще одну особливість психіки водія АТС - неправильне сприйняття оточуючих об'єктів, ілюзія. На відміну від галюцинації, при ілюзії об'єкт завжди існує, але спотворено сприймається. Співвідношення пропорцій навколишніх предметів спотворюється тим більше, чим більше швидкість руху АТС. При здійсненні обгону водієві дорога здається більш вузькою, ніж вона є насправді, через що він може зміститися в бік від осрової лінії руху. Причинами спотвореного сприйняття можуть бути контрастність навколишнього оточення, що змінюється, рельєф місцевості й ін. Незначне перекручування у сприйнятті дійсності небезпечно для БДР і може стати причиною ДТП. Сприятливим ґрунтом для виникнення ілюзорного сприйняття є перевтома, алкогольний або наркотичний стан, ослаблення уваги, негативні емоції тощо.

Наступним за значимістю психічним процесом є стомлення, яке виникає в результаті виконання будь-якої роботи і переживається як почуття втоми. За умови втоми для виконання звичних дій водієві АТС потрібно докласти додаткових зусиль, підвищена увага і напруга. В діях водія можливі помилки, які ведуть до серйозних наслідків. У водія знижується здатність до екстрених заходів, погіршується координація і зорові функції, знижується увага, що підвищує ймовірність ДТП.

Досліджуючи БДР і оцінюючи психологію поведінки УДД, дослідники оперують поняттям “віктимність”, що означає схильність ставати жертвою

нещасного випадку або причиною нещасного випадку, що стався з іншою людиною. При цьому поняття “надійність водія” розглядається як здатність дотримуватися БДР.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Недосконалість підготовки та системи допуску водіїв до керування автотранспортом створює загрозу безпеці дорожнього руху. Відповідно до цього, як стратегічний напрямок підвищення безпеки дорожнього руху, необхідно запровадити спеціальну психофізіологічну підготовку

водіїв у автошколах.

Крім того, вивчення факторів потенційного “небезпечного водіння”, спричиненого порушеннями психічної регуляції поведінки водіїв, має бути введено до плану навчання та систему допуску водіїв до керування транспортними засобами.

В даний час не існує уніфікованих медичних критеріїв для оцінки психофізіологічного стану водія автомобіля або учасника дорожнього руху. Не існує єдності характеристики психології водія з точки зору безпеки дорожнього руху, що є темою для подальшого дослідження.

Problem setting. The Strategy for improving road safety in Ukraine for the period up to 2024, which was adopted by the Government of Ukraine on October 21, 2020, notes that “Road safety today is a key element in the development of society... In Ukraine, the level of deaths and injuries as a result of road accidents are quite high, and the level of organization of road safety remains extremely low...” [1].

Due to the unsatisfactory state of road safety (RS), 168,107 road accidents (RA) were committed in 2020, in which 3,541 people died and 31,947 people were injured. It should be noted that more than 75% of road accidents are related to the human factor.

The Strategy states that “according to the calculations of the World Bank experts, the socio-economic losses of Ukraine from road traffic injuries are estimated at UAH 68.6 billion per year, which is about 1.91 percent of the gross domestic product ...” [1].

In connection with the above, road safety requires increased attention to the human factor of the motor vehicle (MV) driver, to his psychophysiological state during road traffic.

Recent research and publications analysis. The first studies on the study of human factor (Human Factors, Human engineering, Engineering psychology) were made by foreign scientists A. Chapanis, S. Morgan, R. Slight, P. Fitts, G. Miller, E. Cormic (40–50ss of the 20th century.

Later, the process of the driver’s perception of safe road traffic conditions, based on the analysis of road accidents due to “dangerous driving”, was discovered by researchers (Perkins, J. Harris, H. Hayden, T. Forbes) through the connection between the behavior of drivers and the potential danger of the road accident [14].

In the study of mental tension and the reaction of the driver while driving a car S. Halbert (1957) determined that in most cases, the change in this reaction is associated with traffic situations. D. Taylor (1962-1964) experimentally proved that there is a direct connection between the fluctuations of the driver’s reaction and the places of concentration of the accident.

At the end of the 20th century definitions of the reliability of the professional activity of a vehicle driver were made by the following researchers: B. Lomov, H. Nikiforov, B. Nebylitsyn, V. Ponomarenko, M. Kotyk, A. Yemelyanov, V. Bodrov, V. Orlov, etc.

At the present stage of the concept of “safety of vehicles and traffic” researchers M. Hovorushchenko, V. Pushkin, H. Sytnyk, M. Afanasyev, A. Bazhinov, M. Dolgoplov, V. Mishurin, M. Podrihalo, A. Salmanov, V. Stepanov, etc. are considered mainly as a state of protection from certain dangers. At the same time, the influence of the human factor on traffic safety has not been studied.

When considering road safety issues, researchers distinguish the area of road traffic,

where a person is the main and active participant. It should be noted that with a variety of regulatory documents in Ukraine that relate to road safety, there is no definition of the concept of road safety in them. In this regard, the study of road safety provision taking into account the human factor is important and relevant.

Paper objective. To develop the concept of the psychology of road safety and determine the individual psychological characteristics of drivers, taking into account the factors of “dangerous driving” that affect road safety.

Paper main body. Studying the role of the human factor in road safety, R. McFarland (1954) drew attention to the dangerous actions of drivers while driving the motor vehicle [8]. Subsequently, these actions were called “dangerous driving”, “near collision” [13]. It has been proven that “dangerous driving” [11] is characterized by the increased danger to road traffic due to the psychophysiological state of a person [8]. Subsequently C. Dula and E. Geller (2003) proposed the term “dangerous driving” to describe three main classes of potentially dangerous driving behavior: “intentional acts of aggression on the road, negative cognitions and emotions, and risky behavior of drivers...” [7].

It is known that the psychophysiological “danger” of the motor vehicle drivers comes from the analysis of its activities, high neuro-emotional stress, which often leads to transport conflicts (TC). This is expressed through: refusal to give way to the motor vehicle; violation of the rules for overtaking motor vehicles; non-compliance with the safe distance of the motor vehicle; exceeding the safe speed of the motor vehicle; non-observance of the lateral interval; sharp braking of the motor vehicle for no reason; obstruction of overtaking the motor vehicles; violation of the rules for crossing intersections; violation of the rules of passage of pedestrian crossings; driving a vehicle while intoxicated as the most flagrant violation of road safety [5, 9]. In some cases, this deprives other road users (RU) of the

opportunity to predict the further behavior of the “dangerous” driver, which creates the likelihood of the road accident [11, 12].

Considering the problems of ensuring road safety, we use a systematic approach, which involves taking into account the maximum possible number of factors affecting the occurrence of the road accident. At the same time, we will take human activities aimed at preventing the causes of road accidents and reducing the severity of their consequences for ensuring road safety.

First of all, let us single out two groups of “dangerous driving” factors that influence the behavior of the motor vehicle driver. Firstly, external factors: road conditions; weather; traffic flow; vehicle design; distractions and others. Secondly, internal (human) factors: overspeeding when driving motor vehicle; the age of the motor vehicle driver; general state; the use of drugs, alcohol and drugs by the driver; personality styles; neurological and cognitive disorders and others [6, 14, 10].

While driving, the driver of the motor vehicle perceives a large amount of information: about the state of units and assemblies of the motor vehicle; about the nature of the movement of the road user; on the condition of the carriageway; on the environment; on the means of traffic regulation; on ensuring road safety, etc. These mandatory functions of the driver of the vehicle are provided by the complex of psychophysiological factors [2]. Emotional stability, sensorimotor coordination, strength of the nervous system, attention, distribution of attention, abilities can be distinguished as psychophysiological features of drivers of motor vehicles [13].

Note that while a person is not the driver of the motor vehicle, he has only potential abilities to control the motor vehicle, which are the properties of his personality. As soon as he begins to drive the motor vehicle, his potential abilities become actual abilities that are formed in the learning process. In particular, “psychological readiness” to drive the motor vehicle as a “special mental state” is formed [3]. In this case, mental states are

the background on which mental processes take place.

The regulation by the driver of the automatic telephone exchange of his activities on the basis of predicting the possible development of events is one of the main functions of the psyche. The professional skill of the driver includes the ability to predict the behavior of other road users, predict the possibility of the accident and take measures to prevent it [7].

During the road traffic, the driver of the vehicle is constantly in the extreme situation. At the same time, the individual psychological characteristics of the driver are in direct proportion to his professional actions, subjective perception of the road situation. In this regard, an increase in the number of vehicles on the roads, increase in the level of road accidents indicate the need to change the requirements for the psychological training program for the motor vehicle drivers.

Considering the relationship between the psychophysiological state of the driver and the road safety, we note that one of the main sources of information about the road (environment) situation in the process of movement is his visual analyzer. The decrease in visibility leads to the increase in the number of accidents. Despite the decrease in traffic intensity in the dark, the number of accidents is increasing. In this regard, drivers must take into account the physiological characteristics of the so-called "field of view" when choosing the driving mode both at dusk and with artificial road lighting [5].

Drivers with insufficient field of view may experience errors when driving the motor vehicle, due to the inability to see the object outside of their field of view. It can be the vehicle been overtaken or overtaking vehicle, the pedestrian or other object on the side of the road or at the intersection. It is possible to determine the distance to the object in the field of view by simultaneously fixing both eyes on this object. The perception of object size is based on the relationship between the distance to the object and its angular

magnitude in the field of view. The farther the object is from the observer, the smaller its size appears to the observer.

Among the psychological characteristics directly related to road safety, it is necessary to note another feature of the psyche of the driver of the motor vehicle - the wrong perception of surrounding objects, illusion. Unlike the hallucination, with the illusion, the object always exists, but is perceived distorted. The ratio of the proportions of surrounding objects is distorted the more, the greater the speed of the vehicle. When overtaking to the driver, the road seems narrower than it actually is, because of which he may shift away from the center line of movement. The reasons for the distorted perception may be the contrast of the environment, changing terrain, etc. The slight distortion in the perception of reality is dangerous for road safety and can lead to the road accidents. Overwork, alcohol or drug states, weakening of attention, negative emotions, etc. are fertile ground for the emergence of illusory perception. The next most important mental process is fatigue, which occurs as a result of performing any work and is felt as a feeling of fatigue. In case of fatigue, the driver of the vehicle needs to spend additional efforts, attention and stress to perform the usual actions. In the actions of the driver, erroneous actions are possible which lead to serious consequences. The driver's ability to take emergency actions decreases, coordination and visual functions deteriorate, attention decreases, which increases the likelihood of the road accident.

It should be noted that the ability of the driver to safely drive vehicles under various road and weather conditions during working hours determines the so-called "driver reliability". At the same time, the driver's reliability depends on his individual characteristics and is determined by the complex of interrelated medicobiological, psychophysiological and external factors.

In particular, the individual features of the driver include: psychophysiological features (temperament, reaction time, features

of perception, threshold data of sensations, attention, memory, features of thinking, etc.); personal qualities (character, motivation, attitudes); level of professional training, physical data and state of health, etc.

Investigating road safety and assessing the psychological behavior of the road user, researchers operate with the concept of “victimity”, which implies the predisposition to become a victim of the accident or the cause of the accident that happened to another person [4]. G. Scientists, R. Goetig, M. Gasser, B. Wolfgang, G. Mendelssohn, G. Schultz, Ellenberger, etc. call victim behavior “social disease” and associate it with various forms of antisocial behavior. Thus the person allows various deviations from social norms. But the problems of the genesis of victim behavior of vehicle drivers, the system of factors determining its occurrence, the features of the manifestation of victimogenic situations of road users and their influence on road accidents turned out to be poorly understood. In this case, the concept of “driver reliability” is considered as the ability to comply with road safety.

Conclusions of the research. The study allows us to draw the following conclusions. Motorization has led to the need to consider the issue of road safety as a social problem in the sphere of society. In accordance with this, as a strategic direction

for increasing road safety, it is necessary to introduce special psychophysiological training of drivers in driving schools.

It should be borne in mind that the main individual psychological characteristics of drivers include: the level of cognitive processes; the ability to foresee the development of the situation on the road, to predict actions; taking into account the peculiarities of communicative qualities, control of behavior; reliability of professional activity; properties of the nervous system; psychological inertia; ability and readiness for activity; complex of psychophysiological characteristics and moral and ethical qualities, traffic culture, etc.

In addition, the study of the factors of potential “dangerous driving” caused by violations of the mental regulation of the behavior of drivers should be introduced into the plan of training and the system for admitting drivers to drive vehicles.

It should be noted that currently there are no single medical criteria to assess the psychophysiological “reliability” of the driver and other road users. There is no unity in terms that characterize the “reliability” of the driver from the standpoint of road safety, which is a socially significant and relevant task for further research.

Список літератури:

1. Про схвалення стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року / Розпорядження КМУ № 1360 від 21.10.2020

2. Булигіна В. Г., Васильченко Д. С., Калінкін Д. С., Шпорт С. В., Клініко – психологічні фактори високо ризикового повстання в участі дорожнього руху / В.Г Булигіна, Д.С. Васильченко, Калінкін Д.С., Шпорт С. В. // Медико - біологічні та соціально-психологічні проблеми безпеки в небезпечних ситуаціях. – № 4. – 2017. – С.83–99

3. Митраков В. М. Утомление и монотония воды за рулём: приёмы профилактики / В. М. Митраков // Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе: Материалы Международной научной конференции, 18–20.09.2003. – Изд-во: Николаев. – 2003. – С. 98–106

4. Степанов О. В. Виктимогенные ситуации участников дорожнього руху / О. В. Степанов // Збірник наукових практик Херсонського національного технічного університету – Херсон. – 2014. – Вип. 1 (12). – , Т–1. – С. 90–93. Аллен Б., Шин Б., Купер П. Дж. Анализ дорожных

конфліктів та зіткнень / Б. Аллен // Департамент цивільного будівництва, Університет Макмастера, Гамільтон

6. Dul, C., Martin, B., Fox, R., Leonard, R. (2011), "Can you hear me now? Relationship between conversation types and dangerous driving", *Accident Analysis and Prevention*, vol. 43(1), pp. 187–193

7. Dul, C. S., Geller, E. S. (2003), "Risky, aggressive, or emotional driving: Addressing the need for consistent communication in research", *Journal of Safety Research*, vol. 34., pp. 559–566

8. McFarland, R. A., Moseley, A. L. (1954), "Human Factors in Highway Transport Safety", Harvard School of Public Health. Boston. Mass.

9. Horst, A.R.A. (1990), van der. "A Time-based analysis of road user behaviour in normal and critical encounters", Delft University of Technology, p.183

References:

1. On approval of the strategy to increase the level of road safety in Ukraine for the period up to 2024, Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 1360 dated 21.10.2020

2. Bulygina, V. G., Shport S. V., Vasilchenko A. S., Kalinkin D. S. (2017), "Clinical and psychological factors of high-risk behavior of road sections", *Medical and biological safety problems and socio-psychological*, 4 – p, pp. 83–99

3. Mitrov, V. M. (2003), "Fatigue and monotony of water while driving: methods of prevention", *Ethnopsychological and socio-cultural processes in the modern world, in society: Materials of the International Scientific Conference*, 18–20.10.2003, Publishing house: Nikolaev, p. 98–106

4. Stepanov, O. V. (2014), "Victimogenic situations of students road rush", *Zbirnik scientific practice of the Kherson National Technical University*, Kherson, vip. 1 (12), T - 1., Pp. 90–93.5

10. Martin, R. C., Ragan, K., Kuhlman, M. M. (2005), "Driving anger, sensation seeking, impulsiveness, and boredom proneness in the prediction of unsafe driving", *Accident Analysis and Prevention*, vol. 37(2), pp. 341–348

11. Perkins, S. R. (1968), "Traffic Conflict Characteristics – Accident 7. Potential at Intersections", *HRB Rec. 225. – Highway Res. Bd.*, pp. 35–44

12. Williams, M. J. (1981), "Validity of the traffic conflicts technique", *Accid. Anal. & Prec.*, vol. 13, pp. 133–145

13. Withaar, F. K., Brouwer, W. H., van Zomeren, A. H. (2000), "Fitness to drive in older drivers with cognitive impairment", *Journal of the International Neuropsychological Society*, vol. 6, pp. 480–490

14. Forbes, T. W. (1957), "Analysis of near-accident reports. HRB Bull. 152", *Transportation Res. Bd.*, pp. 23–35

Allen, B. L., Shin, B. T., Cooper, P. J. "Traffic Conflict and Collision Analysis", Department of Civil Engineering, McMaster University, Hamilton

6. Dul, C., Martin, B., Fox, R., Leonard, R. (2011), "Can you hear me now? Relationship between conversation types and dangerous driving", *Accident Analysis and Prevention*, vol. 43(1), pp. 187–193

7. Dul, C. S., Geller, E. S. (2003), "Risky, aggressive, or emotional driving: Addressing the need for consistent communication in research", *Journal of Safety Research*, vol. 34., pp. 559–566

8. McFarland, R. A., Moseley, A. L. (1954), "Human Factors in Highway Transport Safety", Harvard School of Public Health. Boston. Mass.

9. Horst, A.R.A. (1990), van der. "A Time-based analysis of road user behaviour in normal and critical encounters", Delft University of Technology, p.183

10. Martin, R. C., Ragan, K., Kuhlman, M. M. (2005), "Driving anger, sensation seeking, impulsiveness, and boredom proneness in the prediction of unsafe driving", *Accident Analysis and Prevention*, vol. 37(2), pp. 341–348

11. Perkins, S. R. (1968), "Traffic Conflict Characteristics – Accident 7. Potential at Intersections", HRB Rec. 225. – Highway Res. Bd., pp. 35–44
12. Williams, M. J. (1981), "Validity of the traffic conflicts technique", Accid. Anal. & Prec., vol. 13, pp. 133–145
13. Withaar, F. K., Brouwer, W. H., van Zomeren, A.H. (2000), "Fitness to drive in older drivers with cognitive impairment", Journal of the International Neuropsychological Society, vol. 6, pp.480–490
14. Forbes, T.W. (1957), "Analysis of near-accident reports", HRB Bull. 152, Transportation Res. Bd., pp. 23–35

Стаття надійшла до редколегії 25.02.2021

Жанна Богдан

кандидат психологічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-1560-9516
E-mail: janna.bogdan1979@gmail.com

Ніна Підбуцька

доктор психологічних наук, професор, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-5319-1996
E-mail: podbutska_nina@ukr.net

Наталія Серeda

кандидат мистецтвознавства, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-8472-0117
E-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com

Тетяна Солодовник

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-7772.993878
E-mail: solodovnik_t_a@ukr.net

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИКИ ТА ШЛЯХІВ
ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ**

Анотація: у статті проведено теоретико-методологічний аналіз дефініції “відповідальність”, розглянуто різні види структури складного феномену відповідальності особистості; проаналізовано чотириккомпонентну структуру відповідальності особистості, що включає в себе когнітивний, мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний компоненти. На основі поданої структури, що дозволяє дослідити рівні сформованості відповідальності особистості від надвідповідальності до невідповідальності за всіма компонентами, було проведено діагностику рівня відповідальності особистості здобувачів другого освітнього рівня “магістр” за трьома спеціальностями 053 “Психологія”, 011 “Освітні, педагогічні науки”, 281 “Публічне управління та адміністрування”. З’ясовано, що здобувачі жодної зі

© Жанна Богдан, Ніна Підбуцька, Наталія Серeda, Тетяна Солодовник, 2021

спеціальностей не мають достатньо розвиненої відповідальності за всіма компонентами, що зумовлює необхідність розробки та впровадження відповідної розвиваючої та корекційної програми в освітній процес. На основі отриманих результатів було запропоновано психолого-педагогічну програму, що складається з трьох блоків - інформаційного, операційно-діяльнісного та рефлексивного - для комплексного підвищення рівня відповідальності особистості студентів-магістрантів.

Ключові слова: відповідальність, особистість, когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінкововольовий, морально духовний компоненти, надвідповідальність-відповідальність-невідповідальність, діагностика, освітній рівень “магістр”, психолого-педагогічна програма.

Zhanna Bogdan

candidate of psychological sciences, associate professor, department of pedagogy and psychology of management of social systems academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: janna.bogdan1979@gmail.com

Nina Pidbutska

doctor of psychology, professor, department of pedagogy and psychology of social systems management academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: podbutskaya_nina@ukr.net

Nataliia Sereda

candidate of master of arts, associate professor, department of pedagogy and psychology of social systems management academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: sereda.nataliia.khpi@gmail.com

Tetiana Solodovnyk

candidate of pedagogy, associate professor, department of pedagogy and psychology of management of social systems academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: solodovnik_t_a@ukr.net

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF DIAGNOSTICS TA
SHLYAKHIV FORMUVANNYA VIDPOVIDALNOSTI SPECIFICATIONS
MAYBUTNIKH FAKHIVTSIV**

Abstract: a theoretical and methodological analysis of the definition of “visibility” was carried out in the study; the analysis of the specific structure of the specificity of the specificity, which includes cognitive, motivational, behavioral-volitional, moral and spiritual components. On the basis of the given structure, which allows to investigate the levels of formation of personal responsibility from over-responsibility to irresponsibility for all components, the

diagnosis of the level of personal responsibility of the applicants of the second educational level was carried out. "Master" in three specialties 053 "Psychology", 011 "Educational, pedagogical sciences", 281 "Public administration and administration". It has been stated that there is no sufficient developmental evidence for all the components, but that there is a need to make a sound box and the necessary development process for the development of such solutions. On the basis of irrelevant results, a psycho-pedagogical program is pro-proponated, which consists of three blocks - informational, operational-operational and reflexive - for a comprehensive development of the level of development of students of specialties.

Key words: visibility, specialty, cognitive, emotional-motivational, behavior- volitional, moral and spiritual components, extravagance-awareness-lack of understanding- pedagogy, diagnostics, education

Жанна Богдан, Нина Подбужкая, Наталья Середя, Татьяна Солодовник

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИАГНОСТИКИ И ПУТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация: в статье проведен теоретико-методологический анализ дефиниции "ответственность", рассмотрены различные виды структуры сложного феномена ответственности личности; проанализирована четырехкомпонентная структура ответственности личности, которая включает в себя когнитивный, мотивационный, поведенческо-волевой, морально-духовный компоненты. На основе представленной структуры, которая позволяет исследовать уровни сформированности ответственности личности от надответственности к безответственности по всем компонентам, была проведена диагностика уровня ответственности личности соискателей второго образовательного уровня "магістр" по трем специальностям 053 "Психология", 011 "Образовательные, педагогические науки", 281 "Публичное управление и администрирование". Выяснено, что соискатели ни одной из специальностей не имеют достаточно развитой ответственности по всем компонентам, что обуславливает необходимость разработки и внедрения соответствующей развивающей и коррекционной программы в образовательный процесс. На основе полученных результатов была предложена психолого-педагогическая программа, состоящая из трех блоков - информационного, операционно-деятельностного и рефлексивного - для комплексного повышения уровня ответственности личности студентов-магистрантов.

Ключевые слова: ответственность, личность, когнитивный, эмоционально-мотивационный, поведенческо-волевой, морально-духовный компоненты, надответственность-ответственность-безответственность, диагностика, образовательный уровень "магістр", психолого-педагогическая программа.

Zhanna Bogdan, Nina Pidbutska, Nataliia Sereda, Tetiana Solodovnyk

An extended abstract of a paper on the subject of:

"Psychological and pedagogical aspects of diagnostic and ways of formation of future specialists' personal responsibility"

Problem setting. *In today's world, personal responsibility for the attitude to the problem of personal responsibility has oneself and to other people, to society, acquired special significance. Sense of nature and the world in general, for*

behavior and actions, for decisions made, for actions taken, for the choice made, for past events and future plans - all this scope of the "responsibility" phenomenon requires understanding, careful study and development of the necessary components for their practical application in the future professionals training: diagnosis, development of ways and methods of formation and development of professionally important qualities, including responsibility.

Recent research and publications analysis. In the pedagogical literature, responsibility is usually understood as a) a set of personality's moral qualities; b) the category of pedagogical ethics, which reflects a person's ability to be responsible for his/her actions and give them a moral assessment, as well as social requirements for moral qualities, moral consciousness, moral activity and moral relations of the individual (a teacher, a student).

Psychologists often consider this phenomenon as a personality trait, a feature inherent in humans, behavioral manifestation of personality, social quality, attitude, existential reality, the determinant of internal self-regulation, and so on. Researchers also note that responsibility is manifested not only in character, but also in feelings, consciousness, worldview, various forms of behavior. In this case, the degree of understanding and acceptance of human responsibility affects the choice of behavior.

Paper objective is to study the structure of the personal responsibility phenomenon; to diagnose the personal responsibility level of master's degree applicants by components: cognitive, emotional motivational, behavioral volitional, moral-spiritual; to offer a psychological and pedagogical program for the development of personal responsibility of master's degree applicants and justify the need for its implementation in higher education institutions.

Paper main body. To achieve these goals, the test "How responsible are you?" was used, created by A. Furman on the

theoretical basis of four-component structure of individual's responsibility (cognitive, emotional motivational, behavioral volitional, moral-spiritual components). With the help of this technique the types of individual's responsibility are revealed: I. Over-responsibility - 1) extremely high, 2) very high, 3) high; II. Responsibility - 4) above average, 5) average, 6) below average; III. No-responsibility - 7) low, 8) very low; 9) extremely low (irresponsibility).

Diagnostic of full-time and part-time master students majoring in 011 "Educational, pedagogical sciences" (EPS), 053 "Psychology", 281 "Public management and administration" (PM&A), in total 197 participants, is carried out. The age of the test subjects is 20-33 years.

According to the study results master students majoring in "Psychology" and "PM&A" have a more developed moral and spiritual component, so they have the appropriate psychological traits that promote to the implementation of responsible actions. Also, "PM&A" students have a high level of development of cognitive and behavioral-volitional components. It characterizes them as persons who need to perform responsible actions and realize their importance for others. In terms of emotional and motivational component master students majoring in "EPS" have the highest indicators, which demonstrate a desire to be useful to others. Summarizing the results obtained, we can state that master's degree applicants majoring in "Psychology" have the insufficient development of responsibility in general, which certainly needs special attention, because in this specialty the main activity is providing of psychological assistance, the quality of which depends on the level of responsibility. At the same time, of course, the indicators of "EPS" students, who have low indicators in terms of moral and spiritual components, are alarming, as the development of their own individual psychological properties that will promote responsibility is the key to training and educating their future pupils. Thus, it was found that all applicants of any specialties

do not have a fully developed responsibility, so this makes it necessary to offer and implement an appropriate development and correction program in the educational process.

According to received results the psychological and pedagogical program for the development of personal responsibility of master's degree applicants which consists of three blocks is offered:

Unit I - informational. Within the educational and professional curriculum students develop theoretical knowledge, what is the responsibility into the system of personality's or professional's life values;

Unit II - operational and active. This block is aimed at the development of individual's responsibility through the implementation of socially-psychological trainings using game and non-game methods (business and role - playing games, brainstorming, round tables, analysis of situations of responsible/irresponsible behavior, simulation exercises, psychodrama etc.);

Unit III – reflexive, which will help future professionals to analyze their own behavior, consciously interact with other people, take seriously and responsibly professional activities. To develop reflective skills students were offered techniques for diagnosing responsibility, writing an essay on a selected topic, modeling situations from future professional activities, analysis of situations from their own lives.

All three blocks of the psychological and pedagogical program are focused on activating the need for independent development of responsibility as well as mo-

tivation to master professionally important qualities and self-regulation of responsible behavior among master's degree applicants of Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute".

Conclusions of the research.

Responsibility is an integral quality of the personality of the specialist and affects the quality of all types of professional activities. It requires purposeful development in the process of teaching professionally-oriented disciplines in higher education. Based on the results of diagnostic to identify the responsibility level of master's degree applicants majoring in 011 "Educational, Pedagogical Sciences", 053 "Psychology", 281 "Public Administration" and in accordance with the cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional, moral-spiritual components the psychological and pedagogical program for the development of future professionals' responsibility was built. The results of the diagnostic caused the need of development and implementation of a psychological and pedagogical program in the educational process which included problem lectures that consider the responsibility of different scientific approaches and life guidelines of the individual; socio-psychological training conducting with the use of business and role-playing games, brainstorming, round tables, analysis of specific situations; essay writing as a method of developing self-analysis and self-assessment of personality qualities.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному світі проблема відповідальності особистості набула особливого значення. Почуття особистої відповідальності за ставлення до себе і до інших людей, до суспільства, природи і світу в цілому, за поведінку й вчинки, за рішення, що приймаються, за дії, що вчиняються, за

вибір, який зроблений, за минулі події та майбутні плани - весь цей обсяг феномену "відповідальності" вимагає осмислення, ретельного вивчення та напрацювання необхідних компонентів для їх практичного застосування у процесі професійної підготовки майбутнього фахівця: діагностика, розробка шляхів та способів формування й розвитку професійно важливих якостей, зокрема, відповідальності.

Винятково важлива роль відповідальності в суспільному та особистому житті індивіда, багатоваріантність її різновидів та широке коло сфер застосування стають об'єктом вивчення для науковців різних галузей: філософії, етики, соціології, психології, педагогіки, правознавства тощо.

Педагогічна наука спрямована на виховання майбутнього фахівця відповідальною людиною, тож відповідальність постає однією з ключових педагогічних категорій. Відповідальність повинна пронизувати всю множину завдань освіти - навчання, виховання, соціалізацію та особистісний розвиток студентів, виступати кінцевою метою кожного з цих завдань. Водночас складною проблемою є діагностування рівня відповідальності особистості студента. Феномен відповідальності має системний характер, вимагає ретельної розробки критеріїв, факторів, показників, рівнів, складається з певних структурних елементів, блоків, кожен з яких окремо повинен бути досліджений та діагностований. В цьому педагогічна наука повинна спиратися на надбання та досягнення соціології, психології та педагогічної психології, психодіагностики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Як складний багатогранний феномен відповідальність розглядається у наукових працях філософів (М. Бердяєв, С. К'єркегор, Н. М'ясникова, О. Ореховський та ін.) [16; 18; 20], психологів (А. Гулевська, К. Абульханова - Славська, В. Максимов, Н. Підбуцька, В. Прядеїн, М. Савчин, С. Рубінштейн, та ін.) [3; 12; 21; 22; 25; 26; 27], педагогів (І. Бех, Г. Васянович, О. Дубініна, С. Гончаренко, О. Ігнатюк, В. Кремень, М. Левківський, Н. Середа, О. Пономарьов, О. Фурман, Т. Ушакова, М. Чеботарьов, О. Хартман.

Н. Biedermann, А. Weinberger J.-L. Patry, та ін.) [4; 10; 11; 13; 14; 15; 17; 23; 24; 32; 33; 34; 2]. Залежно від предмета науки автори обирають свої

підходи до визначення сутності та структури даного багатоаспектного поняття.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на достатньо велику кількість публікацій за темою відповідальності, серед авторів немає єдиного погляду на розуміння її сутності, структури цього складного феномену та технологій, методів, засобів і форм розвитку почуття відповідальності у студентів. Це надзвичайно ускладнює вирішення практичних питань діагностики та формування й розвитку відповідальності особистості студентів. З метою вирішення поставлених завдань було обрано за експериментальну групу студентів освітнього рівня "магістр" трьох спеціальностей 053 "Психологія", 011 "Освітні, педагогічні науки", 281 "Публічне управління та адміністрування" з метою діагностики рівня відповідальності особистості. Студентів саме цих спеціальностей обрали через високі вимоги до особистих моральних якостей, соціальну відповідальність, високий рівень рефлексії та прагнення до самовдосконалення, передбачених професійною діяльністю.

Формулювання мети статті (постановка завдання): визначення структури феномену відповідальності особистості; проведення діагностики рівня відповідальності особистості здобувачів другого освітнього рівня "магістр" за компонентами: когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний; розроблення психолого-педагогічної програми з розвитку відповідальності особистості студентів освітнього рівня "магістр" та обґрунтування необхідності її впровадження в закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Термін "відповідальність" розглядався в роботах філософів античної епохи та навіть більш раннього періоду (Платон, Аристотель, Конфуцій). Теоретичні основи вивчення

відповідальності особистості були закладені в роботах таких філософів, як: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Д. Дідро тощо. Як предмет дослідження філософії та соціології, категорія відповідальності розглядається: як елемент життєдіяльності, як притаманне людській взаємодії та взаємовідносинам благо, як міра волі, як риса поведінки, як детермінанта вибору та свободи. Таким чином, відповідальність є складноструктурованим феноменом, а сама філософія відповідальності завжди пов'язана з філософією свободи та буття.

М. Бердяєв та С. К'єркегор розглядають відповідальність особистості у контексті свободи людини. На думку філософів, свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір. Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибором цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Свобода вибору та вміння нести відповідальність - важка духовна праця, але лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним [29, с.35; 16, с. 283].

Н. М'ясникова зазначає, що онтологічний вимір відповідальності дає уявлення про трансцендентальну відповідальність як характеристику людського буття, що змінює свою конфігурацію та характеристики під впливом сучасної реальності. Відповідальність представляється фундаментальним елементом життєдіяльності, адекватним миттєвості, що відіграє інтегральну функцію на рівні індивіда та суспільства. Аксіологічний вимір дозволяє розглядати відповідальність як цінність самої собою, як благо, що має реалізовуватись практично. Праксіологічний вимір відповідальності втілює реалізацію відповідальності [18, с. 21].

Відтак, психологи, звертаючи увагу на інтерпретацію відповідальності, найчастіше розглядають означений феномен як особистісну рису характеру, притаманну людині властивість, поведін-

ковий прояв особистості, соціальну якість, ставлення, екзистенціальну даність, детермінанту внутрішньої саморегуляції, тощо. Також дослідники наголошують, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. При цьому міра розуміння і прийняття людиною відповідальності впливає на вибір стилю поведінки.

Науковці-психологи (зокрема, К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Савчин, С. Рубінштейн та ін.) під відповідальністю розуміють системну якість, інтеграцію психічних функцій особистості зі сприйняттям нею оточуючого світу, емоційне ставлення до обов'язку.

С. Рубінштейн у своїх дослідженнях розглядає відповідальність як рису характеру за аналогією зі сміливістю; до того ж відзначає, що відповідальність проявляється не лише в характері людини, а й в її емоціях, почуттях, свідомості, світогляді, формах і актах поведінки. Автор наголошує, що вона є втіленням найглибшого й принципового ставлення до життя, поширюється не тільки на вже здійснені поведінкові акти, а й на нездійснені, втрачені, нереалізовані можливості, впливаючи тим самим на все життя людини [26].

К. Абульханова-Славська під відповідальністю розуміє здатність особистості відповідати за себе, за інших людей, за характер і результат взаємовідносин з ними [3].

С. Рубінштейн та К. Абульханова-Славська в феномені відповідальності підкреслюють його суперечливий і в той же час взаємообумовлюючий характер, в якому поєднуються індивідуальні та суспільні інтереси й потреби.

М. Савчин розглядає діяльнісний аспект відповідальності, її роль у психології поведінки індивіда. Вона трактується ним як смислове утворення особистості, аналізуються принципи співвідношення мотивів, цілей і засобів життєдіяльності як прояв особистісної

саморегуляції. Ці принципи реалізуються в кожній конкретній ситуації окремо, як вибір позиції і поведінки поміж існуючих й прийнятних для особистості варіантів, як оцінка цілей, засобів їх досягнення, виконання зобов'язань, як зміна або зміщення цілей, їх переосмислення, зміна обсягу відповідальності тощо [27, с.152].

В педагогічній літературі під відповідальністю зазвичай розуміють а) комплекс моральних якостей особистості; б) категорію педагогічної етики, яка відображає здатність людини відповідати за свої вчинки і давати їм моральну оцінку, а також суспільні вимоги до моральних якостей, моральної свідомості, моральної діяльності та моральних відносин індивіда (педагога, студента).

Наприклад, в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка досліджуване поняття постає як моральні та юридичні норми, що визначають відповідальність особистості перед іншими - державою і суспільством (автор розглядає цю дефініцію у вузькому сенсі як відповідальність батьків) [11, с. 55].

Такої ж точки зору дотримується і В. Кремень, що в Енциклопедії освіти зміст відповідальності розкриває через усвідомлену необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та настановами [15, с. 106].

У Словнику-довіднику з професійної педагогіки за ред. А. Семенової терміну "відповідальність" надається наступна дефініція: "якість особистості, яка характеризує її з точки зору виконання нею моральних вимог, що виражає ступінь участі особистості, соціальної групи у вдосконаленні оточуючої її дійсності" [30, с. 42].

А. Макаренко розглядав відповідальність як соціальну якість особистості. Він стверджував, що повноцінне формування особистості неможливе без відповідальності за свої вчинки, без вимогливих і принципових відносин з іншими людьми, у колективі. Звичку діяти відповідально, проявляти моральну поведінку можна

сформувати завдяки цілеспрямованому виховному впливу [19, с. 328].

В. Сухомлинський вважав відповідальність та обов'язок головними рисами особистості. Науковець стверджував, що відповідальність - це цілісна моральна якість людини, в якій інтегровані її духовні, психічні та психофізіологічні функції; це здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль шляхом включення до суспільно-корисної, пізнавальної і трудової діяльності, через які набувається морально-трудовий досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливість слова і прикладу. Він одним з перших авторів, хто визначав структуру відповідальності, виділяв в ній когнітивний, мотиваційно-емоційний та поведінковий компоненти [31].

Формуванню відповідальності особистості як педагогічній задачі приділяє багато уваги І. Бех. Він вважає, що людина визнається людиною, активно причетною до соціального і природного світу, і це визнання є як результатом оцінки особистості іншими людьми, так і її власним переконанням, моральним принципом, результатом самоусвідомлення. Тому відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт дії і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей. За допомогою відповідальності формується зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їхня цілісність, беручи на себе відповідальність, людина самореалізується [4, с.583].

М. Левківський розглядає відповідальність особистості як комплексну якість, що розкривається у контексті із самостійністю, ініціативністю, старанністю, цілеспрямованістю, і як психологічний стан, установку, що супроводжується емоційними переживаннями. Серед ознак відповідальності він виділяє пунктуаль-

ність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Це, в свою чергу, передбачає чесність, гідність, принциповість, справедливість. Зазначені якості, на думку науковця, можуть бути реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терпимості, толерантності. Виконання обов'язку неможливе без вольових якостей та зусиль: цілеспрямованості, наполегливості, старанності, стійкості та ін. [17, с.15].

Стаття авторів Н. Biedermann, J. – L. Patry, A. Weinberger присвячена практичному дослідженню відповідальності як ключового концепту підготовки педагогів, вимірюванню рівня відповідальності особистості педагога за допомогою методики CILI - The Criteria of Inquiry Learning Inventory [2].

Комплексному теоретико-емпіричному дослідженню феномена відповідальності присвячені роботи О. Дубініної, О. Ігнатюк та Н. Середи. Автори надають аналіз дефініції “відповідальність” як філософсько-соціологічної категорії, розглядають її як властивість особистості (психологічний вимір) і як якість особистості (педагогічний вимір). Як предмет дослідження філософії та соціології, категорія відповідальності розглядається: як елемент життєдіяльності, як притаманне людській взаємодії та взаємовідносинам благо, як міра волі, як риса поведінки, як детермінанта вибору та свободи. Таким чином, відповідальність є складноструктурованим феноменом, а сама філософія відповідальності завжди пов'язана з філософією свободи та буття. У філософській практиці існує декілька вимірів досліджуваного поняття, а саме: онтологічний, аксіологічний та праксіологічний. Відтак, психологи, звертаючи увагу на інтерпретацію відповідальності, найчастіше розглядають означений феномен як особистісну рису характеру, притаманну людині властивість, поведінковий прояв особистості, соціальну якість, ставлення, екзистенціальну даність, детермінанту внутрішньої саморегуляції тощо. Також

дослідники відмічають, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. При цьому міра розуміння і прийняття людиною відповідальності впливає на вибір стилю поведінки [14].

Складна багатоаспектна природа феномена відповідальності обумовлює і різні підходи до визначення його структури. Так, О. Ореховський, розглядаючи відповідальність у філософському вимірі, в структуру відповідальності включає такі змістовні елементи: суб'єкт відповідальності, інстанція і міра відповідальності, об'єктивне підґрунтя відповідальності [20].

В. Сахарова у своєму психологічному дослідженні додає до такої структури нові компоненти: суб'єкт відповідальності (той, хто відповідає), інстанції (перед ким відповідає), об'єкт відповідальності (за що відповідає) і санкції (міра відповідальності і вплив) [28, с. 16].

Більшість науковців в галузі психології та педагогіки виділяють у структурі відповідальності особистості три основні компоненти: когнітивний, мотиваційний й поведінковий (В. Прядеїн, М. Савчин, Т. Сидорова, О. Хартман,) [25; 27; 34].

В той же час М. Савчин трансформує мотиваційний компонент в емоційно-мотиваційний із характерними ситуаційно-динамічними та субстанційними спонуканнями відповідальної поведінки, переживаннями особистості, що їх опосередковують і супроводжують, включає також сюди особливості саморегуляції мотивації [27, с. 246].

А. Гулевська та В. Максимов у своїй монографії поведінкові прояви відповідальності визначають як діяльнісний компонент, який реалізується в готовності особистості здійснювати усвідомлений вибір лінії поведінки, ухвалювати рішення, оцінювати їхні наслідки, визначати обмеження в поведінці на основі сформованого світогляду і розвиненої самосвідомості [12].

О. Басова, С. Васильєв окремо

виділяють вольовий компонент, що визначається як система вчинків й переконань до здійснення свідомої регуляції власної діяльності в контексті відповідальності [9, с. 35].

Більш складну структуру відповідальності пропонує В. Прядейн, який до когнітивного, емоційного та мотиваційного компонентів додає регулятивний, динамічний та результативний. Крім того, кожен із компонентів науковець поділяє за показниками. Динамічний компонент розглядається в ергічності (самостійне виконання важких та відповідальних дій) та аергічності (відмова від виконання відповідальних завдань, пасивність). Емоційний компонент виражений у параметрах стеничності (позитивні емоції при виконанні відповідальних дій) та астенічності (негативні емоції при прийнятті відповідальності). Регулятивний компонент має показники інтернальності (самокритичність й незалежність при виконанні відповідальних дій, здатність особи брати на себе відповідальність) та екстернальності суб'єкта (перекладання відповідальності на обставини та інших людей). Мотиваційний компонент розглядається з позиції соціоцентричності (виконання відповідних дій через бажання бути серед людей, займати своє місце в колективі) та егоцентричності (бажання привернути до себе увагу, уникнути особистих труднощів, отримати винагороду). Когнітивний аспект виражений із позицій осмислення (розуміння самої суті відповідальності) та обізнаності (поверхневе розуміння відповідальності). Результативний компонент розглядається з позицій предметної (результативність суб'єкта у виконанні групових дій, її проявом є суспільно значущий результат) та суб'єктної (виконання відповідальних вчинків у зв'язку з власною необхідністю, благополуччям) сфер [25].

О. Дубініна, О. Ігнатюк, Н. Серeda, розглядаючи відповідальність педагога-лідера як складне інтегративне особистісне новоутворення, яке відображає зміни не

тільки у свідомості людини, але й набуття нею відповідних знань, оволодіння й використання сукупності вмінь та застосування своїх здібностей і потенційних можливостей у діяльності, у структурі відповідальності виділяють такі компоненти: психологічний (працездатність, емоційний стан, оволодіння саморегуляцією емоційно-вольової сфери), мотиваційно-ціннісний (потреби, мотивація, цінності, настанови, інтереси та схильності, світогляд й ідеали, переконання), освітньо-когнітивний (пізнавальні здібності та пізнавальні знання, інтелектуальні здібності та професійні уміння й навички, творчість та професійна компетентність) та поведінковий (здатність до колективної роботи та комунікації, взаємодія, співробітництво) [14].

Є. Бондарєвська розглядає структуру відповідальності як елемент індивідуально-моральної свідомості, що містить три компоненти: нормативний (моральні (нормативні) знання, моральні поняття, принципи, ідеї); оціночний (оцінка і самооцінка, ідейне усвідомлення, оціночні критерії, використані особистістю в практичній діяльності); регулятивний (моральні почуття, відношення, переконання, регулювання поведінки людини) [цит. по: 9, с. 25].

Т. Ушакова у результаті теоретико-методологічного аналізу феномену відповідальності та власних емпіричних досліджень включає до структури відповідальності такі компоненти: поведінковий, емоційний, вольовий, нормативний, когнітивний, мотиваційний і ціннісно-смысловий. Авторка вважає за необхідне розмежувати нормативний та ціннісно-смысловий компоненти, оскільки роль ціннісних орієнтацій, моральних та нормативних роздумів, смисложиттєвих орієнтирів у прийнятті відповідальності є надзвичайно важливою [32, с. 108–109].

З огляду на аналіз створених філософською, соціологічною та психолого-педагогічною думкою матеріалів, ми виділя-

емо в структурі відповідальності особистості чотири компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий та морально-духовний.

Таблиця 1

Компоненти відповідальності особистості при високому та низькому рівнях їхніх проявів

Компоненти відповідальності особистості	когнітивний	прояв	В	Усвідомлення власної результативності суб'єкта у досягненні значущого суспільного результату при виконанні відповідальних дій
			Н	Суб'єктивна результативність при виконанні відповідальних завдань, спрямованість на власне благополуччя
	емоційно-мотиваційний	прояв	В	Позитивне, соціоцентричне ставлення особистості до виконання відповідальних дій, бажання бути корисним оточуючим
			Н	Негативне ставлення до виконання відповідальних завдань, їх уникнення, егоцентричне ставлення до відповідальності, привернення уваги до себе
	поведінково-вольовий	прояв	В	Прагнення особистості, усвідомлене бажання до відповідальної поведінки
			Н	Усвідомлене відхилення особистості щодо виконання відповідальних дій
	морально-духовний	прояв	В	Наявність впливу внутрішніх власних цінностей, моральних позитивних якостей на відповідальність при виконанні діяльності
			Н	Невиконання певних особистісних моральних зобов'язань щодо виконання відповідальних дій, відсутність впливу внутрішніх власних цінностей на відповідальну поведінку

Примітка. В – високий рівень відповідальності, Н – низький рівень відповідальності

Отже, з метою виявлення рівня відповідальності особистості майбутніх фахівців на кафедрі педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” було проведено діагностування здобувачів другого освітнього рівня “магістр” денної та заочної форм навчання спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки” (ОПН), 053 “Психологія”, 281 “Публічне управління та адміністрування” (ПУТА), у загальній кількості 197 осіб. Вік досліджуваних 20-33 роки, стать респондентів не враховувалася.

В емпіричному дослідженні було використано тест “Наскільки відповідальна Ви особистість”, створений А. Фурманом

на теоретичній основі концепції чотирикомпонентної структури відповідальності особистості (когнітивний компонент, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний). За допомогою цієї методики виявляються види відповідальності особистості: І. Надвідповідальність - 1) вкрай високий, 2) дуже високий, 3) високий; ІІ. Відповідальність - 4) вище середнього, 5) середній, 6) нижче середнього; ІІІ. Невідповідальність - 7) низький, 8) дуже низький; 9) надміру низький (безвідповідальність) [33].

У результаті діагностики магістрантів за методикою “Наскільки відповідальна Ви особистість” були отримані дані, які наведені в таблицях 2, 3, 4 за кожною спеціальністю.

Таблиця 2

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 011 “Освітні, педагогічні науки”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
-----------	---	-------------------------------------

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

Продовження таблиці

Когнітивний	8,91	Нижче середнього
Емоційно-мотиваційний	14,11	Середній
Поведінково-вольовий	16,81	Вище середнього
Морально-духовний	17,25	Вище середнього

Наведені у таблиці 2 дані свідчать про те, що студенти, які отримують другий освітній рівень за спеціальністю 011 “Освітні, педагогічні науки”, мають середні показники за всіма компонентами відповідальності особистості. Разом сума усереднених даних у них складає 57,08 балів. Такі показники свідчать про те, що респонденти схильні проявляти бажання виконувати відповідальну діяльність, можемо припустити, що їхні внутрішні цінності впливають на прояв відповідальних дій. При цьому суб’єктивна результативність у відповідальній діяль-

ності пов’язана з орієнтацією на власне благополуччя, яке несе в собі позитивне ставлення до виконання відповідальних дій. Таким чином, враховуючи специфіку професійної діяльності майбутніх фахівців у галузі освіти, необхідно розвивати всі компоненти особистісної відповідальності до надвідповідального рівня. Особливу увагу необхідно приділити когнітивному компоненту, при підвищенні якого суб’єкт, виконуючи відповідальну дію, буде прагнути досягти суспільно значущого результату.

Таблиця 3

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 053 “Психологія”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
Когнітивний	7,88	Низький
Емоційно-мотиваційний	17,24	Вище середнього
Поведінково-вольовий	14,68	Середній
Морально-духовний	15,09	Середній

З огляду на результати дослідження можна припустити, що низький рівень когнітивного компоненту відповідальності особистості студентів спеціальності 053 “Психологія” свідчить про суб’єктивну результативність при виконанні відповідальних завдань, спрямованість на власне благополуччя. Тобто ця вибірка магістрантів спрямована на усвідомлене виконання відповідальних дій із метою особистісної переваги. Низький рівень підтверджує їхню професійну

“незрілість” та вимагає від представників викладацького складу впровадження комплексу психолого-педагогічних заходів для підвищення усвідомлення власної результативності суб’єкта у досягненні суспільно значущого результату. Водночас здобувачі-психологи мають позитивне соціоцентричне особистісне ставлення до виконання відповідальних дій, бажання бути корисним для оточуючих, вони мотивовані на відповідальну допомогу у майбутній професійній діяльності

Таблиця 4

Результати тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість” магістрантів спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування”

Компонент	Усереднені бали компонентів відповідальності (max 25)	Рівень відповідальності особистості
Когнітивний	10,97	Нижче середнього
Емоційно-мотиваційний	17,01	Вище середнього

Продовження таблиці

Поведінково-вольовий	18,01	Високий
Морально-духовний	15,55	Середній

Встановлено, що найвищий рівень розвиненості здобувачі спеціальності 281 “ПУТА” мають за поведінково-вольовим компонентом, що свідчить про існування усвідомленого бажання до виконання дій, що пов’язані із відповідальністю. Щодо емоційно-мотиваційного та морально-духовного компонентів, то вони розвинені на середньому рівні, тобто респонденти

відчують потребу бути корисними для оточуючих і мають індивідуально-психологічні якості, що сприяють реалізації прагнення виконувати відповідальні дії. При цьому когнітивний компонент розвинений найменше, тому респонденти недостатньо усвідомлюють власне значення у реалізації відповідальних справ.

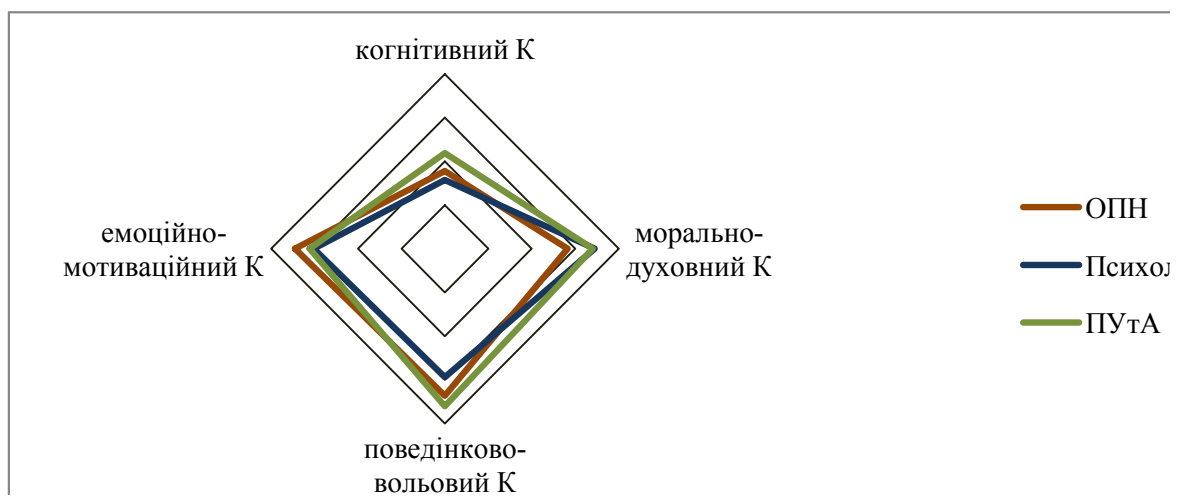

Рис. 1 Розвиненість компонентів відповідальності залежно від спеціальності

Відповідно до отриманих даних (рис. 1) можна побачити, що здобувачі спеціальностей “Психологія” та “ПУТА” відрізняються більш розвиненим морально-духовним компонентом, тож мають відповідні психологічні риси, що сприяють здійсненню відповідальних дій. Також студенти “ПУТА” мають високий рівень розвитку когнітивного та поведінково-вольового компонентів, що характеризує їх як таких, що мають потребу в реалізації відповідальних дій, при цьому усвідомлюючи їх значення для інших. За емоційно-мотиваційним компонентом здобувачі “ОПН” мають найбільші показники, що свідчить про прагнення бути корисними для інших. Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати про в цілому недостатній розвиток відповідальності у здобувачів спеціальності

“Психологія”, що безумовно потребує особливої уваги, оскільки напрямом їхньої діяльності є надання психологічної допомоги, якість якої безпосередньо залежить від рівня відповідальності фахівця. При цьому, звісно, насторожують показники здобувачів “ОПН”, які мають невисокі показники за морально-духовним компонентом, оскільки розвиненість власних індивідуально-психологічних властивостей, що сприятимуть розвитку відповідальності є запорукою підготовки та виховання студентів. Таким чином з’ясовано, що здобувачі жодної із спеціальностей не мають повноцінно розвиненої відповідальності.

Проведене дослідження щодо діагностики рівня відповідальності у студентів спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки”, 053 “Психологія”, 281

“Публічне управління та адміністрування” другого рівня вищої освіти обумовило необхідність розробки та впровадження програми з її розвитку. Психолого-педагогічна програма складається з трьох блоків:

I блок - інформаційний. В межах освітньо-професійної програми у студентів формуються теоретичні знання, що розкривають сутність відповідальності у системі життєвих цінностей особистості та фахівця;

II блок - операційно-діяльнісний. Цей блок спрямований на розвиток відповідальності особистості через впровадження соціально-психологічного тренінгу із застосуванням ігрових та неігрових методів (ділові та рольові ігри, мозковий штурм, круглі столи, аналіз ситуацій щодо відповідальної/безвідповідальної поведінки, імітаційні вправи, психодрама);

III блок - рефлексивний, який допоможе майбутнім фахівцям аналізувати власну поведінку, усвідомлено взаємодіяти з іншими людьми, серйозно та відповідально ставитися до професійної діяльності. Для розвитку рефлексивних умінь студентам пропонувалися методики для діагностики відповідальності, написання есе за обраною темою, моделювання ситуацій із майбутньої професійної діяльності, аналіз ситуацій із власного життя.

Психолого-педагогічну програму розроблено відповідно до структурних компонентів відповідальності: когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного.

Під час реалізації першого, інформаційного, блоку програми було розроблено цикл тематичних лекцій: “Відповідальність у системі життєвих цінностей особистості”, “Соціально-відповідальна поведінка фахівця”; “Емоційно-вольова сфера особистості”, “Морально-етичні норми у професійній діяльності фахівця (психолога, педагога, менеджера)”, “Громадянська відповідальність особистості у сучасному суспільстві”. Розвивальний вплив здійснювався за допомогою

проблемного викладу теоретичних знань, під час якого активізувалася потреба студентів щодо необхідності набуття відповідальної поведінки і усвідомлення її важливості для майбутньої професійної діяльності. У ході лекцій розглядалися та аналізувалися такі якості особистості як гуманність, моральність, чесність, порядність, повага до іншої людини, повага до своєї професії, професійна етика, громадянськість, толерантність тощо. Лекційний матеріал було побудовано з використанням прикладів із професійної діяльності фахівців відповідної галузі з метою наочного підтвердження важливості відповідальної поведінки професіонала і громадянина у реальному житті. Виховна мета лекцій реалізувалася завдяки емоційній насиченості процесу навчання через усвідомлення особистісного значення та позитивного впливу на почуття студентів.

Другий етап психолого-педагогічної програми, спрямованої на розвиток відповідальності майбутніх фахівців, передбачав проведення соціально-психологічного тренінгу, відпрацювання отриманих теоретичних знань на практиці. Тренінг дає змогу за короткий час розкрити потенціал особистості, змінити погляди, установки, навчитися взаємодіяти у команді, слухати й чути співрозмовника, самостійно знаходити вихід зі складних ситуацій та приймати нестандартні рішення.

Тренінгова програма побудована з використанням інтерактивних методів навчання і передбачає розв’язання низки практичних завдань:

1. отримання чуттєво-практичного досвіду відповідальної поведінки у квазі-професійній діяльності;
2. розвиток внутрішнього цілепокладання до відповідальної поведінки;
3. активізація психічних ресурсів для осмислення особистісного значення важливості усвідомленості дій і вчинків у професійній діяльності.

Програму реалізовано у межах ви-

кладання дисциплін “Педагогіка і психологія вищої школи” та “Педагогічна етика” для спеціальності 011 “Освітні, педагогічні науки”, “Соціальна робота та психологічна служба” для спеціальності 053 “Психологія”, “Психологія тимбілдінгу” та “Психологія управлінської діяльності лідера” для спеціальності 281 “Публічне управління та адміністрування”.

Рефлексивний блок містить діагностичні методики з виявлення рівня відповідальності особистості. Для самооцінювання і рефлексії відповідальності студенти виконували низку завдань. Одним із таких завдань було написання есе на запропоновані теми: “Чи відповідальна я людина?”, “Відповідальна поведінка у моїй професії”, “Відповідальність як одна з провідних якостей лідера”, “Професійні та особистісні якості ідеального фахівця”. За допомогою есе вирішуються такі завдання, як: аналіз власних особистісних якостей, ідентифікація себе з майбутньою професією, відповідність своїх професійних якостей професіограмі фахівця.

Наступним завданням рефлексивного блоку програми з розвитку відповідальності було моделювання професійних ситуацій, що розвивають ціннісні орієнтації особистості майбутнього фахівця. Завдання містить два рівні складності, перший рівень - необхідно підібрати ситуації в науковій літературі, навести приклад із життєвого досвіду (власного або інших людей), другий рівень складності цього завдання передбачає самостійне створення ситуацій, в яких гостро постають проблеми щодо вибору між відповідальною і безвідповідальною поведінкою у процесі виконання професійних обов’язків. Ця робота може реалізовуватися як через групову форму, так і у вигляді самостійного виконання.

Таким чином, всі три блоки психолого-педагогічної програми орієнтовані на активізацію потреби самостійного розвитку відповідальності у магістрантів кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету “Харківський

політехнічний інститут”, а також формування мотивації до оволодіння професійно важливими якостями та саморегуляції відповідальної поведінки.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Виходячи з того, що відповідальність виступає інтегральною якістю особистості фахівця і впливає на якість здійснення усіх видів професійної діяльності, вона потребує цілеспрямованого розвитку у процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін у здобувачів вищої освіти. На підставі результатів діагностики щодо виявлення рівня відповідальності магістрантів спеціальностей 011 “Освітні, педагогічні науки”, 053 “Психологія”, 281 “Публічне управління та адміністрування” і відповідно до когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного її компонентів побудовано психолого-педагогічну програму з розвитку відповідальності майбутніх фахівців. Результати проведеного діагностування зумовили необхідність розробки та впровадження психолого-педагогічної програми в освітній процес. Реалізація програми відбувалася шляхом проведення проблемних лекцій, що розглядають відповідальність із різних наукових підходів та життєвих орієнтирів особистості; проведення соціально-психологічного тренінгу з використанням ділових та рольових ігор, мозкового штурму, круглих столів, аналізу конкретних ситуацій; написання есе як методу розвитку самоаналізу та самооцінювання якостей особистості.

Вище сформульовані узагальнення та висновки не вичерпують всіх аспектів означеної проблеми, потребує подальшого дослідження аналіз змісту і структури поняття “відповідальність особистості”, “професійна відповідальність” та розробка методичного забезпечення їхнього розвитку у студентів (психологів, педагогів, менеджерів з публічного управління) відповідно до загальних та фахових компетентностей освітньої програми здобувачів вищої освіти другого магістерського рівня.

Список літератури:

1. Дубініна О. Н., Ігнатюк О. А., Серета Н. В. Феномен відповідальності за підготовку професійних лідерів цифрового покоління [електронний ресурс] / О. Н. Дубініна, О. А. Ігнатюк, Н. В. Серета // Інформаційні технології та засоби навчання. – 2020. – №79 (5). – С. 325–340. – Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3931> (last accessed: 28.01.2021)
2. Weinberger, A., Biedermann, H., Patry, J.-L., Weyringer, S. (2018), “Professionals’ Ethos and Education for Responsibility”, Leiden-Boston: Brill, p. 164
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – Москва: Мысль. – 1991. – С. 304
4. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – Київ: Либідь. – 2008. – С. 848
5. Богдан Ж., Серета Н., Солодовник Т. Формування комунікативної компетентності студентів закладів вищої освіти / Ж. Богдан, Н. Серета, Т. Солодовник // Монографія. – Харків: Друкарня Мадрид. – 2020. – С. 262
6. Богдан Ж. Б., Кукушкіна В. В. Професійний розвиток особистості в умовах опанування другої вищої освіти [електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, В. В. Кукушкіна // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров’я: тези доп. XXVIII міжнар. науково-практ. конф. MicroCAD-2020: у 5 ч. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2020. – Ч. IV. – С. 116. – Режим доступу: http://science.kpi.kharkov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Tezi_chastina_4_2020.pdf (дата звернення 28.01.2021)
7. Богдан Ж. Б., Солодовник Т. О. Розвиток духовного потенціалу студентів у вищому технічному навчальному закладі [електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, Т. О. Солодовник // Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: сб. науч. тр.: по материалам VII Междунар. науч.-практ. конф., 19–20 дек. 2012 г. / ред. А. Г. Романовский, Ю. И. Панфилов. – Харьков: НТУ “ХПИ”. – 2013. – Ч. 1. – С. 122–124. – Режим доступу: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/3057> (дата звернення 28.01.2021)
8. Богдан Ж. Б., Солодовник Т. О., Серета Н. В. Особистість викладача, як чинник ефективної підготовки студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності [електронний ресурс] / Ж. Б. Богдан, Т. О. Солодовник, Н. В. Серета // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2017. – № 1(13). – С. 138–143. – Режим доступу: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/2908/1/23.pdf> (дата звернення 28.01.2021)
9. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза / С. Н. Васильев // Дис канд. пед. наук: 13.00.02. – Кострома. – 2006. – С. 214
10. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навчально-метод. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів: Норма. – 2005. – С. 344
11. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ: Либідь. – 1997. – С. 375
12. Гулевская А. Ф., Максимов В. П. Педагогические условия формирования Социальной ответственности студентов экономических специальностей / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов // Монографія. – Южно-Сахалинск: СахГУ. – 2012. – С. 208
13. Дубініна О., Ігнатюк О., Серета Н. Педагогічна акме-технологія формування відповідальності професіоналів-лідерів у процесі професійної підготовки [електронний ресурс] / О. Дубініна, О. Ігнатюк, Н. Серета // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2020. – № 4. – С. 3–13. – Режим доступу: <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/2078-7782.2020.4.01> (дата звернення 10.02.2021)
14. Дубініна О., Ігнатюк О. Серета

- Н. Теоретико-емпіричні аспекти визначення змісту поняття “професійна відповідальність педагога-лідера” [електронний ресурс] / О. Дубініна, О. Ігнатюк, Н. Серeda // *Теорія і практика управління соціальними системами*. – 2020. – № 3. – С. 109–121. – Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/48491/1/TIPUSS_2020_3_Dubinina_Teoretyko-empirychni.pdf (дата звернення 10.02.2021).
15. *Енциклопедія освіти* / В.Г. Кремень Акад. пед. наук України. Головний ред. – Київ: Юрінком Інтер. – 2008. – С. 1040
16. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор – 5-е изд. – Москва: Академический проект. – 2016. – С. 160
17. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) / М. В. Левківський // Автореф. дис. д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 – Київ. – 1994. – С. 40
18. М'ясникова Н. О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис. канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Н. О. М'ясникова – Харків. – 2008. – С. 20
19. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко – Київ: Радянська школа. – 1990. – С. 366
20. Ореховский А. И. Ответственность: аксиологическое основание [електронний ресурс] / А. И. Ореховский. – Режим доступа: http://vestnik.sibsutis.ru/uploads/1340077060_5954.pdf (дата звернення 08.02.2021)
21. Підбуцька Н. В. Актуальні проблеми професійної підготовки сучасних фахівців / Н. В. Підбуцька // *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. – 2010. – № 1. – С. 58–63
22. Підбуцька Н. В. Індивідуально-характерологічні особливості студентів технічних та гуманітарних спеціальностей / Н. В. Підбуцька // *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. – Луганськ. – 2013. – № 3(32). – С. 199–204
23. Пономарьов О. С., Серeda Н. В., Чеботарьов М. К. Відповідальність як педагогічна категорія: навч.-метод. посіб. / О. С. Пономарьов, Н. В. Серeda, М. К. Чеботарьов – Харків: Підручник НТУ “ХПІ”. – 2013. – С. 172
24. Пономарьов О. С., Серeda Н. В. Чеботарьов М. К., Відповідальність у системі категорій педагогіки вищої школи / О. С. Пономарьов, Н. В. Серeda, М. К. Чеботарьов, // *Педагогіка і психологія професійної освіти*. – 2013. – № 4. – С. 75–86
25. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т. – 2001. – С. 209
26. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // *Проблемы общей психологии*. – Москва: Педагогика. – 1973. – С. 255–420
27. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин // Монографія – Івано-Франківськ: Місто НВ. – 2008. – С. 280
28. Сахарова В. Г. Ответственность как личностный фактор и возможности её диагностики / В. Г. Сахарова // Дис. канд. психол. наук: 19.00.01 – Хабаровск. – 2003. – С. 184
29. Скрипченко О., Долинська Л., Огороднійчук З. Загальна психологія: навч. посіб. / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук. – Київ: АПН. – 1999. – С. 463
30. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. – Одеса: Пальміра. – 2006. – С. 221
31. Сухомлинський В. О. Проблема виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // *Вибрані твори: в 5 т.* — Київ: Радянська школа. – 1976. – Т. 1. – С. 654
32. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз / Т. Ю. Ушакова // *Наука і світ*. – № 3. – 2015. – С. 106–112. – Режим доступу: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6206/1/20.pdf> (дата звернення 01.02.2021)

33. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О. Фурман // Соціальна психологія. – 2015. – № 1. – С. 65–91

34. Хартман О. Ю. Психологічні чинники становлення відповідальності батьків за розвиток дитини дошкільного віку: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / О. Ю. Хартман – Харків. – 2010. – С. 20

References:

1. Dubinina, O. N., Ihnatiuk, O. A., Sereda, N. V. (2020), "The Phenomenon of Responsibility for the Preparation of Professional Leaders of Digital Generation", *Information Technologies and Learning tools*, no. 79(5), pp. 325–340, available at: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3931> (Accessed 28 January 2021)

2. Weinberger, A., Biedermann, H., Patry, J.-L., Weyringer, S. (2018), "Professionals' Ethos and Education for Responsibility", *Leiden-Boston: Brill*, p. 164

3. Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1991), "Life Strategy", *Moskva*, p. 304

4. Bekh, I. D. (2008), "Personal education", *Kyiv*, p. 848

5. Bogdan, Zh., Sereda, N., Solodovnik, T. (2020), "Formation of communicative competence of students of higher educational institutions", *Kharkiv*, p. 262

6. Bogdan, Zh. B., Kukushkina, V. V. (2020), "Professional development of the individual in the context of mastering a second higher education", *Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnologiya, osvita, zdorov'ia*, *Kharkiv*, ch. IV, p. 116, available at: http://science.kpi.kharkov.ua/wpcontent/uploads/2020/10/Tezi_chastina_4_2020.pdf (Accessed 28 January 2021)

7. Bogdan, Zh. B., Solodovnik, T. O. (2013), "Development of the spiritual potential of students in a higher technical educational institution", *Pereiaslavskaya rada: ee istoricheskoe znachenie i perspektivy razvitiia vostochnoslavianskoi tsivilizatsii: sb. nauch. tr.: po materialam VII Mezhdunar.*

35. Хитра В. Теоретичні аспекти визначення змісту поняття "відповідальність особистості" [електронний ресурс] / В. Хитра // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка. – сер.: Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 122. – С. 382–389. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_122_54 (дата звернення 17.02.2021)

nauch. – prakt. konf., 19–20 dek. 2012 g., *Kharkov*, ch. 1, pp. 122–124, available at: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/3057> (Accessed 28 January 2021)

8. Bogdan, Zh. B., Solodovnik, T. O. Sereda, N. V. (2017), "Teacher's personality as a factor of effective preparation of psychology students for future professional activities", *Visnik Universitetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya: Pedagogika i psikhologiya*, vol. 1(13), pp. 138–143, available at: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/2908/1/23.pdf> (Accessed 28 January 2021)

9. Vasilev, S. N. (2006), "The formation of social responsibility of the cadets of the military University", *Dissertatsiia kandidata pedagogicheskikh nauk*, *Kostroma*, p. 214

10. Vasianovich, G. P. (2005), "Pedagogical ethics", *Lviv*, p. 344

11. Goncharenko, S. U. (1997), "Ukrainian pedagogical dictionary", *Kyiv*, p. 375

12. Gulevskaia, A. F., Maksimov, V. P. (2012), "Pedagogical conditions for the formation of social responsibility of students of economic specialties", *Iuzhno-Sakhalinsk*, p. 208

13. Dubinina, O., Ignatiuk, O., Sereda, N. (2020), "Pedagogical Acme-technology of forming the responsibility of leading professionals in the process of professional training", *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami*, no. 4, pp. 3–13, available at: <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/2078-7782.2020.4.01> (Accessed 28 January 2021)

14. Dubinina, O., Ignatiuk, O., Sereda, N. (2020), "Theoretical and empirical

- aspects of determining the content of the concept of Professional Responsibility of a teacher-leader”, *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami*, no. 3, pp. 109–121, available at: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI_Press/48491/1/TI_PUSS_2020_3_Dubinina_Teoretyko-empyrychni.pdf (Accessed 10 February 2021)
15. Kremen, V. H. (2008), “Encyclopedia of Education”, *Akad. ped. nauk Ukrainy, holovnyi red.* Kyiv, p. 1040
16. Kerkegor, S. (2016), “Fear and awe”, *Moskva*, p. 160
17. Levkivskii, M. V. (1994), “Formation of a responsible attitude to the work of students of general education schools (historical and theoretical aspect)”, *Avtoreferat disertatsii doktorapedagogichnikh nauk*, Kyiv, p. 40
18. M’iasnikova, N. O. (2008), “Responsibility in modern social practices”, *Avtoreferat disertatsii kandidata filosofskikh nauk*, Kharkiv, p. 20
19. Makarenko, A. S. (1990), “Methods of educational work”, *Kyiv*, p. 366
20. Orekhovskij, A. I., “Responsibility: axiological basis”, available at: http://vestnik.sibsutis.ru/uploads/1340077060_5954.pdf (Accessed 8 February 2021)
21. Pidbutska, N. V. (2010), “Actual problems of professional training of modern specialists”, *Teoriia i praktika upravlinnia sotsialnimi sistemami: filosofiia, psikhologiiia, pedagogika, sotsiologiiia*, no. 1, pp. 58–63
22. Pidbutska, N. V. (2013), “Individual characterological features of students of technical and humanitarian specialties”, *Teoretichni i prikladni problemi psikhologii*, Lugansk, vol. 3(32), pp. 199–204
23. Ponomarov, O. S., Sereda, N.V., Chebotarov, M. K. (2013), “Responsibility as a pedagogical category”, *Kharkiv*, p. 172
24. Ponomarov, O. S., Chebotarov, M. K. Sereda, N. V. (2013), “Responsibility in the system of categories of Higher School pedagogy”, *Pedagogika i psikhologiiia profesiinoi osviti*, vol. 4, pp. 75–86
25. Priadein, V. P. (2001), “Responsibility as a systemic quality of personality”, *Ekaterinburg*, p. 209
26. Rubinshtein, S. L. (1973), “Man and the world”, *Problemy obshchei psikhologii*, Moskva, pp. 255–420
27. Savchin M. V. (2008), “Psychology of responsible behavior”, *Ivano-Frankivsk*, p. 280
28. Sakharova, V. G. (2003), “Responsibility as a personal factor and the possibility of its diagnosis”, *Dissertacziya kandidata psikhologicheskikh nauk*, Khabarovsk, p. 184
29. Skripchenko, O., Dolinska, L., Ogorodniichuk, Z. (1999), “General psychology”, *Kyiv*, p. 463
30. Semenova, A. V. (ed.). (2006), “Dictionary-reference book on professional pedagogy”, *Odesa*, p. 221
31. Sukhomlinskii, V. O. (1976), “The problem of educating a fully developed personality”, *Vibrani tvori: v 5 vol.*, vol. 1, *Kyiv*, p. 654
32. Ushakova, T. Iu. (2015), “Structural components of responsibility: theoretical and methodological analysis”, *Nauka i svit*, no. 3, pp. 106–112, available at: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6206/1/20.pdf> (Accessed 01 February 2021)
33. Furman, O. (2015), “Civil responsibility of the individual as a subject of psychological research”, *Sotsialna psikhologiiia*, no. 1, pp. 65–91
34. Khartman, O. Iu. (2010), “Psychological factors of formation of responsibility of parents for the development of a preschool child”, *Avtoreferat disertatsii kandidata psikhologichnikh nauk*, Kharkiv, p. 20
35. Khitra, V. (2013), “Theoretical aspects of determining the content of the concept of individual responsibility”, *Naukovi notes of the Kirovohrad state ped. un-tu them. Volodymyr Vinnichenko*, ser. : Pedagogical sciences, vol. 122, p. 382–389, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_122_54 (Accessed 17 February 2021)

Стаття надійшла до редколегії 26.02.2021

Іріна Хавіна

кандидат педагогічних наук, старший викладач, кафедра педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”;

Харків, Україна

ORCID: 0000-0001-9038-0892

E-mail: irinakhavina@gmail.com

Юлія Чебакова

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

ORCID: 0000-0001-9317-8585

E-mail: chebakova.khpi@gmail.com

**МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІОНАЛЬНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО
УСПІШНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО
КУРСУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Анотація: досліджено емоційну складову професійної компетентності майбутніх фахівців. Зосереджено увагу на рівні емоційної готовності студентів перших курсів до успішної навчальної діяльності у закладах вищої освіти. Описано методики, що дозволяють виявити рівні навчальної мотивації, інтересу та емоційних станів у студентів перших курсів закладів вищої освіти до успішної навчальної діяльності. За результатами дослідження сформовані висновки щодо значущості емоцій для студентів перших курсів під час навчання у закладах вищої освіти.

Ключові слова: емоційна готовність, навчальні діяльність, компетентність, заклади вищої освіти, студенти перших курсів.

Irina Khavina

PhD in pedagogy, senior lecturer at pedagogy and psychology of social systems management department of the academician I. Zyazyun, National Technical University

“Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: irinakhavina@gmail.com

Yulia Chebakova

PhD in pedagogy, associate professor at pedagogy and psychology of social systems management department of the academician I. Zyazyun, National Technical

University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: chebakova.khpi@gmail.com

**RESEARCH TECHNIQUES OF EMOTIONAL READINESS FOR SUCCESSFUL
EDUCATIONAL ACTIVITIES OF FIRST YEAR STUDENTS IN HIGHER
EDUCATION INSTITUTIONS**

Abstract: the emotional component of the professional competence of future specialists has been investigated. Attention is focused on the levels of emotional readiness of first-year students for successful educational activities in higher education institutions. Methods are described that allow identifying the levels of educational motivation, interests and emotional states in first-year students of higher education institutions for successful educational activities. The conclusion is made about the importance of emotions among first-year students during their training in higher education institutions.

Key words: emotional readiness, educational activities, competence, higher education institutions, first year students.

Ирина Хавина, Юлия Чебакова

**МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ К
УСПЕШНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО
КУРСА В ЗАВЕДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация: исследована эмоциональная составляющая профессиональной компетентности будущих специалистов. Сосредоточено внимание на уровне эмоциональной готовности студентов первых курсов к успешной учебной деятельности в заведениях высшего образования. Описаны методики, позволяющие выявить уровни учебной мотивации, интересов и эмоциональных состояний у студентов первых курсов заведений высшего образования к успешной учебной деятельности. Сделан вывод о значимости эмоций у студентов первых курсов во время учебной подготовки в заведениях высшего образования.

Ключевые слова: эмоциональная готовность, учебная деятельность, компетентность, высшие учебные заведения, студенты первых курсов.

Irina Khavina, Yulia Chebakova

An extended abstract of a paper on the subject of:

**“Research techniques of emotional readiness for successful educational activities of first
year students in higher education institutions”**

Problem setting. The modern labor market is increasingly raising the bar for young professionals. Every employer also places more and more demands on the graduates of the Higher Education when they choose new specialists. According to the “Strategy for Reforming Higher Education in Ukraine until 2020”, it is important to create an environment conducive to the selection and promotion of new (young) leaders of the academic community who are able to provide a new dimension to higher

school management. Due to this, it becomes possible for future specialists to form a certain psychological readiness and abilities at a sufficiently high level, which he needs in his professional educational activity.

The severe pandemic situation in the world has affected many aspects of human life. This does not apply only to the medical side, but also to the economic, family, social aspects of human life, and it also impacts the education. Too many people have emotional burnout, which negatively affects a person. It

is the first-year students who are not always emotionally ready to absorb educational information at a high level because of many reasons. That's why very important to explore how the first-year students are emotionally ready of the for educational activities.

First-year students are boys and girls aged 17 to 19. This age corresponds to the adolescent stage of the juvenile postnatal period of human ontogenesis. It is characterized by a rapid pace of physical and sexual development. This period of adolescent life is one of the most difficult and responsible in life. It is considered crisis because there are drastic qualitative changes that affect all aspects of development and life of adolescents. Respectively, there is an actual task to form emotional readiness for the educational process in higher education among people of this age. This necessitates a more detailed consideration of the emotional readiness of first-year students for educational activities in the process of professional training in higher education institutions.

Recent research and publications analysis in which the solution to this problem is initiated and on which the author relies. The problem of future specialists' professional training and its improvement in higher education institutions is in the center of attention of many scientists G. Vasyanovych, R. Gurevich, I. Zyazyun, A. Kolomiets, S. Maksymenko, N. Nichkalo, V. Panok O. Pekhota, O. Palamarchuk, O. Ponomarev, O. Romanovsky, S. Sysoeva, N. Chepeleva and others.

Recently, the number of Ukrainian and foreign scientists researches increases that are aimed at studying the content of specialists' psychological and emotional readiness O. Asmolov, G. Ball, M. Dyachenko, T. Zhvania, L. Kandybovych, S. Maksymenko, V. Molyako and others.

At the same time, the current state of professional training has an insufficient elaboration of the problem of future specialists' emotional readiness in the first year for implementation of educational activity at the high level.

The urgency of the identified problem, its lack of development was led to the choice of our research topic.

Paper objective. Isolation of previously unsolved parts of the general problem addressed in this article. Recently, we can observe that significant and unpredictable changes are taking place in our environment in all areas of our lives. Everything will depend on the speed of human reaction. If person can quickly navigate and make decisions, he will survive, if not the avalanche of changes will take him into the abyss. And the emotional mood of the person plays an important role. Thus, there is the question and the need to consider the emotional component of future professionals in the structure of professional competence.

Paper main body. The purpose of the article is to determine and substantiate the emotional component of first-year students to successfully carry out educational activities in higher education institutions.

A summary of the main research material. The emotional component of the professional competence of future professionals has been widely reflected in research. Today we can observe that most people are not emotionally ready for quickly changes in everyday life. Due to the global introduction of quarantine, many people were unwilling to accept the changes in their lives, and many of them experienced stress that leads to depressive disorders.

Stress (from the English. Stress "load, tension; high voltage") - a set of nonspecific adaptive (normal) reactions of the body to the effects of various adverse stressors (physical or psychological), which disrupts its homeostasis, as well as the corresponding state of the nervous system (or the body as a whole).

Physiological stress was first described by Hans Selye as a general adaptation syndrome. He began to use the term "stress" later. The term "stress" was first introduced into physiology and psychology by Walter Cannon.

Currently, there are the following types of stress:

1. Eustress is stress caused by positive emotions, mobilizing the body.

2. Distress is a negative type of stress that the body cannot cope. It undermines human health and can lead to serious illness.

3. Emotional stress is a certain emotional process that accompanies stress and leads to adverse changes in the body. During this type of stress, the endocrine and autonomic nervous systems are activated.

4. Psychological stress is a type of stress caused by social factors.

The stress impact has two sides. On the one hand, stress is good in certain amounts. On the other hand, frequent and prolonged stress begins to deplete the body, reducing its efficiency. Today, we can observe that almost all of us are victims of constant stress and especially young people. Adolescence is characterized by emotional instability and sharp mood swings (from exaltation to depression).

Adolescents' behavior is often unpredictable. They can show completely opposite reactions in a short period of time:

- purposefulness and persistence can be combined with impulsiveness; suddenly there is a thirst for activity can be dramatically replaced by apathy;

- overestimated self-confidence is quickly replaced by vulnerability and self-doubt; the need for communication is replaced by the desire to be alone.

Every teenager often has all such changes in the first year of study in higher education. And this is primarily due to the fact that a teenager is in an unfamiliar situation (higher education institution) he faces the greatest stress. In this case, the stressors will be everything: a new school, new teachers, new classmates, and new process of learning and so on. But it should be noted that stress is not harmful to the body itself (positive human emotions are also associated with stress), but its excessive

intensity and impact on the body. Therefore, the successful learning activities of students in higher education institutions will be depends on their emotional readiness for stressors that they will have during the first year.

To investigate how emotionally students are ready to successfully study in higher education, we tested and conducted surveys among 135 first-year students of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management of the Academician Ivan Adreevich Zyazyun. We have developed and used the following methods: test "Figure of Higher Education Institutes", a questionnaire to focus on the content of educational activities, a questionnaire to identify the level of learning motivation.

Conclusions of the research.

Spiritual and emotional well-being is a necessary condition for a person's success in any activity including education. Emotions play an important role in learning because the intelligence developing during learning is closely linked to the needs and satisfaction from the life. If our needs are met, we feel positive emotions, which in the future will make a passionate desire to learn and know.

Thus, one of the successful factors of purposeful formation of the Ukrainian national elite is the positive emotional readiness of young professionals for training in higher education institutions. To this end, methods have been developed and used to identify levels of educational motivation, interests and emotional states in first-year students of higher education institutions to successful educational activities. In the future it is planned to develop methods of forming emotional readiness for successful educational activities among first-year students in higher education institutions.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Сучасний ринок праці все більше і більше підвищує планку для молодих фахівців. Кожен роботодавець при виборі нових фахівців, пред'являє вищі вимоги до

випускників закладів вищої освіти. Згідно зі “Стратегіями розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки” пріоритетним є формування середовища сприятливого для відбору та просування нових (молодих) лідерів академічної спільноти, які спроможні надати нового виміру менеджменту вищої школи. Основною метою вищої освіти встановлено підготовку “... конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях” [1].

Завдяки чому стає можливим формування у майбутніх фахівців певної психологічної готовності та здатностей на достатньо високому рівні, які необхідні їм у професійній навчальній діяльності.

Ситуація з пандемією, що склалася в Світі, відбилася майже на всіх сторонах життєдіяльності людини. Це стосується не тільки медичної сфери, але і економічної та соціальної сторін життя людини. Не оминула стороною пандемічна криза і сферу освіти на всіх її рівнях: дошкільна, середня, професійно-технічна, вища та інші. Достатня частка представників суспільства переживають емоційне вигорання, яке негативно впливає на людину в цілому. Саме студенти перших курсів не завжди емоційно готові на високому рівні сприймати навчальну інформацію, і це пов’язано з багатьма причинами. З огляду на зазначене постає актуальне питання розгляду міри емоційної готовності студентів перших курсів закладів вищої освіти до навчальної діяльності.

Студенти перших курсів - це юнаки і дівчата віком від 17 до 19 років. Цей вік відповідає підлітковому і юнацькому етапам ювенільного постнатального періоду онтогенезу людини, який характеризується стрімким темпом фізичного та статевого розвитку. В житті підлітків він є одним з найбільш складних і відповідальних [16]. Він вважається кризовим,

оскільки відбуваються різкі якісні зміни, що зачіпають всі сторони розвитку і життя молодих людей.

Завдання щодо формування у людей цього віку емоційної готовності до навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти зумовлює необхідність більш детального розгляду емоційної готовності студентів першого курсу до навчальної діяльності у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблемою дослідження особистісних якостей людини займалися вітчизняні та зарубіжні науковці, такі як: Б. Ананьєва, С. Головіна, І. Зав’ялова, А. Маслоу, Г. Олпорт, Н. Підбуцька, О. Романовський, Г. Яворська та ін.

Проблема професійної підготовки майбутніх фахівців та її удосконалення у закладах вищої освіти знаходиться в центрі уваги Г. Васяновича, Р. Гуревича, І. Зязюна А. Коломієць, С. Максименка, Н. Нічкало, В. Панок, О. Паламарчука, О. Пехоти, О. Пономарьова, С. Сисоєвої, О. Романовського [9], Н. Чепелевої та інших.

Психологи Б. Смирнов і Є. Долгополов у своєму дослідженні виявили важливість проведення аналізу щодо проблем у сфері життєдіяльності людей “у важких, не звичайних і не очікуваних умовах”, що породжують психічну напруженість із крайньою формою її прояву - “стресом” [12, с.23].

Проблемою стресу та боротьби із ним займався науковець Климчук В., зокрема емоційною грамотністю і її роллю в спілкуванні з людьми і з собою, способами управління своїми емоціями, а також шляхами боротьби з емоційними ушкодженнями. Крім того, він запропонував способи подолання соціальних фобій, техніки, що допомагають налаштуватися на іншу людину і зрозуміти її бажання і потреби [7].

Питанням професійної підготовки студен-

тів під час пандемії займалась Гура Т. Вона наголошує що, “система професійної підготовки майбутніх медиків у медичних коледжах повинна бути спрямована на формування у студентів життєвої стійкості, розвиток емоційно-вольової сфери особистості, сприяти їх психологічній стійкості в будь-яких непрогнозованих життєвих і виробничих ситуаціях” [6, с. 168].

Психологічною, соціальною адаптацією та дезадаптацією займалися Березин Ф., Березовин Н., Бойко І. Науковці наголошують що, професійна адаптація зумовлює поглиблення знань, умінь та навичок, духовне зростання особистості та успішне оволодіння майбутньою професією [2, 3, 4].

Разом із цим, сучасний стан професійної підготовки виявляє недостатній рівень розробленості проблеми емоційної готовності майбутніх фахівців на перших курсах до здійснення на високому рівні навчальної діяльності.

Актуальність визначеної проблеми, її недостатня розробленість зумовили вибір теми нашого дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Останнім часом можемо спостерігати, що в оточуючому нас середовищі відбуваються значні і непередбачувані зміни в усіх сферах нашого життя. І тут все буде залежати від швидкості реакції людини. Якщо вона може швидко зорієнтуватися і прийняти рішення, то виживе, не зможе - то лавина змін знесе його в прірву. В такій ситуації важливу роль відіграє емоційний настрій людини. Таким чином, постає питання та необхідність розгляду емоційного компонента у структурі професійної компетентності майбутніх фахівців.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є визначення та обґрунтування емоційної готовності студентів першого курсу успішно здійснювати навчальну діяльність

у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналізуючи наукові праці, звернули увагу що, емоційна складова професійної компетентності майбутніх фахівців знайшла широке відображення у наукових дослідженнях. Сьогодні можемо спостерігати, що більшість людей емоційно не готові до стрімких змін у повсякденному житті. У зв'язку з всесвітнім введенням карантину у багатьох з них спостерігалися стресові стани, що призводять до депресивних розладів. Стрес (від англ. Stress “навантаження, напруга; стан підвищеної напруги”) - сукупність неспецифічних адаптаційних (нормальних) реакцій організму на вплив різних несприятливих факторів-стресорів (фізичних або психологічних), що порушує його гомеостаз, а також відповідний стан нервової системи організму (або організму в цілому).

Вперше фізіологічний стрес описаний Гансом Сельє як загальний адаптаційний синдром. Термін “стрес” він почав використовувати пізніше. Сам же термін “стрес” вперше до фізіології і психології ввів Уолтер Кеннон.

У науковій літературі найбільш часто зустрічаються такі різновиди стресу:

1. Еустрес - стрес, викликаний позитивними емоціями, що мобілізує організм.

2. Дистрес - негативний тип стресу, з яким організм не в силах впоратися. Він підриває здоров'я людини і може призвести до важких захворювань.

3. Емоційний стрес - це певні емоційні процеси, які супроводжують стрес, і ведуть до несприятливих змін в організмі. Під час цього виду стресу активізується ендокринна і вегетативна нервова системи.

4. Психологічний стрес - це вид стресу, обумовлений соціальними факторами [10, 13].

Вплив стресу має дві сторони. З одного боку стрес хороший у певних кількостях. З іншого боку, часті й тривалі стреси починають виснажувати організм, знижуючи його працездатність. Сьогодні ми можемо спостерігати, що майже всі ми стаємо жертвами безперервного стресу і особливо до цього схильні молоді люди.

Студенти перших курсів недавно тільки закінчили школу. Юнацький вік характеризується емоційною нестійкістю і різкими коливаннями настрою (від екзальтації до депресії). Поведінка юнаків часто буває непередбачуваною, за короткий період вони можуть продемонструвати абсолютно протилежні реакції:

- цілеспрямованість і наполегливість у одній справі може поєднуватися з імпульсивністю; раптова спрага до діяльності різко може змінитися апатією;

- підвищена самовпевненість швидко змінюється вразливістю і невпевненістю в собі; потреба в спілкуванні змінюється бажанням усамітнитися [11, 14].

Дуже часто зміни кожен юнак відчуває на перших курсах навчання в закладах вищої освіти. І пов'язано це, передусім, з тим, що юнаки потрапивши до незнайомої ситуації, а це і є вищий навчальний заклад, стикаються з найсильнішим стресом. До стресових можна зарахувати фактори: новий навчальний заклад, нові викладачі, нові одногрупники, новий процес навчання тощо. Але варто зазначити, що для організму шкідливий не сам по собі стрес (позитивні емоції людини теж пов'язані зі стресом), а його надмірна інтенсивність і вплив на людину в цілому. Тому на успішну навчальну діяльність студентів у закладах вищої освіти буде впливати рівень емоційної готовності до впливу стресових факторів, що підстерігають їх протягом перших курсів [15].

З метою встановлювання рівня емоційної готовності студентів успішно здійснювати навчальну діяльність під час пандемії в закладах вищої освіти нами було проведено констатувальний експе-

римент, під час якого було здійснено тестування та опитування серед студентів перших курсів Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна. У дослідженні, яке тривало протягом 2019-2021 навчальних років, взяло участь 236 студентів спеціальності "Психологія". Нами були розроблені та використані наступні методики: тест "Малюнок закладу вищої освіти", опитувальник орієнтації на зміст навчальної діяльності, анкета для виявлення рівня навчальної мотивації. За результатами дослідження діагностичних методик було виділено три рівні емоційної готовності успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки у закладах вищої освіти - високий, середній та низький рівні.

Тест "Малюнок закладу вищої освіти", призначений для визначення ставлення студента до закладу вищої освіти і рівня навчальної тривожності. За основу тесту нами була взята проектна методика "Малюнок школи" діагностики особистості, де випробуванням пропонується створити сюжетну картинку, завершити незакінчені пропозиції та інші. У цій методиці відповіді на завдання не можуть бути правильними або неправильними, тут можливий широкий діапазон різноманітних рішень [5, 8]. При цьому передбачається, що характер відповідей респондента визначається особливостями його особистості, які "проектуються" в його малюнку. Мета проективної методики: визначення ставлення студента до закладу вищої освіти і рівня навчальної тривожності.

Для проведення тесту кожному студенту видають чистий стандартний аркуш паперу, кольорові олівці і просять намалювати заклад, де вони будуть отримувати свою нову професію.

Обробка результатів оцінюється за трьома показниками:

1. кольорова гамма,

2. лінія і характер малюнка,
3. сюжет малюнка.

При аналізі малюнка за кожним із цих показників виставляється бальна оцінка, потім бали складаються.

1. Колірна гамма.

1 бал - в рівній мірі присутні світлі і темні тони;

2 бали - в малюнку переважають яскраві, чисті, світлі тони і їх поєднання (жовтий, світло-зелений, блакитний і інше);

0 балів - малюнок виконаний у темних тонах (темно-коричневий, темно-зелений, чорний);

2. Лінія і характер.

1 бал - в малюнку присутні обидві характеристики;

2 бали - об'єкти промальовані ретельно і акуратно; використовуються довгі, складні лінії різної товщини, немає "розривів" контуру;

0 балів - об'єкти зображені нарочито, недбало, схематично; лінії подвійні, перериваються, однакової довжини і товщини, слабка лінія.

3. Сюжет малюнка.

1 бал - слабо відтворено сюжет;

2 бали - симетричне зображення (малюнок закладу вищої освіти займає центральне місце на аркуші); наявність деталей і прикрас, елементів декорування, зображення різних предметів, що оживляють пейзаж (квіти, дерева, плакати,

прапори і ін.); зображення людей, пори року - весна, літо (світить сонце, немає хмар); зображення світлого часу доби;

0 балів - асиметричність малюнка; відсутність деталей і прикрас; відсутність на малюнку людей, пори року - осінь, зима (темне небо, йде дощ або сніг); час доби - ніч або вечір.

Після завершення тестування підраховуємо кількість набраних балів за кожним показником. Сума балів співвідноситься з рівнем тривожності респондента. Отримані бали розподіляються наступним чином: 6-5 балів (низька тривожність) - у студента склалося емоційно благополучне ставлення до закладу вищої освіти й навчання, він готовий до прийняття навчальних завдань і взаємодії з викладачами;

4-2 бала (середня тривожність) - у студента є деяка тривога з приводу навчання як у незнайомій для нього ситуації, необхідно розширити коло його знань і уявлень про навчальну діяльність, формувати позитивне ставлення до учасників навчального процесу;

1-0 балів (висока тривожність) - у студента явно виражений страх перед закладом вищої освіти; часто це призводить до неприйняття навчальних завдань і відмови від навчальної діяльності, труднощів у спілкуванні з одногрупниками та викладачами. Результати тесту представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Визначення ставлення студента до закладу вищої освіти і рівня навчальної тривожності

Рівень навчальної тривожності	Ставлення студента до закладу вищої освіти 2019-2020 рік		Ставлення студента до закладу вищої освіти 2020-2021 рік	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
Висока	17	22,6	76	47,2
Середня	30	40	58	36
Низька	28	37,4	27	16,8
Всього студентів	75	100	161	100

Отже, згідно з виявленням ставлення студентів до закладу вищої освіти і рівнів їх навчальної тривожності можемо зробити висновок. По-перше, на

початку пандемії коронавірусу більшість студентів мали низький (37,4%) та середній (40%) рівні навчальної тривожності. Це свідчить про позитивне

ставлення до закладу вищої освіти. Також є невелика кількість студентів із високим рівнем навчальної тривожності (22,6%). Це свідчить про те, що у цих студентів є деякі труднощі з позитивним ставленням до закладу вищої освіти.

По-друге, у зв'язку з пролонгацією дії карантинних заходів під час пандемії коронавірусу можемо спостерігати підвищення кількості студентів із негативним ставленням до закладу вищої освіти. Так кількість студентів із високим рівнем навчальної тривожності збільшилась до 47,2 %, що майже на 25% вище, ніж у попередньому навчальному році. Незначні зменшення позитивного ставлення до закладу вищої освіти спостерігаються у студентів із середнім рівнем навчальної тривожності. Так середній рівень навчальної тривожності зменшився всього на 4%, ніж у попередньому навчальному році. Значні зміни можемо виявити серед студентів із низьким рівнем навчальної тривожності. В порівнянні з попереднім навчальним роком рівень навчальної тривожності знизився до 16,8%, що на майже 21% нижче. Це свідчить про те, що у студентів, виросла навчальна тривожність та збільшився рівень негативного ставлення до закладу вищої освіти.

Опитувальник орієнтації на зміст навчальної діяльності спрямовано на вивчення наявності внутрішньої позиції студента.

Питання:

1. Кожного ранку ви хочете йти до закладу вищої освіти?

А - дуже хочу;

Б - так собі, не знаю;

В - не хочу;

2. Чому ви йдете до закладу вищої освіти?

А - інтерес до навчання;

Б - інтерес до зовнішньої атрибутики;

В - позанавчальний інтерес;

3. Готуєтесь ви до занять? Як ви готуєтесь?

А - читаю нову наукову літературу;

Б - придбання зошитів ручок та олівців;

В - заняття, що не належить до закладу вищої освіти;

4. Чи подобається вам у закладі вищої освіти? Що вам подобається (НЕ подобається) найбільше?

А - заняття, що не мають аналогів в інших закладах вищої освіти;

Б - позанавчальні заняття та інші, не пов'язані з учінням моменти: заняття в позаурочну годину, особистість викладачів, зовнішній вигляд закладу вищої освіти;

В - заняття художньо - фізкультурного циклу;

5. Якби вам не треба було ходити до закладу вищої освіти, чим би ви займалися вдома, як би ви проводили свій день?

А - заняття навчального типу;

Б - позанавчальні заняття: малювання, конструювання;

В - заняття, що не мають відношення до закладу вищої освіти: ігри, гуляння, допомога по господарству, догляд за тваринами.

Результат 10-9 балів (високий рівень) говорить про високу навчальну орієнтацію студента і позитивне ставлення до закладу вищої освіти (внутрішня позиція досить сформована);

8-5 балів (середній рівень) свідчать про переважно інтерес студента до зовнішньої атрибутики життя у закладі вищої освіти (початкова стадія формування внутрішньої позиції студента);

4-0 балів (низький рівень) - студент не проявляє інтересу до закладу вищої освіти (внутрішня позиція не сформована).

Результати опитування серед студентів про їхню орієнтацію на зміст навчальної діяльності у закладах вищої освіти представлені у таблиці 2.

**Визначення наявності внутрішньої позиції студента під час навчальної діяльності у
закладах вищої освіти**

Рівень внутрішньої позиції	Визначення орієнтації на зміст навчальної діяльності студента до закладу вищої освіти 2019-2020 рік		Визначення орієнтації на зміст навчальної діяльності студента до закладу вищої освіти 2020-2021 рік	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
Висока	29	38,6	22	13,7
Середня	33	44	82	49
Низька	13	17,4	57	35,3
Всього студентів	75	100	161	100

Результати проведеного опитування говорять про те, що під час тривалого перебування студентів на карантині у зв'язку з пандемією коронавірусу значно збільшилась кількість студентів з 13 до 57, (на 18%) з низькою внутрішньою позицією та зменшилась кількість студентів с високим рівнем внутрішньої позиції (25%). Це свідчить про те, що під час карантину значно знизилась навчальна орієнтація студента і його позитивне ставлення до закладу вищої освіти. Але залишилася велика кількість студентів із середнім рівнем внутрішньої позиції (49%), що свідчить про початкову стадію формування внутрішньої позиції студента.

Анкета для виявлення рівня навчальної мотивації розроблена з метою встановлення рівня мотивації до навчальної діяльності під час професійної підготовки у закладах вищої освіти студентів перших курсів. Вона складається з десяти питань, зокрема:

1. вам подобається навчатись у закладі вищої освіти чи не дуже?

2. вранці, коли ви прокидаєтесь, ви завжди з радістю йдете до закладу вищої

освіти або вам хочеться залишитися вдома?

3. якби викладач сказав, що завтра є можливість приходити не всім, ви б пішли до закладу вищої освіти або залишилися вдома?

4. вам подобається, коли у вас скасовують які-небудь заняття?

5. ви хотіли би, щоб давали домашнє завдання?

6. ви хотіли би, щоб у закладі вищої освіти було більше розважальних заходів?

7. ви часто розповідаєте про заклад вищої освіти батькам, друзям?

8. ви хотіли би, щоб у вас були менш вимогливі викладачі?

9. у вас багато друзів у закладі вищої освіти?

10. вам подобаються ваші одногрупники?

За кожен позитивну відповідь на питання 1, 2, 3, 5, 7, 9, 10 і негативні відповіді на питання 4, 6, 8 оцінюємо в три бали. Нейтральні відповіді в 1 бал. Відповіді, що не збігаються з ключем, оцінюються в 0 балів. Результати анкетування представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Встановлення рівнів навчальної мотивації студентів перших курсів закладів вищої освіти

Рівень навчальної мотивації	Визначення навчальної мотивації студентів перших курсів закладів вищої освіти 2019-2020 рік		Визначення навчальної мотивації студентів перших курсів закладів вищої освіти 2020-2021 рік	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
Висока	38	38,6	18	13,7

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

Продовження таблиці

Середня	31	44	69	49
Низька	9	17,4	74	35,3
Всього студентів	75	100	161	100

Після проведення анкетування бачимо наступні результати. На початку пандемії було студентів з високою (38,6%) та середньою (44%) навчальною мотивацією під час професійної підготовки у закладах вищої освіти. Незначна кількість студентів мають низький рівень (17,4%) навчальної мотивації. Це свідчить про те, що більшість студентів перших курсів мотивовані до навчальної діяльності, але під час продовження карантинних заходів щодо пандемії корона вірусу навчальна мотивація студентів знизилась.

Кількість студентів з високим рівнем навчальної мотивації знизилась на майже на 25%. У той же час кількість студентів із низьким та середнім рівнем зросла на майже на 18% та 5% відповідно.

Рівень емоційної готовності студентів першого курсів успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти було визначено як середнє арифметичне за всіма результати проведених методик. Результати дослідження представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

Рівень емоційної готовності студентів першого курсів успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти

Рівень емоційної готовності	Визначення емоційної готовності студентів перших курсів закладів вищої освіти 2019-2020 рік		Визначення емоційної готовності студентів перших курсів закладів вищої освіти 2020-2021 рік	
	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
Висока	30	40	38	23
Середня	29	37	70	44
Низька	16	23	53	33
Всього студентів	75	100	161	100

Отже, згідно з результатами дослідження бачимо, що більшість студентів 2019-2020 навчального року мають високий (40%) та середній (37%) рівні емоційної готовності успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти. Незначна кількість студентів (23%) мають низьку емоційну готовність. Але з часом емоційна готовність студентів

значно знизилась. Кількість студентів, що мали високий рівень емоційної готовності знизився на 17%, а тих, що мали середній рівень емоційної готовності збільшився на 7%, із низьким рівнем - зросла на 10%.

Наочно рівні емоційної готовності студентів перших курсів успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти можемо побачити на рисунку 1.

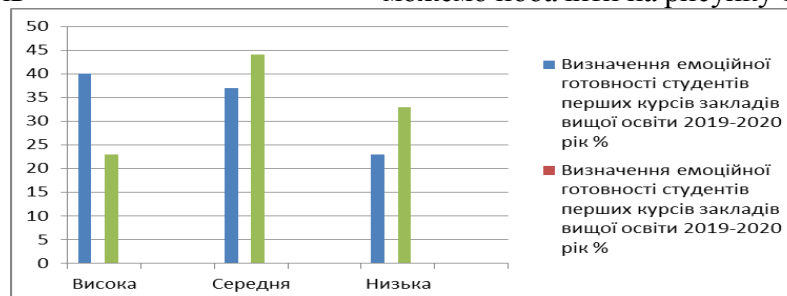

Рис. 1. Рівень емоційної готовності студентів перших курсів успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розробок у даному напрямку. Необхідною умовою успішності людини в будь-якій діяльності, в тому числі і в навчальній, є духовне та емоційне благополуччя. Емоції відіграють велику роль у навчальній діяльності тому що, інтелект, який розвивається під час навчання тісно пов'язаний із потребами та задоволеністю від життєдіяльності. Якщо наші потреби задовольняються, то ми відчуваємо позитивні емоції, які у подальшому будуть провокувати у нас виникнення та утвердження пристрасного бажання пізнавати і вчитися.

Під час пандемії коронавірусу у багатьох студентів виникають деякі труднощі з позитивним ставленням до закладу вищої освіти. У деяких виявляється страх перед ним. Все це пов'язане з навчанням у незнайомій ситуації для студента, що призводить до неприйняття навчальних завдань і відмови від навчальної діяльності, виникненні непорозуміннь у спілкуванні з одногрупниками та викладачами.

Список літератури:

1. Про вдосконалення вищої освіти в Україні №210/2020 від 3 червня 2020 року. Проект Стратегії розвитку вищої освіти України на 2021–2031 роки, підготовлений на виконання Указу Президента України Володимира Зеленського [електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
2. Березин Ф. Б. Адаптація та дезадаптація людини / Ф. Б. Березин. – Л.: Лімбус. – 1988. – С. 430
3. Березовин Н. О. Адаптація студентів до життєдіяльності в ВНЗ / Н.О. Березовин. – М.: Аграф. – 2001. – С. 321
4. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання / І. І. Бойко. – К.: "НПУ". – 1999. – С. 30

Пролонгація карантинних заходів під час пандемії коронавірусу негативно впливає на емоційну готовність студентів перших курсів успішно здійснювати навчальну діяльність у процесі професійної підготовки в закладах вищої освіти. У студентів 2020-2021 навчальних років значно знизилась емоційна готовність порівняно з 2019-2020 навчальним роком на 17%, 7% та 10 % відповідно до високого, середнього та низького рівнів.

Отже, одним із успішних факторів цілеспрямованого формування національної еліти України є позитивна емоційна готовність молодих фахівців до навчальної підготовки у закладах вищої освіти. З цією метою були розроблені та використані методики, що дозволяють виявити рівні навчальної мотивації, інтересів та емоційних станів у студентів перших курсів закладів вищої освіти до успішної навчальної діяльності. У подальшому планується розробка методик формування емоційної готовності до успішної навчальної діяльності серед студентів перших курсів у закладах вищої освіти.

5. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психологию / Бурлачук Л. Ф. – Киев: Ника-Центр. – 1997. – С. 128
6. Гура Т. В. Особенности подготовки медицинских специалистов при оказании паллиативной помощи в Украине в период пандемии / Т. V. Gura (2020), "Performanțe într-o economie competitivă (ediția 7) : culegere lucrări științifice Conferinței Științifice Internaționale în zilele de 24-25 septembrie 2020", Chișinău: Impresum, pp. 167–175
7. Климчук В. А. Практическая психология, или как подобрать ключик к любому человеку / В. А. Климчук. – Харьков: Книжный клуб. – 2016. – С. 416
8. Микляева А. В. Применение проективной методики "Школа зверей" в работе школьного психолога / А. В. Микляева. – Минск: Психологическая служба. – 2004. – № 3. – С. 78–76
9. Романовський О. Г. Інновацій-

ний спосіб організації інформації в навчальному процесі вищої школи / О. Г. Романовський // Інформаційні технології і засоби навчання (Information Technologies and Learning Tools). – 2018. – том 64. – № 2. – С. 185–196

10. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье – М.: Прогресс. – 1979. – С. 123

11. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. – М.: Школьная пресса. – 2000

12. Смирнов Б. А., Долгополов Е. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополов. – Х.: Изд-во: Гуманитарный центр. – С. 276

13. Тарабрина Н. В. Практическое руководство по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина та др.

ч. 1. Теория и методы. – М.: Изд-во: Когито–Центр. – 2007. – С. 12–13

14. Туревская Е. И. Возрастная психология [электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tula.net/tgpu/resources/turevskaya/index.htm>

15. Черкашин А. Психолого-педагогічні умови формування особистісної зрілості у студентів / А. Черкашин // Теорія і практика управління соціальними системами: щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2018. – № 3. – С. 86–100

16. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (english). – Fifth. – Arlington (2013), VA.: American Psychiatric Publishing, pp. 271–280

References:

1. Draft Strategy for the Development of Higher Education of Ukraine for 2021–2031, prepared pursuant to the Decree of the President of Ukraine Volodymyr Zelensky, available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>

2. Berezin, F. B. (1988), “Adaptation and maladaptation of man”, L.: Limbus, p. 430

3. Berezovyn, N. O. (2001), “Adaptation of students to life in higher education”, M.: Agraf, p. 321

4. Boyko, I. I. (1999), “Psychological adaptation of adolescents to new learning conditions”, K.: “NPU”, p. 30

5. Burlachuk, L. F. (1997), “Introduction to projective psychology”, Kiev: Nika-Center, p. 128

6. Gura, T. V. (2020), “Peculiarities of training of medical specialists in providing palliative care in Ukraine during the pandemic”, “Performance of competitive economics (edition 7): Curegere lucrări științifice Conferinței Științifice Internaționale de September 25–25”, Chișinău: Impresum, p. 167–175

7. Klimchuk, V. A. (2016), “Practical psychology, or How to choose the key to any

person”, Kharkiv: Book Club, p. 416

8. Miklyayeva, A. V. (2004), “Application of the projective method “School of animals” in the work of a school psychologist”, Minsk:

Psychological service, no. 3, pp. 78–76

9. Romanovsky, O. G. (2018), “Innovative way of organizing information in the educational process of higher school”, “Information Technologies and Learning Tools”, vol. 64, no 2, pp. 185–196

10. Selye G. (1979), “Stress without distress”, M.: Progress, p. 123

11. Slobodchikov, V. I., Isaev, E. I. (2000), “Fundamentals of psychological anthropology. Psychology of human development”, Moscow: School Press

12. Smirnov, B. A., Dolgopalov, E. V. “Psychology of activity in extremesituations”, H.: izd-vo: Humanitarian Center, p. 276

13. Tarabrina, N. V. (2007), “Practical guide to the psychology of post-traumatic stress”, “Theory and methods / under the general editorship of Tarabrina, N. V.”, M.: Publishing House: Kogito–Center, pp. 12–13

14. Turevskaya, E. I. “Agepsychology”, available at: <http://www.tula.net/tgpu/resources/turevskaya/index.htm>

15. Cherkashin, A. (2018),

“Psychological and pedagogical conditions for the formation of personal maturity in students”, “Theory and practice of management of social systems: a quarterly scientific-practical journal”, Kharkiv: NTU “KhPI”, no. 3, pp. 86–100

16. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (english). – Fifth. – Arlington (2013), VA.: American Psychiatric Publishing, pp. 271–280

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2021

Олександр Романовський

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-0602-9395
E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net

Олександр Пономарьов

кандидат технічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”;
Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-4698-2620
E-mail: palex37@ukr.net

Тетяна Гура

кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”;
Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-2323-3440
E-mail: tatyana-gura@ukr.net

**ОПЕРАТИВНІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ
В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ ЛІДЕРА**

Анотація: розглянуто сенс і значення оперативності як надміру важливої, але ще недостатньо дослідженої риси особистості лідера. Показано професійну і особисту значущість оперативності своєчасного прийняття лідером виважених управлінських рішень, особливо у складних проблемних ситуаціях. Наведено та проаналізовано умови й педагогічні технології формування і розвитку оперативності як невід’ємного компонента лідерського потенціалу. Обґрунтовано потребу включення оперативності до складу системи необхідних особистісних якостей лідера.

Ключові слова: оперативність, особистісні якості лідера, своєчасність, адекватність, управлінські рішення, лідерський потенціал, педагогічні умови.

Olexandr Romanovskiy

doctor of pedagogical sciences, professor (Pedagogy), a corresponding Member of NAPS Ukraine, the Head of the pedagogy and psychology of social systems management department by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”;
Kharkiv, Ukraine
E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net

© Олександр Романовський, Олександр Пономарьов, Тетяна Гура, 2021

Olexandr Ponomarev

candidate of technical sciences, professor, professor of the department of pedagogy and psychology management of social systems academician I. Zyazyun, National Technical University "Kharkiv Politechnic Institute"; Kharkiv, Ukraine

E-mail: palex37@ukr.net

Tetiana Hura

candidate of pedagogical sciences, professor, pedagogy and psychology of social systems management department by academician I. Ziaziun, National Technical University "Kharkiv Politechnic Institute";

Kharkiv, Ukraine

E-mail: tatyana-gura@ukr.net

EFFICIENCY OF MANAGEMENT DECISIONS IN THE SYSTEM OF PERSONAL QUALITIES OF A LEADER

Abstract: the author considers the sense and significance of efficiency as an extremely important, but still insufficiently studied quality of a leader's personality. Shows the professional and personal importance of the promptness of the timely adoption of adequate management decisions by the leader, especially in difficult problem situations. The conditions and pedagogical technologies for the formation and development of efficiency as an integral component of leadership potential are presented and analyzed. The need to include efficiency in the system of necessary personal qualities of a leader has been substantiated.

Key words: efficiency, personal qualities of a leader, timeliness, adequacy, management decisions, leadership potential, pedagogical conditions.

Александр Романовский, Александр Пономарев, Татьяна Гура

**ОПЕРАТИВНОСТЬ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ
В СИСТЕМЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ЛИДЕРА**

Аннотация: рассмотрены смысл и значение оперативности как крайне важного, но еще недостаточно исследованного качества личности лидера. Показано профессиональную и личную значимость оперативности своевременного принятия лидером адекватных управленческих решений, особенно в сложных проблемных ситуациях. Приведены и проанализированы условия и педагогические технологии формирования и развития оперативности как неотъемлемого компонента лидерского потенциала. Обоснована потребность включения оперативности в состав системы необходимых личностных качеств лидера.

Ключевые слова: оперативность, личностные качества лидера, своевременность, адекватность, управленческие решения, лидерский потенциал, педагогические условия.

Olexandr Romanovskiy, Olexandr Ponomaryov, Tetiana Hura

An extended abstract of the paper on subject of:

"Effectiveness of management decision making in the system of personal qualities of a leader"

Problem setting. Today, the societal the professionalism and personality of a needs for leaders and the requirements for leader are growing significantly. This

stimulates the study of the phenomenon of leadership. Their results are used in the system of professional training of leaders, formation and development of their leadership potential. The conditions of public life and the activities of leaders and their influence on supporters and followers are changing. The dynamics of changes makes it difficult to understand their deep essence, because they are unexpected and difficult to predict. Therefore, the leader manages the joint activities of people and other functions in conditions of information uncertainty and risk. All that requires from him a developed efficiency of thinking and acting.

This raises an important problem for the theory and practice of leadership, the formation and development of efficiency of thinking of a leader in the decision-making process and their confident and consistent implementation. This problem is an important task of the leadership training system.

Recent research and publication analysis. Problems of efficiency as an important trait of a leader attract little attention of researchers. Although some authors consider some of its characteristics like efficiency, effectiveness, etc., that are close in meaning to the concept of efficiency. This is due to the possibility of using the concept of efficiency in different senses, depending on what is being said. So, one can talk about the efficiency of thinking and analysis of certain situations, the efficiency of management, the efficiency of decision-making and their implementation, and so on.

One of the most common is the theory of charismatic leadership. The researches of R. Gandapas, N. Enkelman, R. Itvel, C. Major, A. Sosland, J. Steirer and others are devoted to its various aspects. I. Schiffer in 1973 studied the sources of charisma and put forward the theory that the image of a charismatic leader creates the population as a whole. To do this, he must constantly broadcast to society his fighting position [7, p. 57]. Schiffer's theory was developed in the works of W. Gardner, W. Shackleton, R. House, J. Newstrom and others.

Innovative studies of charisma were performed by the authors of this article. We analysed the manifestations of the paradoxes of charismatic leadership and introduced the concept of paradoxical leadership into scientific usage. The results of the research are presented in a series of publications, the example of which is this work [2].

Efficiency as an important trait of a leader is necessary in situational theories of leadership (T. Bendas, K. Blanchard, J. Gibson, R. Daft, J. Duncan, P. Lane, M. Mescon, R. Tannenbaum and others). In the literature on leadership, in the books of famous businessmen there are numerous examples of quite complex problem situations, the successful solution of which was determined by the efficiency of the leader in those situations.

R. Greenleaf and L. Spears, considering leadership as a ministry, write that each member of a community, especially a leader, can achieve significantly greater results if he focuses on serving others and accepting service from others. [5]. R. Blakebay and H. Blakebay see the effectiveness of leadership in the spiritual nature of leadership and in involving people in God's instructions. They believe that "leadership based on service comes from a leader's love for people. If there is no love, people perceive the leader's actions as insincere and manipulative." [3]. The level of development of attributes of leadership-service is analyzed by R. Russell and A. Stone [6]. Service also presupposes prompt thinking in the leader's activities.

The study of transactional and transformational leadership has become widespread. From the standpoint of the issues of this article, the efficiency of the leader determines the speed of finding the values that his supporters expect. Transformational leadership (J. Downton, J. Burns, D. Dale, K. Kowalski, C. Jacobs, J. Cotter) is the ability to change the leader's views and behaviour under certain conditions or in certain situations. His choice of goals, content and nature of change becomes an

indicator of the level of its efficiency, although researchers of transformational leadership do not say this directly.

Due to the dynamic nature of public life, S. Covey believes that "an expanded understanding of human nature forces us to see the role of another manager: not a hero, but a development agent, not a commander, but a consultant, not a leader who gives orders, but an educator, not a boss who makes decisions, but the leader who makes the goal clear, sets an example" [1, c. 26].

Such role of a leader is especially necessary in a team activity, where efficiency becomes a determining factor in the effectiveness of the leader and his team. This trait of a leader is manifested in the study of the problem of values in the philosophy of leadership by Fairholm [4].

Paper objective of this article is to clarify the meaning and structure of the concept of efficiency, to determine its relationship with other qualities of a leader, as well as the ability to identify, form and develop the level of efficiency in the overall system of student leadership.

Paper main body. In any group, a significant part of the participants in joint activities is passive in relation to both public life and their own life position. Therefore, there is an objective need in society for leaders who can see the problems and guide people to overcome them. The successful fulfilment of the leader's mission and the implementation of influence on people provides a harmonious combination of his professionalism and special leadership traits inherent in him as a person.

These two components are the source of the leader's authority and a tool to influence them. They are important in their unity, because a true leader influences supporters and followers and other people not by force, but by socio-psychological means, authority and the ability to persuade people. A prominent place in the set of qualities is occupied by the efficiency of a leader. It characterizes the level of his ability to respond properly to changes in his team

and the nature of its functioning. This ability is especially valuable when changes are unexpected or unpredictable. Here the situation requires an urgent response, but to choose its nature, the qualifications and experience of a leader cannot be the only reliable source of decision-making.

Even the high speed of his response to sudden changes in the situation is not an exhaustive indicator of his efficiency. Indeed, a quick response does not guarantee its adequacy. The dynamism of people's lives and activities under the conditions of information uncertainty and risk does not leave the leader time for in-depth analysis of changes and decision-making in traditional ways. Thus, efficiency is faced with the contradiction between the speed of reaction and its adequacy to the problem situation.

The educational practice of targeted training of leaders shows that in order to overcome this contradiction successfully, they should develop the following personal traits: professional competence and understanding of the defining trends in the sphere of activity of the leader; a sense of personal responsibility for the nature of the joint activities of the team and increase the level of professionalism of its members; vision of the situation and a systematic approach to its analysis and a developed ability to identify threats quickly and accurately, and ways to overcome them; vision of possible problems that can cause unwanted situations; developed intuition of the leader and trust in him.

The given list of personal traits of the leader gives grounds to believe that although a certain part of them is inherited from birth, the development of most of them is carried out through targeted pedagogical influences and their application of educational training of leaders. This is evidenced by the training activities of athletes, experiments of psychologists on the development of the speed of reaction to certain pathogens. Similar results were obtained at the Leadership Center of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems

Management named after Academician IA Zyazyun of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" with the help of training systems.

At one time, Stephen Covey proposed the concept of achieving a high level of human efficiency. It was based on the development of a sequence of seven skills, which, in our opinion, to some extent contribute to the development of efficiency. The sequence of formation of appropriate skills can help to increase the effectiveness of a leader, including through the development of efficiency of his thinking and practical actions. After all, the prompt adoption and implementation of management decisions in most situations ensures the proper effectiveness of both the leader and his subordinates.

An interesting question arises: if wrong actions and decisions of a leader as a consequence of his efficiency, when, due to lack of time, he is deprived of the opportunity to comprehensively analyze the unexpected situation are possible. Of course, wrong decisions under these conditions are quite possible, because a leader is a special, but still a living person. However, a true leader has the ability to evaluate his actions correctly, without insisting on his already obvious mistakes and to react quickly in order to correct both his decision and its consequences.

This ability should be purposefully and consistently formed in the process of professional training and personal development of a leader. Therefore, the system of professional training of a leader should provide the proper development of his reaction to sudden, unexpected situations. Such a reaction should be both quick and as adequate as possible to the situation.

For its development it is expedient to use the analysis of decisions and actions offered by the potential leader. To this end, in the educational process, we widely use the methods of psychological tests and analysis of problem situations specific to management

practice. First of all, the author analyses the proposed reactions to the situation. This develops his self-criticism and multivariate thinking. Then we connect other students to the analysis. And only after this decision and the offered actions are analysed by the teacher.

There is its own peculiarity here, too. First of all, it is necessary to define positive successful decisions. Critical statements should only be used to point out serious mistakes. It is worth emphasizing here that these remarks reflect the teacher's own opinion, and the student has the right to his own vision of both the meaning of the situation and the ways and means of solving it. This approach, as evidenced by our educational practice, is an effective element of training a leader and the development of his personality and leadership potential.

Conclusion of the research. Firstly, the dynamic nature of social processes increases the social need for leaders and changes the requirements of society to the professionalism and personality of a leader, to his ability to adapt to changes and the need to understand them. Secondly, today in the structure of personal qualities of a leader the role of efficiency of his reaction to difficult unexpected situations is growing. This response includes a quick and adequate assessment of the situation and the promptness of making and implementing management decisions to resolve it successfully. Thirdly, a leader does not receive efficiency at the genetic level, but acquires it in the process of educational and professional training and in the practice of management, provided a critical understanding and analysis of the practice of making and implementing his decisions. Fourthly, in the system of targeted training of leaders in higher education, the formation of efficiency requires the targeted use of active teaching methods, especially the analysis of problem situations characteristic of the practice of management.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В сучасних складних умовах істотно зростають як суспільні потреби в лідерах, так і вимоги до професійних та особистісних рис і якостей лідерів. У зв'язку з цим набули значного поширення глибокі дослідження різних аспектів лідерства як специфічного соціально-психологічного феномену. Їхні результати плідно використовуються в системі професійної підготовки лідерів, формування та розвитку їхнього лідерського потенціалу.

Разом з тим істотних змін зазнають як умови суспільного життя взагалі, так і умови діяльності лідерів та їхнього впливу на своїх прихильників і послідовників. Серед цих змін, по-перше, слід відзначити їхню динамічність, що ускладнює можливості збагнути їхню глибинну сутність, оскільки швидко настають нові зміни. По-друге, найчастіше зміни, що відбуваються, носять неочікуваний, тому важко прогнозований характер. У більшості випадків не вдається заздалегідь спрогнозувати необхідні дії й поведінку в нових умовах. По-третє, у зв'язку з цими особливостями управління спільною діяльністю людей інші функції лідера доводиться здійснювати в умовах інформаційної невизначеності та ризику. Ось чому для успішної діяльності йому необхідна розвинена оперативність мислення та дій.

Оперативність взагалі постає однією з визначальних якостей у загальній структурі особистості лідера. Вона характеризує рівень розвиненості його здатності достатньо швидко, системно й безпомилково аналізувати проблемні ситуації, що склалися, визначати причини їх виникнення, обирати належні шляхи і способи їх доцільного й ефективного розв'язання. Тільки за цих умов він отримує можливість приймати невідкладні, виважені, відповідні конкретній ситуації управлінські рішення та рішуче і послідовно впроваджувати їх під час своєї управлінської діяльності.

У документах таких, як: Реформа освіти та науки; Стратегія розвитку вищої

освіти (проект); Національній рамці кваліфікацій у контексті змісту критерію "Відповідальність і автономія" зазначено, що особа, яка приймає відповідальні рішення, повинна володіти навичками, що забезпечують їхню ефективність. Розглянуті обставини висувають як важливу для теорії і практики лідерства проблему питання формування і розвитку такої якості особистості лідера, якою виступає оперативність його мислення під час прийняття рішень та їхньої впевненої й послідовної реалізації. Ця проблема повинна розглядатися на рівні важливих завдань у системі освітньої і професійної підготовки лідерів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Відповідно до моніторингу наукових джерел стосовно питань лідерства було визначено, що проблеми оперативності як надзвичайно важливої, дійсно атрибутивної характеристики особистості лідера та його професіоналізму практично не привертають уваги дослідників. Водночас в деяких публікаціях зустрічається розгляд таких характеристик, як: ефективність, результативність, дійовість лідерства тощо, які близькі за своїм сенсом до поняття оперативності, а інколи навіть виступають його синонімами.

Зазначимо, що поняття оперативності лідерства може вживатися у різних сенсах відповідно до досліджуваного питання. Так, можна говорити про оперативність мислення й аналізу певних ситуацій, про оперативність управління, оперативність інших видів діяльності, оперативність прийняття рішень та їхньої реалізації. Крім того, на характер розуміння сенсу оперативності впливають види та його теорії.

Публікації з проблем лідерства дають нам можливість побачити, що безпосередньо сама оперативність як важлива якість лідера в них практично відсутня, хоча опосередковано потреба в ній може передбачатися. Такий висновок випливає із знайомства з однією з найпоширеніших теорій, якою є теорія

харизматичного лідерства. Її різним аспектам та варіантам тлумачення присвячено дослідження Т. Домбровського, Р. Гандапаса, Й. Штайрера, Ч. Мейджера, Н. Енкельмана, Р. Ітвела, А. Сосланда, та інших. Так, І. Шиффер ще у 1973 році досліджував джерела та інгредієнти сили харизми. Він висунув оригінальну теорію про те, що образ ідеалізованої людини або харизматичного лідера створюється населенням у цілому. Для цього він повинен постійно транслювати в соціум свою бійцівську позицію [7, р. 57]. Подальшого розвитку погляди Шиффера отримали в роботах Д. Конже, В. Шеклтона, Р. Хауса, У. Гарднера, і Р. Канунго, Дж. Ньюстрома та інших дослідників.

Інноваційні напрямки дослідження харизми та її проявів здійснювалися і авторами даної статті, зокрема, досить детально проаналізовано прояви феномену парадоксів харизматичного лідерства і уведено до наукового обігу поняття парадоксального лідерства. Результати цих досліджень відображені в серії публікацій [2].

Оперативність як важлива риса особистості лідера виявляється необхідною у так званих ситуативних теоріях лідера. Їх розвиток здійснюють Т. Бендас, Р. Дафт, К. Бланшар, Дж. Гібсон, Дж. Дункан, П. Лейн, М. Мескон, Р. Танненбаум та багато інших. У літературі з лідерства і з менеджменту взагалі, насамперед у книгах відомих бізнесменів наводяться численні приклади достатньо складних проблемних ситуацій, успішне розв'язання яких визначала саме розвиненість рівня оперативності діяльності керівника-лідера в цих ситуаціях.

Ще один різновид лідерства пов'язаний із поняттям служіння, розглянутий Р. Грінліфом та Л. Спірсом, які стверджують, що кожен учасник певної спільноти, передусім лідер, може досягти істотно більших результатів, якщо орієнтуватиметься на служіння іншим і прийматиме служіння з боку інших [5]. Сенс служіння дослідники феномену лідерства розуміють по-

різному. Так, певного поширення набув релігійний напрямок його теорій. Наприклад, Т. Маршалл навіть написав книгу "Біблейське розуміння лідерства", в якій звертає увагу на служіння Ісуса Христа своїм послідовникам та учням. Можливість забезпечення належної дійсності й ефективності лідерства Р. Блекебай та Х. Блекебай вбачають у духовному характері лідерства і в залученні людей до Божих настанов. Автори впевнені, що "лідерство, яке ґрунтується на служінні, впливає з любові лідера до людей". На їхнє глибоке переконання, "якщо немає любові, люди сприймають дії лідера як нещирі та маніпулятивні" [3]. Рівень розвитку атрибутів лідерства-служіння аналізують Р. Раселл та А. Стоун, які пропонують розроблену ними практичну модель формування цих атрибутів [6]. Служіння також передбачає оперативність мислення й діяльності лідера.

Останнім часом набувають поширення дослідження таких феноменів, як транзакційне та трансформаційне лідерство. Основу транзакційного лідерства складають результати психологічних досліджень Е. Голландера, Д. Джуліана, Дж. Хоманса та інших. Їх предметом була поведінка людей, зумовлена обміном як матеріальними, так і нематеріальними цінностями. З позицій проблематики даної статті оперативність лідера може визначатися швидкістю й характером пошуку відповідних цінностей, яких в цій ситуації і очікують його прихильники та послідовники. Теорія транзакційного лідерства отримала свій подальший розвиток в роботах Б. Калдера, Дж. Філіпса, Р. Лорда, Д. Дайла, Дж. Канджемі, Б. Басса та інших.

Теорія трансформаційного лідерства, запропонована Дж. Даунтоном і розвинута Дж. Бернсом, полягає у можливості зміни своїх поглядів і поведінки самим лідером та його послідовниками за певних умов чи в певних ситуаціях. Своєчасний і адекватний вибір лідером цілей, змісту й характеру цих змін стає показником рівня його оперативності, хоча дослідники трансформаційного лідерства прямо про це й не говорять.

Серед дослідників феномену трансформаційного лідерства слід назвати таких, як: Д. Дайл, К. Ковальски, Ч. Джейкобс, Дж. Коттер, П. Сенге, А. Клейтер та інші. З урахуванням динамічного характеру суспільного життя С. Кові вважає, що “розширене уявлення про людську природу змушує бачити роль менеджера іншою: не героя, але агента розвитку, не командира, але консультанта, не керівника, що віддає накази, але вихователя, не начальника, що приймає рішення, але лідера, який робить мету зрозумілою, подає приклад” [1, с. 26].

Така роль менеджера-лідера стає особливо необхідною в сучасних умовах командної діяльності, де його оперативність виступає визначальним чинником високої ефективності діяльності самого лідера та його команди. Ці риси лідера певною мірою наявні в дослідженні проблеми цінностей у філософії лідерства, здійснюваного Файрхолм [4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Результати наведеного аналізу наукових публікацій, які можуть розглядатися як тією чи іншою мірою дотичні до порушеної проблеми, дозволяють дійти таких висновків. По-перше, така надміру важлива якість особистості лідера, якою є оперативність, не тільки не аналізується дослідниками, а й навіть не розглядається взагалі як специфічна психологічна, педагогічна й суто управлінська категорія. По-друге, в наявній літературі загальна структура особистості лідера та її атрибутивні властивості не містять такої характеристики, як оперативність. По-третє, не розкрито взаємозв'язок та взаємовплив оперативності з іншими характеристиками лідера та з ефективністю його діяльності. По-четверте, недостатньо вивченими аспектами проблеми слід вважати відсутність аналізу шляхів, способів і педагогічних технологій формування і розвитку оперативності як необхідної риси потенційних лідерів.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Недостатньо досліджені аспекти проблеми оперативності як однієї з особистісних характеристик лідера визначають цілі й основні напрямки необхідних досліджень. Зокрема, метою даної статті виступає уточнення сенсу і структури оперативності, виявлення її зв'язків з іншими якостями лідера, а також можливості виявлення, формування і розвитку рівня оперативності в загальній системі розвитку лідерського потенціалу студента.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В будь-якій спільноті значній частині учасників спільної діяльності притаманна пасивність відносно не тільки суспільного життя, але і власної життєвої позиції. Саме тому в соціумі існує об'єктивна потреба в лідерах, здатних як бачити проблеми, так і належним чином спрямовувати людей на їх успішне подолання. Можливість же успішного виконання лідером своєї місії і здійснення відповідного впливу на людей забезпечує гармонійне поєднання його професіоналізму і специфічних лідерських рис і якостей, притаманних йому як особистості.

Ці два складника виступають як джерелами професійного і особистісного авторитету лідера серед людей, так і основними інструментами впливу на них. Вони у своїй системній єдності виступають тим більш важливими, оскільки справжній лідер здійснює свій вплив не тільки на прихильників і послідовників, а й на інших людей за допомогою не силових, а соціально-психологічних засобів, свого авторитету і здатності переконувати людей. Сьогодні існують багато моделей особистості лідера, які описують її у вигляді систематизованої сукупності важливих рис, якостей і характеристик.

Важливе місце у множині цих якостей посідає оперативність лідера. Вона характеризує рівень розвитку здатності лідера правильно реагувати на

зміни, що відбуваються у стані його команди, характері її функціонування. Така здатність є особливо цінною тоді, коли зміни носять неочікуваний або непередбачуваний характер. Адже при цьому часто ситуація вимагає від лідера термінового втручання, однак для вибору сенсу реагування і способів реалізації професійна кваліфікація лідера та попередній досвід його діяльності не можуть слугувати єдиним надійним джерелом прийняття рішення.

Навіть достатньо висока швидкість реагування лідера на раптові зміни ситуації не є вичерпним показником розвиненості його оперативності. Дійсно, його швидка реакція зовсім не гарантує її адекватності. В той же час, динамізм сьогодення, поширеність спільної діяльності людей в умовах інформаційної невизначеності та ризику не залишає лідерів й часу на глибокий аналіз змін та нових ситуацій і прийняття управлінських рішень за традиційним алгоритмом. Таким чином, оперативність стикається з суперечністю між швидкістю реакції та її адекватністю проблемній ситуації, що склалася.

Як свідчить освітня практика, виявлення потенційних лідерів та їхньої подальшої цільової підготовки для успішного подолання цієї суперечності, слід розвивати у них у цілісній єдності такі особистісні риси і якості. По-перше, це висока професійна компетентність і чітке бачення й розуміння визначальних тенденцій розвитку сфери діяльності лідера та суміжних галузей суспільного виробництва. По-друге, це почуття особистої відповідальності лідера як за сенс і характер спільної діяльності його команди, так і за постійне підвищення рівня професіоналізму кожного з її учасників. По-третє, це системне бачення ситуації й системний підхід до її аналізу у поєднанні з розвинутою здатністю швидко і безпомилково визначати загрозові й небезпечні моменти, шляхи та способи їхнього подолання. По-четверте, це

бачення можливих проблем, здатних зумовити виникнення небажаних ситуацій, що ускладнюють успішне досягнення цілей діяльності лідера та його команди. По-п'яте, це розвинена інтуїція лідера та його довіра до неї як до своєрідного прихованого способу цілісного безпосереднього охоплення проблемної ситуації, як його результат та як знання, отримане без усвідомлення шляхів та умов його отримання.

Уважний погляд на наведений перелік особистісних рис і якостей лідера дає вагомі підстави стверджувати, що хоча певну їх частину людина успадковує на генетичному рівні, однак розвиток більшості з них може і має здійснюватися шляхом відповідних цільових педагогічних впливів і системного застосування цих впливів під час професійної й освітньої підготовки лідерів. Про це переконливо свідчать результати цільової навчально-тренувальної діяльності спортсменів, експерименти психологів із розвитку швидкості реакції на той чи інший фактор. На підтвердження концепції свідчать показники, отримані за допомогою цільового використання спеціальної системи тренінгів Центру лідерства науковцями кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут". Отже, модель формування і розвитку оперативності мислення й діяльності лідера можна подати у вигляді рис. 1.

Свого часу Стівен Кові запропонував концепцію досягнення людиною високого рівня ефективності, в основу якої поклав розвиток нею послідовності з семи навичок, які, на наш погляд, певною мірою сприяють і розвитку оперативності. Перші три з цієї сукупності навичок спрямовані на досягнення незалежності й формування уміння володіти собою, наступні три визначають характер взаємозалежності та взаємодії людини зі своїм оточенням, а остання носить логіко-методологічний характер і визначає

загальну стратегію життя, діяльності й поведінки людини [1]. Розглянемо дещо детальніше сенс кожної з множини

зазначених навичок, спираючись на наше власне бачення й розуміння їхнього сенсу і призначення.

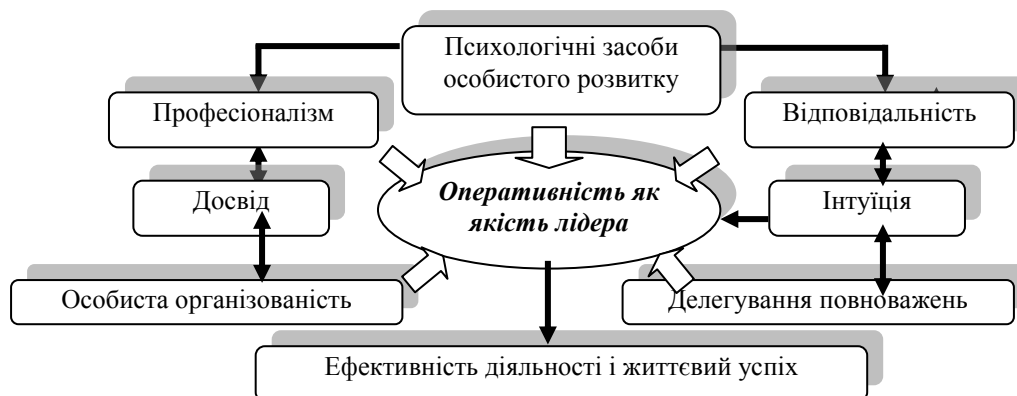

Рис. 1. Модель розвитку оперативності

Першу навичку С. Кові формулює у вигляді вимоги бути проактивним, що означає спосіб життя й діяльності людини, при якому вона не реагує на зовнішні впливи, а сама виступає суб'єктом впливу на оточення, ініціативно здійснює їх і формує бажані реакції інших людей.

Друга навичка полягає у тому, перед початком справи лідер повинен чітко уявляти кінцеву мету. Адже не випадково існує думка, що правильно обрана мета вже означає половину її досягнення. Ми ж вважаємо, що лідер має формувати бачення цієї мети кожним виконавцем.

Третя навичка полягає у розподілі справ, які слід здійснювати відповідно до їх пріоритетності. Передусім слід негайно виконувати важливі й термінові справи, які лідер має виконувати сам і які вимагають розвиненої оперативності. Другим пріоритетом виступають важливі й нетермінові завдання, виконання яких можна доручити іншим людям шляхом делегування відповідних повноважень із обов'язковим власним контролем, щоб вони не перетворилися на термінові. Третім пріоритетом слід вважати менш важливі термінові справи. Їх виконання доцільно доручити підлеглим й чітко контролювати виконання. Нарешті, до четвертого пріоритету відносять менш

важливі нетермінові справи, виконання яких необхідно делегувати підлеглим.

Четверта навичка полягає у прагненні мислити у контексті змісту дефініцій “виграв - виграв”. Вона передбачає здатність швидкого аналізу ситуацій із позицій визначальних чинників та результатів, а також прагнення виконувати правильні завдання замість правильного виконання завдань.

П'яту навичку С. Кові формулює таким чином: спочатку прагніть почути, а вже потім бути почутим. На наш погляд, це не суперечить вимозі оперативності й допомагає більш чіткій оцінці ситуації, тому й прийняттю та реалізації адекватного їй управлінського рішення.

Шоста навичка є похідною від ідей сучасної постнекласичної методології людської діяльності й полягає в орієнтації діяльності на досягнення синергії. Для цього вчений рекомендує прагнути до взаємовигідної творчої взаємодії як зі своїм оточенням, так і з іншими людьми.

Нарешті, сьому навичку дослідник доволі образно формулює у вигляді своєрідної рекомендації за допомогою вислову “Заточуйте пилку (постійно удосконалюйтеся)”.

Наведена послідовність формування відповідних навичок дійсно може сприяти

посиленню ефективності діяльності лідера, в тому числі й за рахунок розвитку оперативності його мислення і практичних дій. Адже оперативне прийняття та реалізація лідером управлінських рішень у переважній більшості ситуацій забезпечують належну результативність діяльності як лідера, так і його підлеглих.

При цьому постає цікаве питання: а чи можливі помилкові й хибні дії та рішення лідера як наслідки його оперативності, коли, через дефіцит часу, він практично позбавлений можливості здійснювати глибокий та всебічний аналіз неочікуваної ситуації, що склалася. Безумовно, прийняття лідером помилкових рішень за цих умов цілком можливе, адже він є хоча й особливою, але все ж живою людиною. Однак справжньому лідерові притаманна здатність правильно оцінювати свої дії, не наполягаючи на вже очевидний для нього їхній помилковості та оперативно реагувати з метою виправлення і свого рішення, і діяльності, і наслідків, що виникли в результаті помилкової діяльності.

Вказана здатність лідера також не є отриманою ним на генетичному рівні й має цілеспрямовано й послідовно формуватися під час його професійної підготовки та особистісного розвитку. Ми звертаємо увагу на зміст цієї тези, оскільки вважаємо, що оперативність лідера як вкрай важливий атрибут його мислення й діяльності виступає одночасно й істотним складником його професіоналізму, і необхідною рисою його особистості. Ось чому система освітньої та професійної підготовки лідера повинна передбачати належний розвиток його реакції на раптові, неочікувані ситуації. Така реакція має бути і швидкою, і максимально адекватною щодо ситуації.

Для розвитку такої реакції доцільно використовувати аналіз рішень і дій, які вони передбачають, потенційним лідером. З цією метою в освітньому процесі ми широко використовуємо методи психологічних тестів та аналізу

проблемних ситуацій, характерних для управлінської практики. При цьому перш за все аналіз рішень і дій здійснює сам автор запропонованих реакцій на ці ситуації. Адже це розвиває і його самокритичність, і поліваріантність його мислення. Потім до аналізу підключаємо інших студентів групи. І тільки після цього рішення і пропоновані дії потенційного лідера аналізує педагог.

І тут також є своя особливість. Передусім слід визначити позитивні вдалі рішення. Критичні висловлювання необхідно застосовувати тільки для відзначення серйозних помилок. Тут доцільно підкреслити, що ці зауваження відображають власну думку педагога, а студент має право на своє бачення як сенсу самої ситуації, так і шляхів і способів її розв'язання. Такий підхід, як свідчить наша освітня практика, є ефективним елементом підготовки лідера й розвитку його особистості та лідерського потенціалу.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Презентовані вище результати наукових пошуків щодо змісту терміну оперативності та її ролі у структурі особистості лідера відображають результати теоретичних та експериментальних досліджень авторів і осмислення ними своєї багаторічної практики педагогічної діяльності у вищій школі. Вони дозволяють нам дійти таких висновків. По-перше, досить складний динамічний характер соціальних процесів посилює суспільну потребу в лідерах і змінює вимоги соціуму до професіоналізму та особистісних якостей лідерів, зокрема до їхньої здатності належним чином адаптуватися до змін та необхідності їх осмислювати та усвідомлювати.

По-друге, серед структури особистісних рис і якостей лідера в сучасних умовах помітно зростають роль і значення оперативності його реагування на складні, насамперед неочікувані ситуації. Це реагування включає здатність до швидкої й адекватної оцінки ситуації та

оперативність у прийнятті та реалізації управлінських рішень, спрямованих на успішне розв'язання цієї ситуації.

По-третє, оперативність лідера як одна з його атрибутивних якостей не є отриманою на генетичному рівні. Лідер набуває її в процесі своєї освітньої та професійної підготовки і під час практики своєї управлінської діяльності. Останній чинник належним чином спрацьовує тільки за умови критичного осмислення й аналізу лідером практики прийняття та реалізації своїх рішень.

По-четверте, в системі виявлення потенційних лідерів та їхньої наступної

цільової підготовки у вищій школі формування оперативності як професійної якості та однієї з особистісних характеристик вимагає цільового застосування відповідних активних методів навчання, насамперед аналізу проблемних ситуацій, характерних для практики управлінської діяльності.

Перспективи подальших розвідок уявляються пов'язаними з аналізом психофізіологічних особливостей феномену оперативності, з виявленням взаємодії оперативності з професіоналізмом та відповідальністю лідера за свої рішення й дії, за їхні можливі результати і наслідки.

Список літератури:

1. Кови С. Р., Семь навыков высокоэффективных людей: мощные инструменты развития личности / Стивен Р., Кови С. Р. – пер. с англ. – 6-е изд. – М.: Альпина Пабlishерз. – 2011. – С. 374

2. Романовський О. Г., Пономарьов О. С. Парадокси харизматичного лідерства / О. Г. Романовський, О. С. Пономарьов // *Теорія і практика управління соціальними системами*. – 2017. – № 1. – С. 47–56

3. Blackaby, R., Blackaby, H. T. (2001), "Spiritual Leadership: Moving People to God's agenda", Broadmans Holman Publishers, p. 305

4. Fairholm, G. (1991), "Values Leadership: toward a new philosophy of Leadership", N.Y.: Praeger, p. 243

5. Greenleaf, R. (2002), "Servant Leadership: A journey into Nature of Legitimate Power and Greatness", Robert Greenleaf, Larry, C. Spears, Indianapolis: Paulist Press, p. 370

6. Russell, R., Stone, A. (2002), "A review of servant leadership attributes: developing a practical model", *Leadership Organization Development journal*, no. 23 (3), pp. 145–157

7. Schiffer, I. (1973), "Charisma: A Psychoanalytic. Look of Moss Society", Toronto: University of Toronto Press, XVI, p.84

References:

1. Kovy, S. R., Styven, R. (2011), "Seven Skills of Highly Effective People: Powerful Personal Development Tools", pen. from english, 6th ed. M.: Alpyna Pablysherz, p.374

2. Romanovskiy, O. H., Ponomarov, O. S. (2017), "Paradoxes of a charismatic leader", *Theory and practice of social systems management*, no. 1, pp. 47–56

3. Blackaby, R., Blackaby, H. T. (2001), "Spiritual Leadership: Moving People to God's agenda", Broadmans Holman Publishers, p. 305

4. Fairholm, G. (1991), "Values Leadership: toward a new philosophy of Leadership", N.Y.: Praeger, p. 243

5. Greenleaf, R. (2002), "Servant Leadership: A journey into Nature of Legitimate Power and Greatness", Robert Greenleaf, Larry, C. Spears, Indianapolis: Paulist Press, p. 370

6. Russell, R., Stone, A. (2002), "A review of servant leadership attributes: developing a practical model", *Leadership Organization Development journal*, no. 23 (3), pp. 145–157

7. Schiffer, I. (1973), "Charisma: A Psychoanalytic. Look of Moss Society", Toronto: University of Toronto Press, XVI, p.84

Стаття надійшла до редколегії 02.03.2021

Андрій Черкашин

кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології
управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний
технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна
ORCID: 0000-0003-4929-6706
E-mail: cherkashin68@ukr.net

СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація: у статті розглянуто основні підходи щодо проблеми стресостійкості студентів у закладах вищої освіти України. Визначено, що ряд науковців розглядають стресостійкість як властивість особистості, яка визначає ефективну її діяльність, а інші, як когнітивно обумовлені механізми подолання стресу. Зазначається, що у психологічній науці існують й інші погляди на стресостійкість особистості, але при дослідженні стресостійкості студентів у освітньому процесі закладу вищої освіти доцільно використовувати вищевказані підходи. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що більшість студентів мають низький рівень психологічного стресу, нервово-психічної напруги та середній, високий рівні життєстійкості. Основними копінг-стратегіями поведінки студентів у ситуаціях стресу є “конфронтаційний копінг”, “уникнення”, “самоконтроль” та “планування рішення проблеми”.

Ключові слова: стресостійкість, копінг-стратегії, особистість, студенти, освітній процес, заклади вищої освіти.

Andrii Cherkashyn

candidate of psychological sciences, associate professor, professor of pedagogy and
psychology of management of social systems academician I. Zyazyun, National
Kharkiv Polytechnic Institute Technical University;
Kharkiv, Ukraine
E-mail: cherkashin68@ukr.net

STRESS RESISTANCE AND COPY STRATEGIES OF STUDENTS' BEHAVIOR DURING THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: the article considers the main approaches to the problem of stress resistance of students in higher education institutions of Ukraine. It is determined that a number of scientists consider stress resistance as a property of the individual that determines its effective activity, and others as cognitively conditioned mechanisms for overcoming stress. It is noted that in psychological science there are other views on the stress resistance of the individual, but when studying the stress resistance of students in the educational process of higher education, it is advisable to use the above approaches. Studies suggest that most students have low levels of psychological stress, mental stress and medium, high levels of resilience. The main coping strategies of students' behavior in stressful situations are “confrontational coping”, “avoidance”, “self-control” and “problem solving planning”.

© Андрій Черкашин, 2021

Key words: stress resistance, coping strategies, personality, students, educational process, institutions of higher education.

Андрей Черкашин

СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ И КОПИНГ-СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВО ВРЕМЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: в статье рассмотрены основные подходы по проблеме стрессоустойчивости студентов в учреждениях высшего образования Украины. Определено, что ряд ученых рассматривают стрессоустойчивость как свойство личности, которое определяет эффективную ее деятельность, а другие, как когнитивно обусловленные механизмы преодоления стресса. Отмечается, что в психологической науке существуют и другие взгляды на стрессоустойчивость личности, но при исследовании стрессоустойчивости студентов в образовательном процессе учреждения высшего образования целесообразно использовать вышеуказанные подходы. Проведенные исследования дают основания утверждать, что большинство студентов имеют низкий уровень психологического стресса, нервно-психического напряжения и средний, высокий уровни жизнестойкости. Основными копинг-стратегиями поведения студентов в ситуациях стресса является “конфронтационный копинг”, “избегание”, “самоконтроль” и “планирование решения проблемы”.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, копинг-стратегии, личность, студенты, образовательный процесс, высшие учебные заведения.

Andrii Cherkashyn

An extended abstract of the paper on the subject of:

“Stress resistance and coping strategies of student behavior during the educational process in higher education institutions”

Problem setting. The article considers the main approaches to the problem of stress resistance and coping strategies of students in higher education institutions of Ukraine. The current state of development of science and higher education in Ukraine is characterized by the introduction of new scientific and educational technologies for the training of modern competitive professionals. In the educational process in higher education institutions, various stressors that cause the emergence of relevant negative states impact all participants in this process. The disorders in the cognitive, emotional, motivational and behavioral spheres of students' activities negatively affect the scientific and educational.

analysis. Thus, there is an urgent question to study the features of stress resistance of student youth and their use of coping strategies of behavior in the educational process in higher education institutions. Scientific studies of personality stress show that, on the one hand, a significant number of results have been accumulated on the study of stress resistance, on the other hand, many authors note the complexity and inconsistency and insufficiency of conceptual and methodological developments of this psychological phenomenon. In psychological publications, the problem of personality stress is covered in fragments. Researchers do not pay attention to the principles of development and systematization of personality.

Recent research and publications

Paper objective. In general, the practi-

calcontent of scientific research is aimed at finding a coping strategy and coping resources of the individual, on recommendations for overcoming post-stress states of people who have experienced the traumatic effects of various stressors. A number of scientists consider stress resistance as a property of personality that determines the effective activity of personality, and others as cognitively conditioned mechanisms of coping with stress.

Paper main body. In psychological science, there are other views on the stress resistance of the individual, but when studying the stress resistance of students in the educational process of higher education, it is advisable to use the aforementioned approaches. Our research suggests that most

students have low levels of psychological stress, mental stress and medium, high levels of resilience. Accordingly, more students of higher education institutions have a sufficient level of stress resistance, trying to find effective ways to achieve goals regardless of the end result.

Conclusions of the research. The main coping strategies of behavior in stressful situations by students are “confrontational coping”, “avoidance”, “self-control” and “problem solving planning”, which gives grounds to claim that students’ resistance to the negative emotional impact of stress with energy conservation, lack of emotional “infection” by strengthening the functions of self-control, adequacy to respond to stressful situations.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний стан розвитку науки та вищої освіти в Україні характеризується впровадженням нових наукових та освітніх технологій щодо підготовки сучасних конкурентоспроможних фахівців. Освітній процес у закладах вищої освіти характеризується впливом на всіх учасників освітнього процесу різноманітних стрес-факторів, які обумовлюють виникнення відповідних негативних станів. Крім цього, на цей час дуже значний негативний вплив на психічний стан учасників освітнього процесу ЗВО здійснює наявність високих показників захворювання серед населення України на COVID-19. Відповідно, студентська молодь перебуває у постійному стані стресу, що може спричинити погіршення загального стану психічного та соматичного станів їхнього здоров'я. Порушення в когнітивній, емоційній, мотиваційній і поведінковій сферах діяльності студентів негативно впливають на показники наукової та навчальної діяльності. Отже, постає нагальне питання щодо вивчення особливостей стресостійкості студентської молоді та використання ними копінг-стратегій поведінки в умовах освітнього процесу у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. В загально-теоретичному плані у наукових психологічних дослідженнях проблема стресостійкості представлена у працях: Г. Айзенка, Г. Олпорта, К. Роджерса у напрямку теорії особистості; Г. Сельє, Л. Карамушкі, Н. Онїщенко у напрямку теорії стресу; У. Кеннона у розвитку теорії гомеостазу; В. Небиліцина, В. Мерліна в контексті розвитку теорії темпераменту і властивостей нервової системи; Г. Никифорова, А. Черкашина, Б. Ломова, В. Бодрова, щодо формування надійності діяльності та ін [1,2, 5,7, 8, 9, 12, 13,14].

Дослідженню копінг - стратегій поведінки особистості присвячені наукові праці Л. Александрової, К. Корнєва, А. Пріхідько, Є. Рассказової і Т. Гордєєвої, О. Склень, С. Хазової, І. Шагарової, G. Bouchard, В. Compas, R. Lasarus [15,17]. В проведених дослідженнях науковців набули свого відображення особливості копінг-стратегій особистості залежно від віку, статі, особливостей середовища та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Аналіз

наукових доробок вказує на недостатність наукових досліджень щодо теоретико-методологічного та емпіричного аналізу проблеми стресостійкості та копінг-поведінки студентів як психологічного феномена в умовах освітнього процесу у закладах вищої освіти. Визначення особливостей стресостійкості студентів та їхніх копінг-стратегій поведінки буде сприяти вдосконаленню форм та методів психолого-педагогічного супроводження освітнього процесу у ЗВО.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Визначити особливості стресостійкості студентів та застосування ними відповідних копінг-стратегій поведінки у освітньому процесі закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На цей час велика кількість наукових публікацій присвячено проблемі дослідження стресу, але тільки невелика кількість з них присвячені проблемі стресостійкості особистості. Наукові дослідження стресостійкості особистості показують, що, з одного боку, накопичено значну кількість результатів, присвячених вивченню стресостійкості, з іншого - багато авторів відзначають складність і багато в чому суперечливість і недостатність концептуальних і методологічних розробок даного психологічного феномена. В психологічних публікаціях проблема стресостійкості особистості висвітлена фрагментарно. Поза увагою дослідників залишаються принципи розвитку і системності особистості. В цілому практичний зміст наукових досліджень спрямовано на пошук копінг-стратегії і копінг-ресурсів особистості, на рекомендації щодо подолання постстресових станів людей, які пережили травмуючий вплив різноманітних стрес-факторів.

На думку В. Крайнюк, стресостійкість - це загальна якість особистості, яка характеризується здатністю протистояти стресовим факторам за період часу, який

необхідний для організації нових умов, в яких даний стресор не буде загрозливим. В подальшому автор зазначає, що індивідуальні особливості стресостійкості визначаються як динамічні в часі, залежні від зовнішніх і внутрішніх факторів та визначаються рівнем і розвиненістю окремих функцій цілісної системи і взаємодією визначених її чотирьох структурних компонентів - особистісного, соціального, типологічного, поведінкового [6].

В. Мерлін [8], розглядає стресостійкість як індивідуальну психологічну особливість, яка являє собою специфічну взаємодію різнорівневих властивостей інтегральної індивідуальності, що забезпечує біологічний, фізіологічний та психологічний гомеостаз системи і веде до оптимальної взаємодії суб'єкта з оточуючим середовищем в різноманітних умовах життєдіяльності. В. Бодров пише, що стресостійкість є властивість особистості, що сприяє високій продуктивності діяльності в екстремальному просторі [2].

Ряд авторів (Л. Мерфі, Р. Лазарус, С. Фолкман, Д. Амірхан та ін.) під стресостійкістю розуміють різні когнітивно обумовлені механізми подолання стресу (копінг-механізми) і механізми психологічного захисту. Копінг-механізми проявляються в когнітивній, емоційній і поведінковій сферах людини у вигляді різноманітних копінг-стратегій: протистоння, совладання, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планового вирішення проблеми, позитивної переоцінки (Р. Лазарус, С. Фолкман). Слід зазначити, що оволодіння способами подолання емоційної напруги і освоєння механізмів психокорекції займають значне місце у формуванні стресостійкості особистості. Однак, на наш погляд, механізми подолання стресу і явище стресостійкості взаємопов'язані, але не тотожні.

Відповідно, ряд авторів розглядають стресостійкість як властивість особистості, яка визначає ефективну її діяльність, а інші - як когнітивно обумовлені механізми по-

долання стресу. Слід зазначити, що у нашому дослідженні ми врахували два основних погляди на стресостійкість, які визначають стресостійкість студентів у освітньому процесі закладу вищої освіти.

Для досягнення мети було використано наступні психодіагностичні методики: “Копінг тест Лазаруса”, “Шкала психологічного стресу PSM-25” Лемура - Тес'є - Філліона (в адаптації Н.Водоп'янової), “Опитувальник нерво-

во-психічної напруги” (Т. Немчін), “Тест життєстійкості” (С. Мадді), а також методи обробки даних за допомогою статистичного пакету даних SPSS (версія 20.0): визначення коефіцієнту кореляції Пірсона. У дослідженні взяло участь 50 студентів-психологів 2 - 3 курсів Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”.

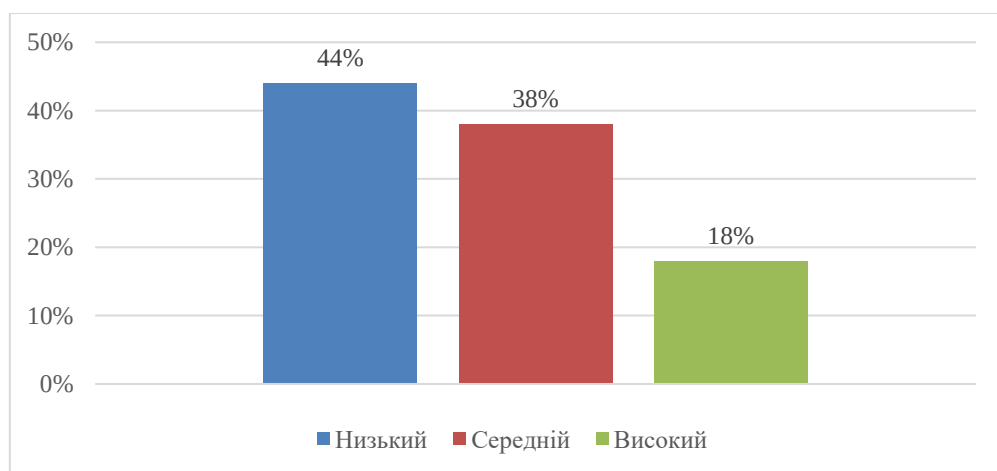

Рис.1. Результат дослідження за допомогою методики “Шкала психологічного стресу PSM-25”

За результатами дослідження за методикою “Шкала психологічного стресу PSM-25” (рисунок 1) 44% опитуваних студентів мають низький рівень психологічного стресу, що свідчить про розвинену стресостійкість та можливість протидіяти впливу різноманітних стресорів, швидку адаптацію до ситуації, здатність максимально мобілізувати себе і проявляти усі свої сильні сторони для виходу із стресової ситуації. Отже, труднощі, що виникають, вони сприймають з філософської позиції, розуміючи їх як черговий життєвий урок.

38% з опитаних студентів мають середній рівень психологічного стресу,

що характеризує їх як спроможних адекватно оцінювати ситуацію, що виникає, та переносити стрес без відчутних наслідків для себе і оточення. Вони можуть швидко приймати рішення, мають хороший внутрішній захист, який допомагає ефективно протистояти негативному впливу стресу.

18% з опитуваних студентів мають високий рівень психологічного стресу. Відповідно, це свідчить про низькі показники їхньої стресостійкості: наявність неадекватної оцінки стресової ситуації; нездатність приймати швидкі і правильні рішення; можливість дезадаптуватися при занадто сильному впливі стресору.

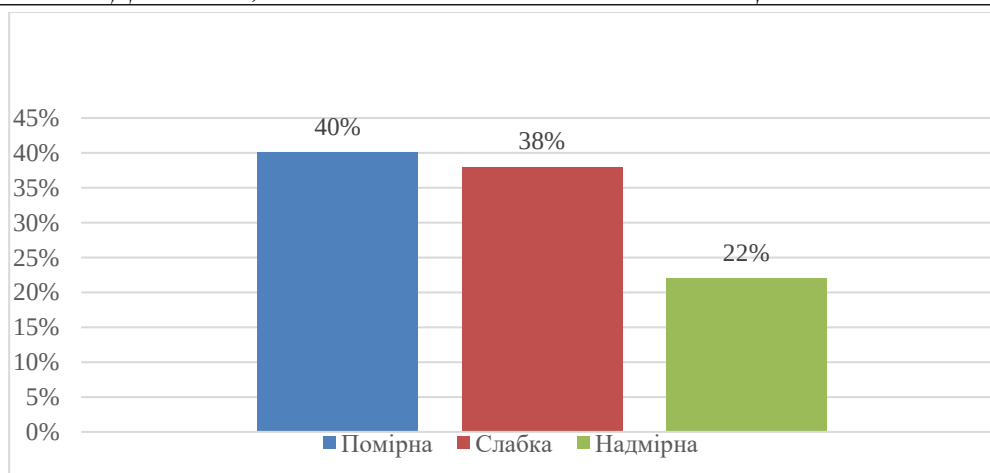

Рис. 2. Результати досліджень за методикою “Шкала нервово-психічної напруги” (Т. Немчіна)

За методикою “Шкала нервово-психічної напруги” (Т. Немчіна), що зображено на рисунку 2, у 22% опитуваних студентів стан нервово-психічної напруги знаходиться на надмірному рівні. Це може викликати у них складнощі, пов'язані з реагуванням на мінливість подій, сильним впливом стресору, що може приводити до стресових станів організму.

У 40% студентів стан нервово-психічної напруги знаходиться на помір-

ному рівні. Це свідчить про вразливість їхньої психіки, що може приводити до розсіяної уваги, нервовості, роздратованості та агресивності.

У 38% студентів стан нервово-психологічної напруги знаходиться на низькому рівні, що свідчить про адекватність сприйняття студентами стресових впливів, що виникають, про готовність активно діяти в умовах емоційного впливу.

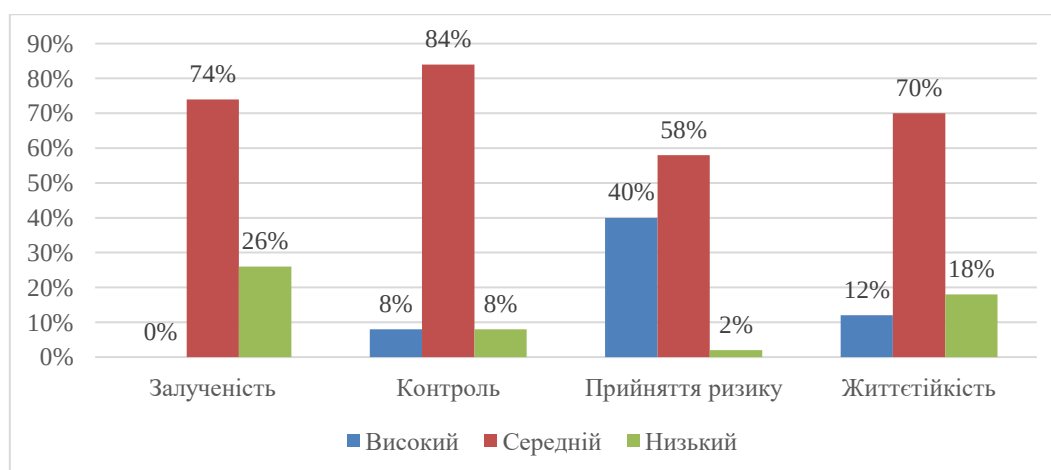

Рис. 3. Результати дослідження за методикою “Тест життєстійкості”

Аналіз результатів за методикою “Тест життєстійкості” (рисунк 3) дає підстави стверджувати, що 18% студентів мають показники життєстійкості на низькому рівні, а 70% та 12% студентів

мають відповідно середні та високі показники життєстійкості. Отже, більша кількість студентів в меншій мірі залежить від ситуативних переживань, мають достатньо ресурсів щодо подолання

негативного впливу різноманітних життєвих ситуацій.

В основі прийняття ризику у 98 % студентів лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань із досвіду і використання його наступного разу. Вони готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки знецінює життя особистості.

92% студентів мають високий рівень контролю, що свідчить про переко-

наність їх у необхідності активної життєвої позиції на досягненні поставлених цілей незалежно від кінцевого результату.

74 % студентів мають середні показники за шкалою “залученість”, що свідчить про задоволеність ними власною діяльністю. 26 % студентів мають низькі показники за шкалою, що відбиває їх незадоволеність показниками життєдіяльності.

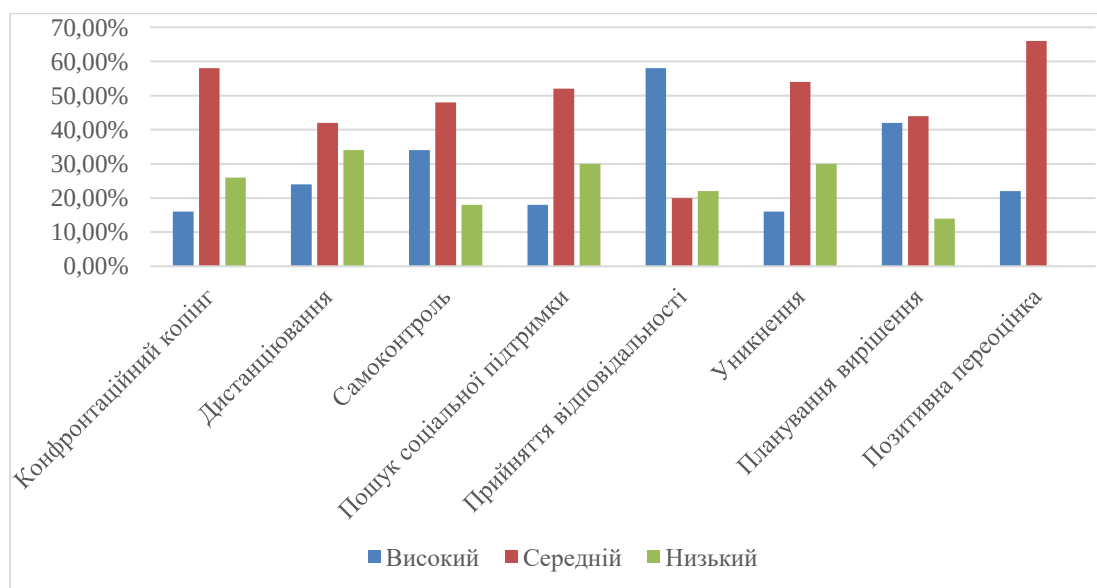

Рис. 4. Відсоткове співвідношення рівнів проявів копінг-стратегій у студентів за методикою “Копінг-тест”

Аналіз даних отриманих за методикою “Копінг стратегії” (рисунок 4), показує, що 72% студентів використовує копінг-стратегію “конфронтації”, що забезпечує здатність до опору труднощам, енергійність та підприємливість у вирішенні проблемних ситуацій, вміння відстоювати власні інтереси, справлятися з тривожністю в стресових ситуаціях.

76 % студентів використовують копінг-стратегію “дистанціювання”, яка дозволяє долати негативні переживання у зв’язку з проблемою за рахунок суб’єктивного зниження її значущості та ступеня емоційної залученості до неї. Для цієї

копінг-стратегії характерно використання інтелектуальних прийомів раціоналізації, перемикання уваги, відсторонення, гумору, але існує можливість знецінення студентами власних переживань, недооцінка значимості та можливостей дієвого подолання проблемних ситуацій.

72 % студентів використовують копінг-стратегію “самоконтроля”. Відповідно, у напружених ситуаціях студенти долають проблемну ситуацію за рахунок цілеспрямованої регуляції власних емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації і вибір відповідної стратегії поведінки. Слід зазначити, що надмірні

чи недостатні показники за цією шкалою можуть привести до формування у студентів труднощів у проявах власних переживань, потреб та спонукань у зв'язку із проблемною ситуацією, а також до надконтролю поведінки.

70 % студентів застосовують копінг-стратегію “пошук соціальної підтримки”, що дозволяє їм вирішувати проблеми за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної і дієвої підтримки.

78 % студентів надають перевагу використанню копінг-стратегії “прийняття відповідальності”, яка передбачає визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення, в ряді випадків із виразним компонентом самокритики та самозвинувачення.

Копінг-стратегія “уникнення” на високому рівні притаманна тільки 16 % студентів, яка може викликати реакцію ухилення, ігнорування існування проблем. Позитивною стороною використання такої копінг-стратегії є можливість швидкого зниження емоційної напруги в ситуації стресу.

Копінг-стратегію “планування рішення проблеми” використовують 86 % студентів. Отже, вони намагаються подолати проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих ефективних стратегій і варіантів поведінки з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів.

88% студентів надають перевагу використанню копінг-стратегії “позитивна переоцінка”. Стратегія позитивної переоцінки передбачає спробу подолання негативних переживань через позитивне переосмислення проблеми, розглядаючи її як стимул для особистісного зростання. Негативною стороною вказаної копінг-стратегії може стати вірогідність недооцінки особистістю можливостей дієвого вирішення проблемної ситуації.

Проведений кореляційний аналіз дозволив встановити прямий зв'язок між рівнем психологічного стресу та копінг-стратегіями “конфронтаційний копінг”

(0,602 при $p < 0,01$) та “уникнення” (0,598 при $p < 0,01$), що дає підстави стверджувати про посилення опору студентів до негативного емоційного впливу стресу зі збереженням енергетичних ресурсів та відсутністю емоційного “зараження” ним.

Зворотній кореляційний зв'язок був встановлений між рівнем психологічного стресу та копінг-стратегіями “самоконтроль” (-0,692 при $p < 0,01$) та “планування рішення проблеми” (0,662 при $p < 0,01$). Отже, чим вищі будуть сформовані у студентів функції контролю, керування своїми емоціями, адекватного аналізу стресової ситуації, тим нижче вони будуть мати рівень стресу.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі проведеного дослідження нами було визначено, що: по-перше, стресостійкість - це інтегративна якість особистості, яка визначає здатність протистояти стрес-факторам та зберігати оптимальну життєдіяльність; по-друге, під стресостійкістю розуміють різні когнітивно обумовлені механізми подолання стресу (копінг-механізми) і механізми психологічного захисту. У нашому дослідженні ми врахували два основних погляди на стресостійкість, які обумовлюють її студентів у освітньому процесі закладу вищої освіти.

Проведені нами дослідження дають підстави стверджувати, що більшість студентів мають низький рівень психологічного стресу, нервово-психічної напруги та середній, високий рівні життєстійкості. Відповідно, більша частина студентів закладів вищої освіти має достатній рівень стресостійкості, намагається знайти ефективні шляхи досягнення цілей незалежно від кінцевого результату.

Основними копінг-стратегіями поведінки студентів у ситуаціях стресу є “конфронтаційний копінг”, “уникнення”, “самоконтроль” та “планування рішення проблеми”, що дає підстави стверджувати про посилення опору студентів до негативного емоційного впливу стресу зі збереженням енергетичних ресурсів, від-

сутністю емоційного “зараження” ним за рахунок посилення функцій самоконтролю, адекватністю реагуванню на стресові ситуації.

Перспективним напрямком дослі-

дження бачимо дослідження форм та методів подолання негативного впливу стресу на студентів в освітньому середовищі закладів вищої освіти.

Список літератури:

1. Айзенк Г. Ю. Структура личности / Г. Ю. Айзенк – Москва: ЮВЕНТА. – 1999. – С. 464

2. Бодров В. А. Информационный стресс / В. А. Бодров // учеб. пособие для вузов. – Москва: “ПЕР СЭ”. – 2000. – С. 352

3. Водопьянова Н. Е. Синдром “выгорания” в профессиях системы “человек – человек” / Н. Е. Водопьянова // Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности под ред. Г. С. Никифорова и др. – Санкт-Петербург: Пресса. – 2001. – С. 282

4. Дубчак Г. М. Психология становления професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій / Г. М. Дубчак // Дис. д-ра психол. наук. – Київ. – 2018. – С. 387

5. Карамушка Л. М., Куриця Д. І. Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців / Л. М. Карамушка, Д. І. Куриця // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – №1. – С. 112–125. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tiruss_2013_1_17.

6. Корольчук В. М. Психология стресостійкості особистості / В. М. Корольчук // Дис. д-ра психологічних наук 19.00.01 Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН Укр. 511 арк.: рис., табл. бібліографія: арк. Київ. – 2009. – С. 389 – 434

7. Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – Москва: Педагогика. – 1991. – С. 296

8. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание. – Пермь: Пермский гос. пед. институт. – 1990. – С. 110

9. Олпорт Г. В. Личность в психологии. – Москва: ЮВента. – 1998. – С. 375

10. Приходько В. Н. Синдром эмоционального выгорания педагогов: моне-

торинг и методы его превенции / В. Н. Приходько // Управление школой. – 2011. № 16–18. С. 68–94

11. Пушкарёв А. Л., Доморацкий В. А., Гордеева Е. Г. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия / А. Л. Пушкарёв, В. А. Доморацкий, Е. Г. Гордеева // Изд-во Ин-та психотерапии. – Москва: – 2000. – С. 128

12. Назаров О. О., Оніщенко Н. В., Садковий В. П., Садковий О. В., Склень О. І., Тімченко О. В. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України / О. О. Назаров, Н. В. Оніщенко, В. П. Садковий, О. В. Садковий, О. І. Склень, О. В. Тімченко. – Монографія. – Харків. – 2008. – С. 186

13. Селье Г. Что такое стресс. Оптимальный уровень стресса. Психические состояния / Г. Селье // Сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. – Санкт-Петербург: Питер. – 2000. – С. 424–430

14. Черкашин А. І. Формування емоційної стійкості фахівців пожежної хорони до впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності / А. І. Черкашин // Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. псих. наук: 19.00.01. – Харків. – 1995. – С. 24

15. Compas, B., Connor-Smith, J., Saltzman, S., Thomsen, A., Wadsworth, S. (2001), “Coping with stress during childhood and adolescence: problems, progress and potential in theory and research”, *Psychological Bulletin*, vol. 127. № 1. pp. 87 – 127

16. Connor-Smit, J.K., Flachsbart, C. (2007), “Relations between personality and coping: a meta-analysis”, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 93, pp. 1080–1107

17. Lazarus, R. (2006), “Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and

coping”, Journal of Personality, vol. 74, № 1. pp. 9–43

References:

1. Eysenck, G. Yu. (1999), “Personality structure”, Moscow: YUVENTA, p. 464
2. Bodrov, V.A. (2000), “Information stress: textbook. manual for universities”, Moscow: “PER SE”, p. 352
3. Vodopyanova, N. Ye. (2001), “The “burnout” syndrome in the professions of the “person-person” system”, Practical work on psychology of management and professional activity, ed. G. S. Nikiforova et al. St. Petersburg: Press, p. 282
4. Dubchak, G. M. (2018), “Psychology of formation of professional stress resistance of future specialists of socionomic professions: dis. Dr. Psychol”, Science, Kyiv, p. 387
5. Karamushka, L.M., Kuritsa, D.I. (2013), “Psychological factors of professional stress in civil servants”, Theory and practice of social systems management, no.1, pp. 112 – 125, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2013_1_17.
6. Korolchuk, V. M. (2009), “Psychology of stress resistance of the person”, dis. Dr. of Psychological Sciences 19.00.01, Inst. of Psychology. G.S. Kostyuk APN Ukr. Kiev. 511 sheets: fig., tab. bibliography: pp. 389–434
7. Lomov, B. F. (1991), “Questions of general, educational and engineering psychology”, Moscow: Pedagogika, p. 296
8. Merlin, V.S. (1990), “Personality structure: character, abilities, self-awareness”, Perm: Perm State ped. Institute, p. 110
9. Allport, G. V. (1998), “Personality in Psychology”, Moscow: Juventa, p. 375
10. Prikhodko, V. N. (2011), “Syndrome of emotional burnout of teachers: monitoring and methods of its prevention”, School management, no. 16–18, pp. 68–94
11. Pushkarev, A.L. Domoratsky V.A., Gordeeva E. G. (2000), “Post-traumatic stress disorder: diagnosis, psychopharmacotherapy, psychotherapy”, Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy, p. 128
12. Nazarov, O.O., Onishchenko, N.V. Sadkovy, V. P., Sadkovy, O. V., Sklen, O. I., Timchenko, O. V. (2008), “Psychological features of basic coping strategies and personal coping resources of employees of fire and rescue units of the Ministry of Emergencies of Ukraine”, monograph, Kharkiv, p.186
13. Selye, G. (2000), “What is stress. Optimal stress level. Mental states”, comp. and total. ed. Kulikova, L. V. St. Petersburg: Peter, pp. 424–430
14. Cherkashin, A. I. (1995), “Formation of the social stiffness of the poorer burial before the stress factors in the increased intensity”, abstract of Ph.D. dis. on the science. step k. psycho. Sciences: 19.00.01, Kharkiv, p. 24
15. Compas, B., Connor-Smith, J., Saltzman, S., Thomsen, A., Wadsworth, S. (2001), “Coping with stress during childhood and adolescence: problems, progress and potential in theory and research”, Psychological Bulletin, vol. 127. № 1. pp. 87–127
16. Connor-Smit, J.K., Flachsbart, C. (2007), “Relations between personality and coping: a meta-analysis”, Journal of Personality and Social Psychology, vol. 93, pp. 1080 – 1107
17. Lasarus, R. (2006), “Emotions and interpersonal relationships: toward a person-centered conceptualization of emotions and coping”, Journal of Personality, vol. 74, № 1. pp. 9 – 43

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2021

Olga Bashkir

doctor of pedagogy, associate professor, professor of the department of the educology and innovative pedagogy, H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University;

Kharkiv, Ukraine

ORSID: 0000-0001-5237-9778

E-mail: boi83@ukr.net

Svetlana Zolotukhina

doctor of pedagogy, professor of the department of the educology and innovative pedagogy, H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; Kharkiv, Ukraine

ORSID: 0000-0002-3535-5974

E-mail: kaf_pedagogik@ukr.net

**ICT MEANS IN THE FORMATION OF STUDENTS' COGNITIVE INTERESTS IN
MASTERING A FOREIGN LANGUAGE LEXICAL COMPETENCE**

Abstract: the problem of preparation of students of general secondary education institutions for mastering a foreign language in the conditions of blended learning is considered. The efficiency of using information and communication technologies of blended learning in the formation of cognitive interest of students to master foreign language lexical competence is determined and proved.

Key words: foreign, English, learning, mixed, distance.

Ольга Башкір

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет

імені Г. Сковороди; Харків, Україна

E-mail: boi83@ukr.net

Світлана Золотухіна

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. Сковороди; Харків, Україна

університет імені Г. Сковороди; Харків, Україна

E-mail: kaf_pedagogik@ukr.net

**ЗАСОБИ ІКТ В ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УЧНІВ ДО
ОВОЛОДІННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ**

Анотація: розглянуто проблему підготовки учнів закладів загальної середньої освіти до оволодіння іноземною мовою в умовах змішаного навчання. Визначено та доведено ефективність використання інформаційно-комунікаційних технологій змішаного навчання у формуванні пізнавального інтересу школярів до оволодіння іношомовною лексичною компетентністю.

© Olga Bashkir, Svetlana Zolotukhina, 2021

Ключові слова: іноземна, англійська, навчання, змішане, дистанційне.

Ольга Башкир, Светлана Золотухина

**СРЕДСТВА ИКТ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ,
УЧАЩИХСЯ К ОВЛАДЕНИЮ ИНОСТРАННОЙ
ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТЬЮ**

Аннотация: рассмотрена проблема подготовки учащихся учреждений общего среднего образования к овладению иностранным языком в условиях смешанного обучения. Определена и доказана эффективность использования информационно-коммуникационных технологий смешанного обучения в формировании познавательного интереса школьников к овладению иностранной лексической компетентности.

Ключевые слова: иностранный, английский, обучение, смешанное, дистанционное.

Ольга Башкір, Світлана Золотухіна

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

**“Засоби ІКТ у формуванні пізнавального інтересу учнів до оволодіння
іношомовною лексичною компетентністю”**

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальним питанням педагогіки ХХІ сторіччя, у зв'язку з реформуванням змісту освіти, форм і методів навчання в контексті впровадження Концепції “Нова українська школа”, залишається проблема формування пізнавального інтересу здобувачів загальної середньої освіти, зокрема до оволодіння лексичною компетентністю англійської мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Проблема розвитку пізнавального інтересу до вивчення іноземної мови завжди була в центрі уваги та порушувалась багатьма науковцями і практиками, а сам феномен пізнавального інтересу вже протягом довгого часу залишається предметом ґрунтовних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Пошук ефективних та інноваційних засобів інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для навчання

лексики так, щоб це було цікаво, залишається актуальним, адже в умовах карантинних обмежень, зумовлених поширенням Covid-19, важко зацікавлювати учнів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), ідучи традиційними шляхами.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Одним із ключових завдань ЗЗСО є формування пізнавального інтересу, який є надважливою умовою успішного протікання навчального процесу, його продуктивності й результативності за будь яких обставин, зокрема й під час змішаного навчання. Мета дослідження - перевірити ефективність засобів ІКТ у формуванні пізнавального інтересу здобувачів загальної середньої освіти до оволодіння лексичною компетентністю на уроках англійської мови в умовах змішаного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З метою перевірки рівня сформованості пізнавального інтересу здобувачів загальної середньої освіти до оволодіння

лексичною компетентністю на уроках англійської мови нами було проведено експеримент, який складався з трьох етапів: констатувального, формувального та контрольного. Експериментально-дослідницька робота проводилася під час педагогічної практики студентів факультету іноземної філології Харківського національного педагогічного університету імені Г.Сковороди на базі Харківської спеціалізованої школи I-III ступенів №162 упродовж першого семестру 2020-2021 навчального року.

У відповідності з логікою дослідження нами були визначені етапи розвитку пізнавального інтересу школярів до вивчення англійської лексики: створення умов для виникнення пізнавального інтересу учнів до іношомовної лексики, її практичного засвоєння; комплексне формування позитивного ставлення до англійської мови як навчального предмету; формування пізнавального інтересу до оволодіння лексичною компетентністю в умовах змішаного навчання. Дослідження було спрямоване на перевірку таких показників:

- ставлення до вивчення іноземної мови та оцінка ролі пізнавального інтересу у здобутті знань;
- прагнення поповнити та відтворити знання лексики, а також оволодіти способами її застосування в нетипових ситуаціях;
- усвідомлення ролі інтелектуальної ініціативи в оволодінні лексичною компетентністю;
- прояв вольових зусиль в оволодінні лексичною компетентністю.

З метою виявлення ступеня доцільності використаних засобів ІКТ для формування пізнавального інтересу на констатувальному етапі було проведено оцінювання учнів їхніми викладачами, батьками, методистами та студентами-практикантами, а також самооцінювання і взаємне оцінювання школярів. У результаті в учнів виявлено досить низький рівень пізнавального

інтересу до іношомовної лексики за допомогою методів (високий - 12%, середній - 51%, низький - 37%).

У ході формувального етапу дослідження встановлювалась доцільність та ефективність тих чи тих дій педагога на кожному з трьох етапів формування пізнавального інтересу до вивчення англійської лексики:

- створення умов, які сприяють виникненню потреби у знаннях та їх засвоєнні - враховували інтереси та потреби учнів, заохочували суперництво, створювали ситуації успіху, підвищували кваліфікацію вчителів у використанні сучасних засобів ІКТ дистанційного навчання;

- комплексне формування позитивного ставлення до навчального предмету й діяльності в контексті вивчення англійської мови - підібраний роздатковий матеріал для унаочнення нового навчального матеріалу, а також застосування нетрадиційних форм організації навчання, позакласної роботи, застосування прийому привабливої мети, мозкового штурму;

- формування пізнавального інтересу до оволодіння лексичною компетентністю в умовах змішаного навчання - безпосереднє виконання вправ на дистанційних платформах, участь у проєктах, виконання досліджень, розробка структурно-логічних схем, таблиць, ментальних карт, інфографіки та скрайбінгу.

На кожному з етапів реалізації поставленої мети дослідження сприяли такі засоби ІКТ, як Microsoft Powerpoint, Zoom, Meet, Google Drive, Skype, Viber, Telegram, Kahoot, Classroom, Jamboard, Canva, Padlet, Flipgrid, iLearn, Trello, Mentimeter, Bubbl.us, Coggle, Popplet, MindMeister.

На заключному етапі експерименту було здійснено контроль ефективності проведеної роботи, завданням якого була перевірка рівня пізнавального інтересу до вивчення лек-

сики на уроках англійської мови. Для оцінки рівня пізнавального інтересу у здобувачів загальної середньої освіти застосовувалися ті ж методи (опитування, анкетування, бесіда, спостереження, аналіз і узагальнення результатів), які були використані на констатувальному етапі. Результати засвідчили оволодіння пізнавальним інтересом на високому рівні - 39% учнів, на середньому - 57%, на низькому - 4%, що свідчить про ефективність використання зазначених

засобів ІКТ змішаного навчання.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Після проведення експерименту ми можемо констатувати якісні та кількісні зміни щодо розвитку в учнів пізнавального інтересу до оволодіння лексичною компетентністю англійської мови за умови використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій змішаного навчання.

Problem setting. In connection with the reform of the content of education, forms and methods of teaching in the context of the implementation of the Concept “New Ukrainian School”, the urgent issue of pedagogy of the XXI century remains the problem of the formation of the cognitive interest of applicants for general secondary education, in particular, to mastering the lexical competence of the English language.

General problem statement and its connection with important scientific or practical tasks. Topical issues of pedagogy of the XXI century, in connection with the reform of the content of education, forms and methods of teaching in the context of the implementation of the Strategy of the development of higher education in Ukraine for 2021-2031 [1], the Concept of the New Ukrainian School [2] remains a problem of forming the cognitive interest of students of general secondary education, in particular, mastering the lexical competence of the English language .

Cognitive interest is a powerful motivating force that directs a person to active learning activities, turning the latter into an exciting and emotional process. The ultimate goal of cognitive interest in mastering lexical competence is the emergence of students' inner need to learn new vocabulary, involves the involvement of the emotional sphere of the individual.

Recent research and publications analysis. The problem of developing cognitive interest in learning a foreign

language has always been in the spotlight and has been raised by many scholars and practitioners, and the phenomenon of cognitive interest has long been the subject of serious research by both domestic and foreign applicants. Thus, A. Bashkir, A. Ilchenko [3], V. Lozova [7], N. Siranchuk [9] and others laid the theoretical foundation and formulated productive ideas for the development of cognitive interest of schoolers in the learning process. The phenomenon of cognitive interest is revealed in the works of such researchers as N. Bibik [4], V. Bondarevskiy [5], G. Shchukina [10] and others. V. Buchbinder [6], V. Tereshchuk [9] and others dealt with the formation of cognitive interest as an effective way of teaching foreign language vocabulary. The studies of V. Chan, M. Nagami [11], Meara, P. [12] and others were devoted to the peculiarities of the use of ICT in the study of vocabulary. However, the issue of forming the cognitive interest of students in general secondary education to master foreign language vocabulary in the context of blended learning remains out of the researchers' attention.

Highlighting of previously unresolved parts of the general problem to which this article is devoted. The process of the formation of cognitive interest in mastering the English-language lexical competence at the present stage remains poorly studied. The search for effective and innovative means of information and communication technologies (ICT) for

teaching vocabulary in an interesting way remains relevant, because in the quarantine conditions caused by the spread of Covid-19, it is difficult to interest students of general secondary educational institutions, following traditional ways : sticking to the materials from familiar, authentic textbooks, encouraging students to memorize words in lists and translate dozens of sentences in a row. Preparing for lessons, a teacher really needs to focus not only on the requirements of state programs, trying to cover everything at once, regardless of the results and interest of students, but also to focus on the age, psychological characteristics and their own needs of students.

Paper objective. One of the key tasks of general secondary educational institutions is the formation of cognitive interest, which is an essential condition for the successful learning process, its productivity and effectiveness in all circumstances, including during blended learning. The purpose of the study is to test the effectiveness of ICT tools in the formation of cognitive interest of applicants for general secondary education to master lexical competence at English lessons in a blended learning environment.

In order to solve the set tasks, the following research methods were used: theoretical: analysis of psychological and pedagogical literature in order to determine the conceptual categorical apparatus; empirical: questioning, conversation, observation, survey, generalization, analysis of the products of educational and cognitive activity, pedagogical experiment; statistical: methods of mathematical statistics, allowed to quantitatively and qualitatively analyze the results of the study.

Paper main body. In order to check the level of formation of the cognitive interest of applicants for general secondary education in mastering lexical competence at English lessons, we conducted an experiment, which consisted of three stages: ascertaining, formative and control. The experimental research work was carried out

during the teaching practice of students of the Faculty of Foreign Philology of H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University on the basis of the Kharkiv specialized school I-III levels No. 162 during the first semester of the 2020-2021 academic year.

In accordance with the logic of the study, we identified the stages of development of students' cognitive interest in learning English vocabulary: creating conditions for the emergence of students' cognitive interest in foreign language vocabulary, its practical acquisition; complex formation of a positive attitude to English as a subject; formation of cognitive interest in mastering lexical competence in the conditions of blended learning. The study aimed to verify the following indicators:

- attitude to the study of a foreign language and assessment of the role of cognitive interest in gaining knowledge;
- the desire to supplement and reproduce the knowledge of vocabulary, as well as to master the methods of its application in atypical situations;
- awareness of the role of intellectual initiative in mastering lexical competence;
- manifestation of volitional efforts in mastering lexical competence.

In order to identify the appropriateness of the ICT tools used for the formation of cognitive interest at the ascertainment stage, students were evaluated by their teachers, parents, methodologists and interns, as well as self-assessment and mutual evaluation of students were conducted.

Basing on the conducted work, the levels of formation of students' cognitive interest in mastering lexical competence were distinguished: high, medium, low.

The high level is characterized by the manifestation of cognitive interest in the forming of an internal need for learning, predetermines the presence of significant volitional effort and painstaking work aimed at comprehending the procedure of lexical changes, to understand their theoretical and scientific foundations. Pupils try to delve

systematically into more complex aspects of the English language, independently looking for additional information and carefully analyzing the information provided by the teacher. Schoolchildren have a positive perception of the learning environment, are motivated and capable of reflection. The acquisition of lexical competence is faster and more successful; the assimilation of knowledge is durable and conscious.

The medium level is characterized by the fact that students do not always aim at learning something new on their own. They more often strictly follow the teacher's instructions; less often, they take the process of their learning under their own control. Students are rarely engaged in self-education, the acquisition of knowledge for them is a formal process. Such students show less ability to reflect, are rarely the initiators of practical activities.

Those who do not have a positive attitude to learning have the low level. At lessons, such students are passive and uninitiated; they do not realize the importance of the material provided by the teacher. Consistency of lexical speaking skills is almost absent, which is the cause of a large number of lexical errors in speech. Students are not engaged in self-education, do not resort to reflection.

The effectiveness of ICT tools during the formation of cognitive interest was tested during the formative stage of the pedagogical experiment, which took place in the natural conditions of the pedagogical process. In the course of the research, the expediency and efficiency of certain actions of the teacher at each of the three stages of formation of cognitive interest in the study of English vocabulary were established. The experiment was conducted in such a way that, without violating the traditional curriculum, to increase the level of cognitive interest in students of general secondary education in English lessons in a blended learning environment.

In the study, we were guided by the fact that the process of increasing the level of

cognitive interest in learning vocabulary should be gradual, taking into account that the teacher is not the initiator of increasing the interest, and students begin to acquire new knowledge, feeling some lack of them to communicate successfully or work with writing sources.

Speaking about creating conditions that contribute to the need for knowledge and their acquisition, we took into account the interests and needs of students, making their work interesting. In addition, we encouraged competition, which, however, did not go beyond healthy learning competition; also created situations of success for students who experience certain learning difficulties, focusing on achievements and encouraging them.

It is necessary to emphasize that the personal qualities of the teacher and the ability to make students interested in the subject, transmitting their own interest in it and professional awareness of the use of modern ICT are also one of the effective ways to increase students' cognitive interest in learning foreign language vocabulary. At this stage, teachers and students-interns had to master the methods of teaching in a blended learning environment, the use of media resources and information and communication technologies, which became a condition of distance learning.

In order to form a positive attitude to the subject and activities in the context of learning English, we have selected handouts to illustrate new learning materials, as well as the use of non-traditional forms of learning: a quiz lesson and an interactive lesson. In addition, students were involved in extracurricular activities: we had several conversations with them, where they identified difficulties that arise in the process of learning a foreign language, and together found ways to solve them, emphasizing the importance of cognitive interest.

In order to form a positive attitude to the study of English, the technique of attractive purpose was used in the research. The students had a simple, clear and attractive

goal; achieving it, they involuntarily performed the educational action that the teacher planned. The technology of interactive learning “brainstorming”, which successfully complements the reproductive forms of learning, contributed to the solution of creative, heuristic tasks while forming a positive attitude to the study of English vocabulary. This technology helped to train students' ability to express their thoughts concisely, clearly and variably, using the acquired lexical knowledge and skills, revealing general language awareness. This form of work interested students and often became the basis for organizing various activities in the classroom.

At the stage of formation of cognitive interest in mastering lexical competence in the context of blended learning, a number of ICT tools were used (Microsoft PowerPoint, Zoom, Meet, Google Drive, Skype, Viber, Telegram, Kahoot, Classroom, Jamboard, Canva, Padlet, Flipgrig, iLearn, Trello, Mentimeter, Bubbl.us, Coggle, Popplet, MindMeister), which provided the formation of students' cognitive activity before mastering English language competence. Thus, a learning set of words, phrases and stable expressions were created on the interactive services Quizlet and Kahoot! Students had the opportunity to practice lexical units by performing several types of exercises: 1) Flashcards - fixing the meaning of words with cards, on one side of which is written a concept and on the other side is a definition; 2) Learn - guessing words or expressions by writing them in a special line; 3) Spell - recording words spoken by the announcer; 4) Match - correlation of the lexical unit with the picture / synonym; 5) Gravity - students must have time to write the word before the meteorite reaches the planet.

One of the effective methods, the use of which helped to increase the level of cognitive interest, is the project method, which is based on voluntary, active, creative, research activities of students, also due to the presence of personal interest in the chosen

topic. Work on the projects was implemented effectively on the Trello and Padlet platforms. Within the project work, students were aware of the purpose and expected results of the activity, chose the problem and designed the idea, independently collected, analyzed and systematized the necessary information for further implementation of the action plan and public presentation of results and summarizing. In order to increase the cognitive interest of students within the educational process, time was allocated for the implementation of projects of creative, game, information, research and applied nature.

Among the pedagogical learning technologies used for the research are structural-logical schemes, tables, mental maps, infographics and scribing. In terms of blended learning, these technologies were implemented using online services “Bubbl.us”, “Coggle”, “Popplet” and “MindMeister”, which stimulated memory, allowed students to see the essence of the problem, to discover new vocabulary in information, and the main thing is to make the learning process interesting at a distance.

At the final stage of the experiment, the effectiveness of the work was monitored, the task of which was to check the level of cognitive interest in the study of vocabulary in English lessons.

The main tasks of the control phase of the experiment were:

- study and explanation of qualitative and quantitative changes in bringing students' cognitive interest closer to the level of internal learning needs;
- analysis of the results of the formative stage of the experiment: verification of the effectiveness of the methods used in blended learning as tools to improve the dynamics of the development of cognitive interest in the acquisition of English lexical items;
- formulation of general conclusions.

The methods used at the ascertainment stage (surveys, questionnaires,

interviews, observations, analysis and generalization of results) were used to assess the level of cognitive interest of general

secondary education students. The results are presented in diagram.

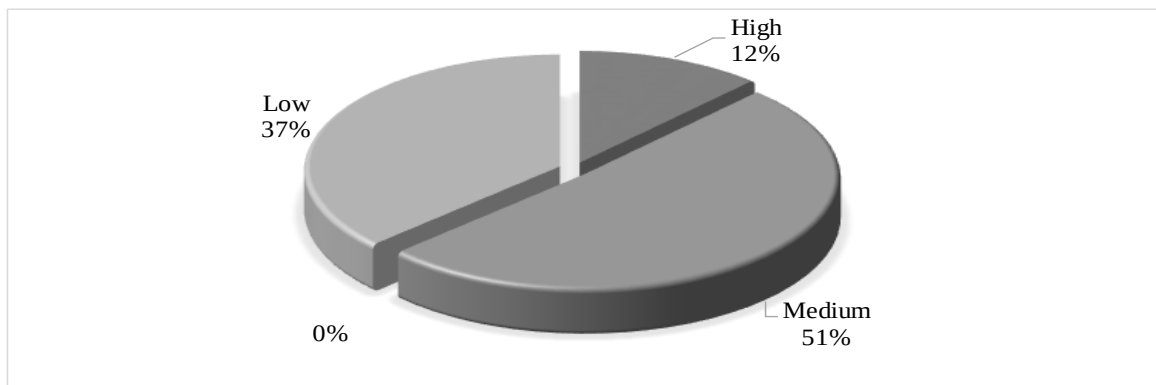

Fig. 1. The results of the ascertaining stage of the study

The analysis of the diagrams shows that the work towards the development of cognitive interest in mastering lexical competence at English lessons was carried out effectively. Zoom, Kahoot, Classroom, Jamboard, Edpuzzle, Canva, Padlet, Mentimeter, Bubbl.us were the most effective in reducing the percentage of students who were at a low level. Thanks

to their use, students became more interested in mastering lexical competence in English lessons, realizing the importance of constantly expanding the vocabulary. Applicants for general secondary education were characterized by a high level of activity, intensity of work in the classroom and the desire to improve English lexical competence themselves.

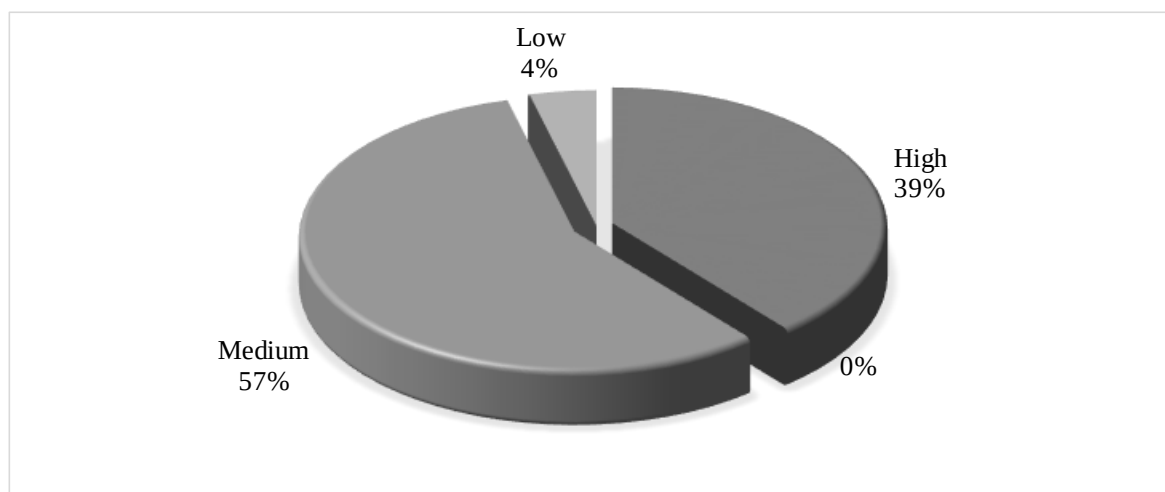

Fig. 2. The results of the control phase of the study

Conclusions of the research. Thus, after the experiment, we can state qualitative and quantitative changes in the development of students' cognitive interest in mastering

the lexical competence of the English language, provided the use of remote means of ICT. The study allowed us to establish that the correct gradual formation of cognitive

interest contributes to:

✓ mastering by students of general secondary education the necessary lexical knowledge and skills for communication in the process of performing educational tasks;

✓ increasing the level of internal motivation

to master more educational material than required by the program at the moment;

✓ active performance of actions for achievement of the best result of work in the conditions of mixed training;

✓ emergence of students' inner need for independent acquaintance with a significant amount of new lexical units for them, which is important during distance learning.

The study does not exhaust the outlined problem completely. A promising area of research can be to identify the effectiveness of distance learning at the level of mastering the language competence of students of general secondary educational institutions.

Список літератури:

1. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. – [електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf

2. Нова українська школа: концептуальні принципи реформи загальноосвітньої школи. – [електронний ресурс] – Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola_compressed.pdf

3. Башкир О. І., Ільченко А. Р. Пізнавальний інтерес як умова оволодіння лексичною компетенцією англійської мови / О. І. Башкир, А. Р. Ільченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Збірник наукових праць. М–во освіти і науки України, Нац. пед. ун–т ім. М. Драгоманова. – Київ: Видавничий дім “Хелветика”. – 2021. – Вип. 77

4. Бібік Н. М. Формування пізнавальних інтересів молодих школярів / Н. М. Бібік. – Київ: Віпол. – 1987. – С. 96

5. Бондаревський В. Б. Виховання інтересу до знань і потреб до самоосвітності / В. Б. Бондаревський // Книга для вчителя. Москва: Просвіщення. – 1985. – С. 144

6. Бухбиндер В. А. Основи методики підготовки однозначних мов / В. А. Бухбиндер. – Київ: Вища школа. – 1986. – С. 335

7. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / В. І. Лозова. – Харків: “ОВС”. – 2000. – С. 164

8. Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетенції в навчанні початкових класиків на уроках української мови / Н. М. Сіранчук // дис. докт. пед. наук: 13.00.02. – Рівне: . – 2018. – С. 428

9. Терещук В. Х. Принципи формулювання англійської лексичної компетентності студентів немовним спеціалістом в умовах віртуального навчального середовища / В. Х. Терещук // Серія Педагогіка та психологія: Вісник КНЛУ. – 2013. – Вип. 22. – С. 161–171

10. Щукіна Х. Й. Педагогічні проблемні формування пізнавальних інтересів учнів / Х. Й. Щукіна. – Москва: Педагогіка. – 1988. – С. 208

11. Чан В. М. Медіа у навчанні та навчанні іноземних мов. / В. М. Чан // Навчання в галузі навчання другої та іноземних мов. – Бостон: Вальтер де Груйтер. – 2011. – С. 422

12. Meara Paul The Dimensions of Lexical Competence, available at: <https://www.lognostics.co.uk/vlibrary/meara1996a.pdf>

References:

1. Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021–2031, available at: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf
2. New Ukrainian school: conceptual principles of the secondary school reform, available at: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola_compressed.pdf
3. Bashkir, O. I., Ilchenko, A. R. (2021), “Cognitive interest as a condition for mastering the lexical competence of the English language”, “Scientific journal of the National Pedagogical University named after Drahomanov, M. Series 5”, “Pedagogical sciences: realities and prospects. Collection of scientific works, Ministry of Education and Science of Ukraine, Nat. ped. Drahomanov M. University”, no. 77, Kyiv: Helvettika Publishing House
4. Bibik, N. M. (1987), “Formation of cognitive interests of young schoolchildren”, Kyiv: Vipol, p. 96
5. Bondarevsky, V. B. (1985), “Education of interest in knowledge and needs for self-education: a book for teachers”, Moscow: Enlightenment, p. 144
6. Buchbinder, V. A. (1986), “Fundamentals of methods of preparation of

unambiguous languages”, Kyiv: Higher School, p. 335

7. Lozova, V. I. (2000), “A holistic approach to the formation of cognitive activity of students”, Kharkiv: OVS, p.164

8. Siranchuk, N. M. (2018), “Formation of lexical competence in primary school students in Ukrainian language lessons: dis. Dr. Ped. Science: 13.00.02”, Exactly:, p. 428

9. Tereshchuk, V. H. (2013), “Principles of formulation of English lexical competence of students by a non-language specialist in the conditions of virtual educational environment”, “Bulletin of the KNLU, Series Pedagogy and Psychology”, issue 22, pp. 161-171

10. Schukina, H. Y. (1988), “Pedagogical problem formation of cognitive interests of students”, Moscow: Pedagogy, p. 208

11. Chan, V. M. (2011), “Media in teaching and learning foreign languages. Training in the field of teaching second and foreign languages”, Boston: Walter de Gruiter, p. 422

12. Meara Paul The Dimensions of Lexical Competence, available at: <https://www.lognostics.co.uk/vlibrary/meara1996a.pdf>

Стаття надійшла до редколегії 24.02.2021

Olena Hrybiuk

candidate of pedagogical sciences, associate professor, senior researcher, leading researcher
of the Institute of Information Technologies and Learning Tools of NAES of Ukraine,
National Pedagogical Dragomanov University;
Kiev, Ukraine
ORCID: 0000-0003-3402-0520
E-mail: olenagrybyuk@gmail.com

**MATHEMATICAL FOUNDATIONS OF ADVANCED INFORMATICS: SPECIFICS
OF TEACHING THE COURSE WITH UTILIZATION OF THE SYSTEM GRAN
AND UTILIZATION FOR PARTICIPANT-DIRECTED LEARNING**

Abstract: the article considers the issue of computer training of mathematics teachers in the context of using computer mathematics systems as a teaching tool. The analysis of propaedeutic tasks of the course “Mathematical foundations of Advanced Informatics” (MFAI) is carried out. The system of tasks is considered and situational tasks are analyzed with the use of rules-guidelines and methodical instructions for solving problems with the use of the GRAN system. An updated syllabus of the training course is offered taking into account modern requirements. The analysis of the logical-structural scheme of the training course “Mathematical foundations of Advanced Informatics” (MFAI) is considered. The main advantages of using the GRAN system are demonstrated. The results of the conducted pedagogical experiment using the computer mathematics system GRAN are offered. Criteria, indicators and methods of diagnosing the effectiveness of student learning are substantiated. The classification of problems is carried out and examples of didactic materials for teaching the course using computer mathematics systems GRAN are offered.

Key words: research studying, mathematical foundations of advanced informatics, GRAN, system of dynamic mathematics, computer-oriented learning environments.

Олена Гріб'юк

кандидат педагогічних наук, доцент, старший дослідник, провідний науковий
співробітник Інституту інформаційних технологій і засобів навчання
Національної академії педагогічних наук України;
Київ, Україна
E-mail: olenagrybyuk@gmail.com

**МАТЕМАТИЧНІ ОСНОВИ ІНФОРМАТИКИ: ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ
КУРСУ З ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМИ КОМП'ЮТЕРНОЇ
МАТЕМАТИКИ GRAN**

Анотація: у дослідженні розглядається проблематика інформатичної підготовки вчителів математики в контексті використання систем комп'ютерної математики як засобу навчання. Здійснено аналіз пропедевтичних завдань курсу “Математичні основи інформатики”. Розглядається система задач і аналізуються ситуаційні задачі з

© Olena Hrybiuk, 2021

використанням правил-орієнтирів та методичних вказівок до розв'язування завдань з використанням системи GRAN. Пропонується оновлений силабус навчального курсу із врахуванням сучасних вимог. Розглядається аналіз логічно-структурної схеми навчального курсу "Математичні основи інформатики". Демонструються основні переваги використання системи GRAN. Пропонуються результати проведеного педагогічного експерименту з використанням системи комп'ютерної математики GRAN. Обґрунтовуються критерії, показники та методи діагностики ефективності навчання студентів. Здійснено класифікацію задач і пропонуються приклади дидактичних матеріалів для навчання з використанням систем комп'ютерної математики GRAN.

Ключові слова: дослідницьке навчання, математичні основи інформатики, GRAN, система динамічної математики, комп'ютерно-орієнтована методична система навчання, математичне моделювання.

Елена Гріб'юк

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНФОРМАТИКИ: ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СИСТЕМЫ КОМПЬЮТЕРНОЙ МАТЕМАТИКИ GRAN

Аннотация: в статье рассматривается проблематика качественной подготовки учителей математики в контексте использования систем компьютерной математики как средства обучения. Осуществлен анализ пропедевтических задач курса "Математические основы информатики". Рассматривается система задач и анализируются исследовательские задачи с использованием правил-ориентиров и методических указаний к решению задач. Предлагается обновленная программа (профиль) учебного курса с учетом современных требований. Рассматривается анализ структурной схемы учебного курса "Математические основы информатики". Демонстрируются основные преимущества использования системы компьютерной математики GRAN. Предлагаются результаты проведенного педагогического эксперимента с использованием системы компьютерной математики GRAN. Обосновываются критерии, показатели и методы диагностики эффективности обучения студентов. Приводится классификация задач, рассматриваются примеры дидактических материалов для обучения с использованием систем компьютерной математики GRAN.

Ключевые слова: исследовательское обучение, математические основы информатики, GRAN, система динамической математики, компьютерно-ориентированная методическая система обучения, математическое моделирование.

Олена Гріб'юк

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

“Математичні основи інформатики: особливості навчання курсу з використання системи комп'ютерної математики gran”

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У дослідженні розглядається проблематика інформатичної підготовки вчителів математики в контексті використання

систем комп'ютерної математики як засобу навчання. Підготовка майбутніх фахівців є однією з головних проблем вищих навчальних закладів. В процесі підготовки вчителя математики необхідно враховувати особливості та умови нав-

чання, а також формування особистості професіонала. Аналізуючи характер і зміст роботи вчителів математики в умовах інформаційного суспільства, необхідно враховувати мету та зміст освіти, організаційні форми, методи та підходи професійної підготовки майбутніх учителів математики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз навчальної та навчально-педагогічної літератури демонструє напруженість досліджень з точки зору включення інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема комп'ютерно-орієнтованих систем освіти. Освітні дослідження в цій галузі розпочав В. Биков, В. Глушков, В. Давидов [1], А. Єришов [2], Н.Моїсєєв [7], М. Жалдак [12].

Формулювання цілей статті (основні завдання). Мета визначити зміст та вплив викладання курсу МФАІ, що сприяє формуванню системи інформаційної компетентності майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Здійснено аналіз пропедевтичних завдань курсу "Математичні основи інформатики". Ґрунтовно представлено можливості педагогічного проектування з педагогічно виваженим використанням комп'ютерно-орієнтованих методичних систем навчання предметів математичного циклу в контексті неперервності освіти. Основна мета математичної освіти полягає також в розвитку вміння математично, логічно та усвідомлено досліджувати явища навколишнього світу. Реалізації такої ідеї сприятиме розв'язування на, тому використання вчителем дослідницьких задач є не тільки бажаним, але навіть обов'язковим елементом навчального процесу. Педагогічно виважене використання компонентів комп'ютерно-орієнтованих методичних систем дослідницького навчання в дослідженні розглядається в декількох напрямках: уточнення термінологічного апарату та механізмів роботи інструментів із врахуванням

системи понять і тверджень шкільного курсу математики; розширення спектру предметів математичного циклу і системи дослідницьких задач, розрахунково-графічних робіт з педагогічно виваженим і методично вмотивованим використанням систем комп'ютерної математики; розширення можливостей експорту та імпорту навчального матеріалу в рамках дослідницького навчання; підвищення доступності комп'ютерно орієнтованих методичних систем дослідницького навчання в умовах різного рівня технічного забезпечення. Переваги і недоліки комп'ютерного моделювання розглядаються в контексті навчальної і методичної діяльності, для підтримки якої вони призначені. Розглядається система задач і аналізуються ситуаційні задачі з використанням правил-орієнтирів та методичних вказівок до розв'язування завдань з використанням системи GRAN. Пропонується оновлений силабус навчального курсу із врахуванням сучасних вимог. Розглядається аналіз логічно-структурної схеми навчального курсу "Математичні основи інформатики". Демонструються основні переваги використання системи GRAN. Пропонуються результати проведеного педагогічного експерименту з використанням системи комп'ютерної математики GRAN. Обґрунтовуються критерії, показники та методи діагностики ефективності навчання студентів. Здійснено класифікацію задач і пропонуються приклади дидактичних матеріалів для навчання курсу з використанням систем комп'ютерної математики GRAN.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Розроблено та апробовано навчальний курс "Математичні основи передової інформатики" (МЗВІ) для майбутніх учителів математики з педагогічним використанням незалежних компонентів комп'ютерно-орієнтованого середовища навчання. Побудовано логічну

та структурну схеми навчального курсу МФАІ. Розроблено методичні рекомендації до навчального курсу МЗС. Проаналізовано використання системи GRAN у

процесі вирішення пропедевтичних завдань для узгодження знань майбутніх учителів математики для успішного засвоєння курсу МФАІ.

Problem setting. Preparation of future professionals is one of the main challenges of higher educational establishments. During the process of preparation of mathematics teacher, it is necessary to take into account the peculiarities and conditions of education, as well as formation of personality of the professional. While analyzing the character and content of mathematics teachers' work in the conditions of information society, it is necessary to take into account the goal and the content of education, the organizational forms, methods, and approaches of professional preparation of the future teachers of mathematics. Contemporary school needs specialists that can contribute to the development of independent and responsible personality of individual and development of his/her creative personality. Today, it is impossible to solve problems that appear in the process of construction and organization of educational process through the traditional methods, basing only on personal experience; it is necessary to take into account the social and cultural needs of the younger generation, as well as innovational and international experience. The modern programs in mathematics present the irrelevant mathematical knowledge that causes the absence of interdisciplinary relations. Educational syllabus need to be cleared of the secondary materials, and to be reviewed from the perspective of competent approach to education, reorientation of content towards the ideological function of natural sciences, profilization of mathematical disciplines to the practical orientation. It is especially important for the level of standards in the higher educational establishments. Students, the future teachers of mathematics, are not prepared enough for education. According to the Law of Ukraine on higher education, it is necessary to incorporate the leveling course "Mathematical

foundations of Advanced Informatics" (MFAI) that contains the propedeutic chapter "Theory of research problems solution" that consists of the situational tasks, including the tasks with parameters that are solved using the system of the computer mathematics and that became the indicator of success. The course MFAI covers the mathematics methods that are also taught in the courses of informatics, mathematical modeling, mathematical informatics, etc. The direction of scientific research of theoretical foundations of informatics is the mathematical models and means that are used for modeling and research of information processes in different fields of activities of the human. This course teaches the main models, methods, and algorithms of problem solution that appear in the sphere of intellectualization of information systems. Also the problems of utilization of information (in particular mathematical) models and information technologies for their research are considered

Recent research and publications analysis. The analysis of educational and educational-pedagogic literature demonstrates the intensity of the research in terms of incorporation of information and communication technologies, in particular the computer-oriented systems of education. The educational research in this sphere was started by V. Glushkov, V. Davydov [1], V. Bykov, A. Ershov [2], N. Moiseev [7], M. Zhaldak [12].

The pedagogic programs Derive, Gran1, Gran-2D, Gran-3D, GeoGebra, DG, Maple, Mathematika, MathLab, Maxima and others were developed and utilized. Some of them are oriented at specialists of relatively high qualification in the field of mathematics, while others are focused on the pupils or students that only started to learn the school course of mathematics. In the process of teaching the school course of mathematics in

the secondary school, it is relevant to utilize the programs GRAN (Gran1, Gran-2D, Gran-3D) and Derive. The above-mentioned programs are easy to use and have the interface similar to the interface of the other similar, general programs. Thanks to the visual programming of dynamic applets GRAN, it is easier to solve the project problems, to complete the analytical research, to research functions and to make their graphs, as well as to automate the mathematical calculations.

The problem of creation and incorporation of computer-oriented methodical systems was researched by M. Zhaldak [12], E. Polat [8], S. Rakov and others. The problems of preparation of future teachers of mathematics in Ukraine on the contemporary stage were researched by the following famous mathematicians, pedagogues and methodists: O. Skafa, S. Rakov and others. The questions of incorporation of informational and communication technologies into the school education were researched by the following Ukrainian researchers: M. Zhaldak [12], A. Ershov [2], Yu. Mashbits [6], V. Monahov [7] and others. However, the question concerning the creation of methodological and didactic provision of the system of dynamic mathematics GRAN in the process of teaching the mathematical foundations of informatics, the choice of relevant heuristic, research and practical problems that bring the incorporation of STEM-education, creation of variative models and the utilization of the proposed system for the development of informatics and research competencies of the future teachers of mathematics is not studied and researched enough [5].

Current research demonstrates the lack of informatics preparation of mathematics teachers with the utilization of the system of computer mathematics as the method of education. The requirement of the students to have the relevant skills in the sphere of

informational and communicational technologies is the part of the curriculum of the majority of subject disciplines [3].

In the syllabus of different disciplines, such competency is regarded as competency that is aimed to support teaching the mathematical foundations of advanced informatics; competency towards the future employment; and competency that motivates to study during the whole life. According to each of the above-mentioned points, the focus and the importance of the syllabus can be totally different, depending on the subject discipline. Talking about the future teachers of mathematics, the competency in informatics can be reflected in the ability to solve the problems through using the systems of computer mathematics, building the spatial figures with the utilization of the relevant software, as well as other skills.

Analyzing the syllabus of preparation of bachelors of such educational establishments as: National Pedagogical Dragomanov University, Rivne State University of Humanities, V. Karazin Kharkiv National University and others, and evaluating the logical and structural scheme of educational course MFAI, it is possible to make a conclusion that incorporation of such course is appropriate in the first semester of the second year to the certain educational disciplines of the fundamental, natural and scientific preparation. The structure of syllabus in Ukrainian higher educational establishments consists of normative and variation parts, each of which consists of three cycles of preparation: humanitarian, social-economic, mathematical, natural-scientific, professional and practical. At the same time, in the normative part of National Pedagogical Dragomanov University's syllabus, there is a cycle of psychological-pedagogical preparation that covers 5% of syllabus (table 1).

Table 1

**Peculiarities of preparation of educational plans for the teachers of mathematics at National
Pedagogical Dragomanov University**

Cycles of educational disciplines	Normative educational disciplines	Selective educational disciplines
	<i>Hours/ credits</i>	<i>Hours/credits</i>
Humanitarian and social-economic preparation	900/30	360/12
Humanitarian and social-economic preparation	450/15	
Fundamental natural-scientific preparation	3360/112	450/15
Professional and practical preparation	690/23	990/33
Total	5400/180	1800/60

Total educational time, according to the baccalaureate program during 4 years of education is 240 ECTS credits, while the distribution of total educational time according to the cycle of preparation (in % from the total time of preparation) is the following: humanitarian and social-economic preparation – $20 \pm 4\%$;

natural and scientific preparation – $25 \pm 4\%$; professional and practical preparation – $55 \pm 4\%$. At the same time, there are also other recommendations concerning the distribution of the total educational time according to the cycles of preparation (table 2).

Table 2

Distribution of the total educational time according to the cycles of preparation

Cycle of preparation	Higher educational establishments		
	National Pedagogical Dragomanov University	Rivne State University of Humanities	V.N.Karazin Kharkiv National University
Humanitarian and social-economic	$15 \pm 4\%$	$10 \pm 4\%$	$10 \pm 4\%$
Mathematical and natural-scientific	$50 \pm 4\%$	$40 \pm 4\%$	$50 \pm 4\%$
Professional and practical	$30 \pm 4\%$	$50 \pm 4\%$	$40 \pm 4\%$

From the obtained results, it is possible to make a conclusion that it is necessary to intensify the studies of information disciplines in the process of preparation of the future teachers of mathematics. To research the teaching specifics of the course “Mathematical foundations of Advanced Informatics” with utilization of the system of dynamic mathematics GRAN, for its further utilization in the higher educational establishments in the process of teaching the future teachers of mathematics [5].

Paper objective. For achieving the goal of the research, the complex of the following interrelated methods was utilized: analysis of psychological and pedagogical

literature, educational plans and programs; learning the practical experience of utilization of the computer mathematical system in the higher and secondary educational establishments; selection of systems of computer mathematics that are relevant for teaching the course “Mathematical foundations of Advanced Informatics”; psychological and pedagogical survey of students through the method of questionnaires, primary control of knowledge in the process of test completion; presentation and fixing of the new material with the utilization of the developed methodology in the experimental group and with the utilization of the alternative (conventional) methodology in the test; test

for both groups; analysis of test results, formulation of conclusions.

Paper main body. In this research, the process of teaching the mathematical foundations of informatics to the future teachers of mathematics is founded on the

developed syllabus, the profile of which is presented below (table 3). It is made through the utilization of methodological recommendations and independent components of computer-oriented environment [5].

Table 3

Mathematical foundations of Advanced Informatics: profile of the educational course program MFAI

Type of diploma and scope of the program		Single degree, 150 credits ECTS.
Higher educational establishment		National Pedagogical Dragomanov University
A. Goal of the program		
	Provide education in the field of mathematics with substantial employment opportunities in terms of <i>Continuation of table</i> preparation of the students that have particular interest to certain fields of mathematical foundations of informatics for the further education.	
B. Characteristics of the program		
1	Subject area, direction	Mathematics
2	Focus of the program: general/ special	General education in the field of mathematics.
3	Orientation of the program	The program is based on the well-known applied results with the utilization of current state of mathematics, and is oriented on the actual specializations (mathematics, informatics, physics), in terms of which the further professional and educational career is possible.
C. Employment and continuation of education		
1	Employment	Jobs in the state structures, small enterprises and institutions of technological and informatics sector (research, quality assurance, commerce), teaching positions, posts in the financial institutions.
2	Continuation of education	Mathematics master programs, inter-disciplinary programs close to mathematics (theory of possibility, discrete mathematics), master programs in engineering and informatics disciplines.
D	Style and methodic of teaching	
1	Approaches to teaching and education	Lectons, laboratory works, seminars, practical classes in small groups, individual independent work, consultations with professors, preparation of bachelor work, project-research approach, mixed studies, group work.
2	Evaluation system	Written and oral examinations, laboratory reports, oral presentations, ongoing monitoring, defense of the bachelor work.
E. Competency programs		

*ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ В ПРОСЕСІЙНІЙ
ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ*

Continuation of table

1	<i>General</i>	1. Analysis and synthesis. The ability to analyze and synthesize, basing on the logical arguments and verified facts [4]. 2. Flexibility of thinking. The acquisition of flexible thinking, openness towards the utilization of mathematical knowledge, formation and development of the competencies in the wide diapason of employment possibilities in the everyday life [10]. 3. Group work. The ability to complete the research in group, similar skills that demonstrate the ability to take into account the strict discipline requirements, planning and time management. 4. Communication skills. The ability to communicate effectively and to present difficult complex data in the short oral and written form, utilizing informational and communicational technologies and relevant terminological apparatus [13]. 5. Popularization skills. The ability to communicate with non-specialists, certain teaching skills. 6. Ethics. Following ethical principles from the professional perspective and from the perspective of understanding of potential impact of mathematical achievements in the context of fast innovational processes [11].
2	<i>Professional</i>	1. Deep knowledge and understanding. The ability to analyze the research problems of natural and technological origin, from the perspective of the fundamental mathematical principles and knowledge, as well as basing on the relevant mathematical methods [5]. 2. Evaluation skills. The ability to complete the evaluation of the order of magnitude and to find out the relevant solutions with a clear definition of assumptions and the use of the special and marginal cases [6]. 3. Mathematics skills. The ability to understand and to wisely utilize the mathematical and numerical methods that are often used in the process of solution of the research problems [13]. 4. Experimental skills. The ability to make experiments independently, and also to describe, analyze and critically assess the experimental data [8]. 5. Problem solution. The ability to solve wide range of problems and tasks through the understanding of their foundations and utilization of theoretical as well as practical methods [8]. 6. Calculation skills. The ability to use the appropriate software (systems of computer mathematics) for completing the mathematical research [5]. 7. Cognitive skills in the field of mathematics. The ability to describe the wide range of natural objects and processes; this ability should be based on the deep knowledge and understanding of mathematical theories and themes [5]. 8. Learning skills. The ability of self-education of new fields and domains, utilizing the obtained mathematical knowledge [6].

F. Educational program results

1. The ability to demonstrate the skills and understanding of mathematical foundations of informatics in the theory of probability, discrete mathematics, methods of optimization, quantity methods, algorithm theory and mathematical logics. The level of knowledge of these mathematical foundations of informatics should be foundational, to be the reflection of the level that is necessary for work in the traditional areas of application, but not too high to make the research on the current scientific front.
2. The ability to demonstrate the knowledge and understanding of the branches of mathematics that are related to the basic level of foundations of informatics: differential and integral calculus, algebra, functional analysis of real and complex variables, vectors and matrices, vector calculus, differential equations in ordinary and partial derivatives, statistics, Fourier methods. The ability to use these instruments in the theory of solution of the research questions.
3. The ability to demonstrate experimental skills in mathematics (the knowledge of experimental methods and conducting of experiments) to test the hypothesis and to research the phenomena using mathematical laws; the ability to ask correct questions, the knowledge of standard equipment, planning of the experiment conducting, gathering and analysis of the data, including the detailed analysis of the mistakes and critical evaluation of the obtained results.
4. The ability to demonstrate the knowledge and understanding of the following elements of mathematical foundations of informatics on the foundational level: derivative functions, elements of

Continuation of table

5. the theory of numbers, sums and recurrences, and binary operations; to perceive and understand the role of models and theories in the development of mathematics and in the creation of the flexible thinking.
6. The ability to demonstrate the knowledge and understanding of mathematical foundations of informatics (theory of research problems solution, special numbers, discrete probability, asymptotics, binominal coefficients) on the foundational level, according to the current development of mathematics.
7. The ability to utilize the knowledge and understanding of the elements of the applied mathematics and related disciplines of informatics on operational level to develop the understanding of interdisciplinary connections between the fundamental sciences.
8. Foundational knowledge and understanding of the special branches, according to the choice of the student for the future specialization and learning of the interdisciplinary approaches.
9. The ability to solve the research problems utilizing the appropriate software and the systems of computer mathematics, as well as the knowledge concerning the analysis and the representation of the results.
10. Learning the skills of independent individual work and work in group (the work on the project, including the leadership skills), the ability to achieve the result during the limited time and with attention to the professional integrity and impossibility of plagiarism.

The goal of educational course “Mathematical foundations of Advanced Informatics” (MFAI) is to familiarize students with the fundamental notions, main definitions and mathematical methods of informatics - the fundamental natural science that studies the processes of transmission and processing of the data. In the process of teaching of this course, the students get acquainted with theoretical material, learn the laws, and choose the methods of data procession, build mathematical models of informational systems for the concrete technical, social and physical systems, learn lineal, optimization models, discrete optimization tasks and algorithm theory [5].

The main goals of educational course MFAI are the formation of knowledge and skills, necessary for the rational work with the software tools of general purpose in the future professional work; formation of system vision about mathematical foundations of informatics, formation of skills needed for the solution of the research and practical problems; development of the ability to project and research activities of the future specialists and their independent work.

The content of the course MFAI consists of five content modules: M1. Theme 1. Solution theory of research problems (Tower of Hanoi problem. Problem of cutting pizza). M1. Theme 2.

Sums and recurrences (Transformation of sums. General methods of summation). M1. Theme 3. Binary operations (Logics of predicates). M2. Theme 4. Elements of number theory (Prime numbers. Factorial numbers). M3. Theme 5. Special numbers (Euler numbers. Bernulli numbers. Fibonacci numbers). M4. Theme 6. Discrete probability (Expected value and dispersion. Hashing). M4. Theme 7. Asymptotics (Two asymptotic examples. Euler’s summation formula). M5. Theme 8. Generator of the functions (Solving the recurrent relations. Dirchlet generating function). M5. Theme 9. Binominal coefficients (Generating function. Hyper-geometrical functions. Hyper-geometrical transformations).

While teaching the course MFAI, the methods of creation of real objects’ mathematical models are utilized; axiomatic methods - establishing the truth/false allegations. During educational activities, the following forms of organization of educational activities of students are used: the project-research approach, mixed learning, group forms of work and relevant methods of education - system of dynamic mathematics GRAN and other systems of computer mathematics (if necessary), which all help to effectively learn mathematical foundations of informatics. The GRAN platform was created to improve the service of storage, viewing, utilization

and exchange of electronic open didactic materials, developed through utilization of GRAN. The users have the possibility to download own materials or to create them in the online mode. During the process of research, the prepedeutic problems were developed, classified and placed on the GRAN platform in order to improve the effectiveness of education of mathematical foundations of informatics with utilization of systems of computer mathematics GRAN. For each class of problems, the special orientation rule and relevant list of algorithms are presented.

The peculiarity of the educational course MFAI is orientation of goals, content, approaches and means of education on getting the knowledge, skills, and practical experience by the future teachers of mathematics with utilization of mathematical models (dynamic applets of GRAN) that are used by them in the different spheres of activities. Solution of practical tasks involves the functional components related to motivation, and formulation of the objectives of the study course, as well as the identification of the importance of practical side and practical potential of the abstract component of the training course by the future teachers of mathematics. The following number of educational activities related to the for practical activity teaching

of components that are common is proposed: utilization of heuristic considerations, application of mathematical modeling as a foundation of educational course and as a method of solving practical tasks, development of mathematical skills necessary for solving practical tasks, the actions that are common for the professional and educational activity (planning skills, activity adjusting skills, independent work, creative activities, work with the computer programs); the actions related to modeling of mathematical situations.

It should be noted that not all the examples can be solved with the help of graphical methods. It is connected with some restrictions of computer graphics and computer mathematics in general. Determine

the number of roots of the equation $\frac{1}{\sin \frac{1}{x}} = 2$

on the segment $[-1, 1]$. Attempt to plot graph

of the function $y = \frac{1}{\sin \frac{1}{x}}$ on given segment

will be unsuccessful since the function has infinite number of points of discontinuity in the neighborhood of the point $x = 0$ (Fig. 1). That is why it is impossible to solve this problem graphically.

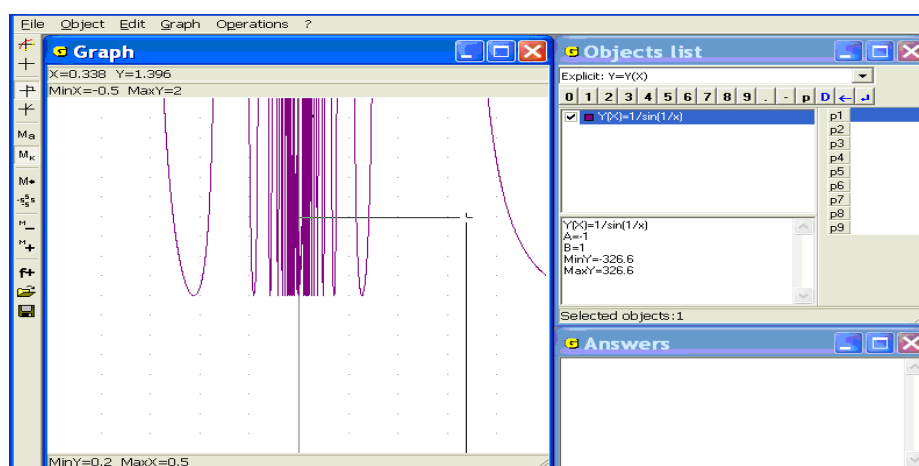

Fig. 1. The instruction card for mathematical experiments. Source: actual processing

These examples show that the use of software for solving mathematical problems should be well-grounded, and analysis of solutions of the problems and substantiation of their propriety stays very important.

The essence of the practicality of the course is about the realization of the interdisciplinary relations. The main method of realization of the practical orientation of the course is the method of mathematical modeling, while the most effective method is the practical (situational) problems the solution of which requires the deep knowledge of mathematics and other disciplines. The course MFAI has variative, interdisciplinary character and is oriented on the students of physics and mathematics.

To test the effectiveness of the proposed course MFAI for the future teachers of mathematics with the utilization of the systems of computer mathematics, the pedagogical experiment was held. It included three stages and was held during 2014-2020. On the first stage of the research, the exploratory stage of the experiment was conducted in order to learn the state of the problem of the research and determine the ways of its solution. On this stage, the following goals were realized: regulatory-legal documents, scientific and methodological literature of the research problem, manuals and didactic materials related to the course MFAI were analyzed; the point of view of the teachers concerning the utilization of the systems of computer mathematics in educational process of the secondary school was discovered and evaluated; the level of formation of informatics competencies of the future teachers of mathematics was defined [5].

The results obtained at the first stage allowed to understand the current situation with teaching of the course MFAI for the future teachers of mathematics and to find out the controversies that lead to the necessity of solution of the problem of informatics

competencies formation. On the second stage of the research, the search stage of the experiment was held. The main goals of it were the following: to develop the conceptual model of the process of teaching of the course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics and basing on it to describe the methodology of realization of such education; to define its structure and components, to find out the effective methods of teaching the course MFAI with utilization of the systems of computer mathematics in order to form informatics competencies; to develop the didactic materials for teaching the course MFAI with utilization of the systems of computer mathematics.

Basing on the results of the search stage of the experiment, the conceptual model of the process of teaching of the course MFAI was developed with utilization of systems of computer mathematics. Basing on this model, the didactic materials for teaching the future teachers were developed.

The goal of the formulation stage of the experiment was to test the applicability of the educational course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics. The goal of this stage was to incorporate the components of the developed methodology to the educational process of higher-educational establishments and to learn its impact on the formation of the informatics competencies of the future teachers of mathematics and to make the analysis of the results of its approbation. According to the developed methodology of teaching the course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics, the test of formation of each of its components was made (table 4).

Table 4

Criteria, indicators and methods of diagnostics of the effectiveness of the educational course MFAI		
Criteria (C), indicators (I)	Levels	Method of diagnostics (MD), methods of evaluation of the results (MER)
C. Motivational – value based I. Level of development of the motivational sphere	Four internal negative; external negative; internal positive; external positive.	MD. Survey of the future teachers of mathematics, according to the methodology of COMSRL [5] MER. Quantitative analysis
C. Practice oriented I. Distribution of future mathematics teachers, according to the level of their educational achievements	Four beginner; average; sufficient; high.	MD. Completion of test MER. Quantitative and qualitative analysis, methods of statistical processing of data: λ -criteria of Kolmogorov and φ -angular transformation of Fischer.
C. Activity driven I. Distribution of future mathematics teachers, according to the level of their educational achievements.	Four beginner; average; sufficient; high.	MD. Completion of test MER. Quantitative and qualitative analysis, methods of statistical processing of data: λ -criteria of Kolmogorov and φ -angular transformation of Fischer.
C. Reflexive I. State of development of reflection	Three: high; medium; low.	MD. Methodology of reflexive diagnostics of COMSRL [5] MER. Quantitative analysis

As a method of determining the effectiveness of motivational-value component of the methodology of teaching of the course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics, the computer survey (methodology of motivational diagnostic of COMSRL) was utilized. The obtained results demonstrate the priority of external negative motivation (63%) and internal positive motivation (37%). After conducting the experimental study, the repeated survey demonstrated that the indicator of internal positive motivation (47%) increased, while the indicator of external negative motivation (53%) did not change.

For testing the effectiveness of practical, orientation and activity components of the methodology, the same tests were utilized both for control groups and experimental groups. The probability of the obtained data of experimental study was tested through the statistical criterions: λ -criteria of Kolmogorov and φ -angular transformation of Fischer. Test 1 was held to make sure that the future teachers of mathematics of experimental and control groups have the same level of informatics competency on the date of the formational experiment.

According to the results of test #1, the following distribution of points was obtained, taking into account the levels of achievements according to the criteria of evaluation [5]. Basing on the obtained data, the calculation of the λ -criteria of Kolmogorov was made to compare the empirical distribution of points in the experimental and control groups. For finishing the experimental study in the control and experimental groups, test #2 was held. The main goal of the test was to compare the results in the both groups for the statistical confirmation of the fact that after experimental study the future teachers of mathematics of experimental groups have higher level of knowledge and skills, in relation to solving the situational and research tasks, compared to the control group.

According to the result of the test, the maximum difference between the accumulated empirical relative frequencies in distribution of points in the experimental and control groups is 0,121. It is accumulated in the position “average level of educational achievements (4-6 points)”. Accordingly, it is possible to assume that “the effect is present”, if the educational achievements of the future teachers of mathematics correspond to

sufficient and high levels (7-12 points), and that “there is no effect”, if the educational achievements of the future teachers of mathematics correspond to the low and average levels (1-6 points). The reliability of the experimental data was checked through the ϕ - angular transformation of Fischer together with λ -criteria of Kolmogorov. The conclusion was that the level of people that wrote the test on the sufficient and high levels in the experimental group is higher compared to the control group.

Effectiveness of the reflexive component of methodology of teaching of the course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics, the indicator of which is the level of development of reflection, was tested through the methodology of COMSRL. Before conducting the experiment, the majority of students were characterized by the average (32%) and low (53%) levels of reflection development, however after conducting the experimental study the amount of future teachers of mathematics with average level of reflection development increased to 39%, while the amount of students with low level of reflection development decreased to 44%.

Therefore, the experimental research that was held confirmed the effectiveness of teaching the course MFAI for the future teachers of mathematics with utilization of the systems of computer mathematics GRAN [5].

Conclusions of the research. The educational course “Mathematical foundations of Advanced Informatics” (MFAI) for the future teachers of mathematics with pedagogical utilization of independent components of computer-oriented environment of education was developed and tested. The logical and structural schemes of educational course MFAI were constructed. The methodological recommendations to the educational course MFAI were developed. The utilization of GRAN system in the process of solving propedeutic tasks to align the knowledge of the future teachers of mathematics for the successful mastering of the course MFAI was analyzed. In the process of teaching the course MFAI the system of informatics competencies of the future professionals is formed.

Therefore, the teaching of mathematical foundations of informatics is pedagogically balanced and methodically motivated solution. Through utilization of the system of dynamic mathematics GRAN in the educational process the educational process as well as the main methods, notions and mathematical foundations of informatics are improved, while solving the educational problems of the majority of subjects that are studied by the future teachers of mathematics and the activation of educational and cognitive activity of the students is promoted, if the technology is integrated into the computer-oriented environment of education.

Список літератури:

1. Давидов В. В. Типи узагальнень в навчанні / В. В. Давидов. – М.: Педагогіка. – 1972
2. Єршов А. П. Комп'ютеризація школи і математична освіта, інформатика і освіта, Російська інформатика і освіта / А. П. Єршов. – 1992. – № 5–6. – С. 3–12
3. Грем Р., Кнут Д., Паташнік О. Конкретна математика: фундамент комп'ютерних наук / Р. Грем, Д. Кнут, О. Паташнік. – М.: Світ. – 1998
4. Гальперін П. Ю. Методика навчання і психічного розвитку дитини / П. Ю. Гальперін. – Москва: МГУ. – 1985
5. Грибюк О. О. Науково-дослідне вивчення студентів предметів природничо-математичного циклу з використанням комп'ютерно-методичних систем/ О.О.Грибюк. // Монографія. – Київ: НПУ Драгоманова. – 2019. – С. 848
6. Машбиц Є.І. Психологічні основи управління навчальною діяльністю / Є. І. Машбиц. – Київ: Вища школа. – 1987
7. Моисеев Н. Н. Пора визначати

національні цілі / Н. Н. Моисеев. – М.: Мінекономрозвитку. – 1997

8. Полат Е. С., Бухаркін М. Ю. Нові педагогічні та інформаційні технології в системі освіти / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркін // Підручник для вузів. – Москва: Видавничий центр “Академія”. – 2007

9. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології / Рубінштейн С. Л. – М.: Педагогіка. – 1989

10. Тализіна Н. Ф. Педагогічна психологія / Н. Ф. Тализіна // Навчальний посібник. – Москва: Видавничий центр “Академія”. – 1998

References:

1. Davydov, V. V. (1972), “Types of Generalization in Learning”, Moscow: Pedagogika

2. Ershov, A. P. (1992), “Computerization of Schools and Mathematics Education, Computer Science and Education in Russian Informatika I Obrazovanie”, no. 5–6, pp. 3–12

3. Graham, R., Knuth, D., Patashnik, O. (1998), “Concrete Mathematics: A Foundation for Computer Science”, Moscow: Mir

4. Halperin, P. Y. (1985), “Methods of Teaching and Mental Development of the Child”, Moscow: Moscow State University

5. Hrybiuk, O. O. (2019), “Research Studying of Students of the Subjects of the Natural and Mathematical Cycle Using Computer-Oriented Methodological Systems”, Monograph, Kyiv: Drahomanov NPU, p. 848

6. Mashbits, E. I. (1987), “Psychological Bases of Management of Educational Activity”, Kiev: Higher school in Russian Vysshayashkola

7. Moiseev, N. N. (1997), “Time to Define National Goals”, Moscow: Publishing

11. Виготський Л. С. Мислення та мова (Myshleirech) / Л. С. Виготський. – Москва: Педагогіка. – вип. 2. – 1982

12. Жалдак М. І., Горошко Ю. В., Вінниченко Ю. Ф. Математика з комп'ютером / М. І. Жалдак, Ю. В. Горошко, Ю. Ф. Вінниченко // Посібник для вчителя. – Київ: Національний педагогічний університет імені Драгоманова. – 2009

13. Зінченко В. П. Психологічні основи педагогіки: психолого-педагогічні основи конструктивного розвитку Д.Б.ЕлькінінаВ. В. Давидова / В. П. Зінченко // навч. допомога студентам коледжів. – Москва: Гардарики. – 2002

House of the Ministry of Economic Development and Trade

8. Polat, E. S., Bukharkina, M. Y. (2007), “New Pedagogical and Information Technologies in the Education System”, textbook for high schools, Moscow: Publishing center “Academy”

9. Rubinstein, S. L. (1989), “The Fundamentals of General Psychology”, Moscow: Pedagogika

10. Talyzina, N. F. (1998), “Pedagogical Psychology”, study guide, Moscow: Publishing center “Academy”

11. Vygotsky, L. S. (1982), “Thinking and Speech titled, in Russian, Myshlenieirech”, Moscow: Pedagogika, v. 2

12. Zhaldak, M. I., Goroshko, Y. V., Vinnichenko, Y. F. (2009), “Mathematics with a Computer”, The Teacher's Guide, Kyiv: The National Pedagogical Dragomanov University

13. Zinchenko, V. P. (2002), “Psychological Foundations of Pedagogy: Psychological and Pedagogical Basis of Constructive Development of D. B. Elkonin, V. V. Davydov”, study an allowance for college students, Moscow: Gardariky

Стаття надійшла до редакції 04.03.2021

Наукове видання

Щоквартальний науково-практичний журнал

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ**

1'2021

Редактор *О. В. Квасник*
Комп'ютерна верстка *І. С. Хряк*

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України: Серія КВ №5212 від 18.06.2001 р.

Підп. до друку 15.03.2021 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк 5,2. Наклад 300 прим. 1-й з-д 1-68.
Зам. № 68. Ціна договірна.

Видавець і видавництво
Видавничий центр НТУ "ХП",
вул. Кирпичова, 2, м. Харків-2, 61002

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5478 від 21.08.2017 р.